

Давньоруська
ономастична
спадщина
в східно-
слов'янських
мовах

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ІМ.О.О.ПОТЕБНІ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМ.О.С.ПУШКІНА

Давньоруська
ономастична
спадщина
в східно-
слов'янських
мовах

ЗБІРНИК НАУКОВИХ
ПРАЦЬ

КІЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1986

На большом фактическом материале рассматриваются различные аспекты восточнославянской исторической топонимики, антропонимики, этнонимики и астронимики, исследуется древнерусская основа ономастики восточнославянских языков, изучается формирование названий населенных пунктов, водных артерий и других объектов отдельных географических регионов России, Украины и Белоруссии, прослеживается история конкретных собственных наименований.

Для ономастов, историков восточнославянских языков, исследователей отечественной истории, географов, краеведов, преподавателей, студентов, учителей.

На великому фактичному матеріалі розглядаються різні аспекти східнослов'янської історичної топоніміки, антропоніміки, етніміки і астрономіки, досліджується давньоруська основа ономастики східнослов'янських мов, вивчається формування назв населених пунктів, водних артерій та інших об'єктів окремих географічних регіонів Росії, України і Білорусії, простежується історія конкретних власних найменувань.

Для ономастів, істориків східнослов'янських мов, дослідників вітчизняної історії, географів, краєзнавців, викладачів, студентів, учителів.

Редакційна колегія

В.О.Горпинич, І.М.Железняк, О.П.Карпенко (секретар), В.В.Німчук (відповідальний редактор)

Рецензенти

І.Г.Скрипник, І.П.Чепіга

Редакція мовознавства

ПЕРЕДМОВА

12–14 травня 1982 р. у м.Кіровограді відбувся міжвузівський науковий симпозиум на тему "Давньоруська ономастична спадщина в сучасних східнослов'янських мовах", присвячений 1500-річчю Києва. На ньому було виголошено й обговорено 41 доповідь на різні ономастичні теми.

Збірник, що пропонується, відкривається трьома статтями, котрі за своїм вихідним матеріалом пов'язані з київським ономастиком. Решта робіт відбиває зв'язки сучасних власних назв різних східнослов'янських регіонів з давньоруською апелитивною і ономастичною лексикою усіх класів давньоруського періоду. Ці зв'язки простежуються як у плані безпосередніх лексичних відповідників, так і в плані типології – словотвірної структури, принципів номінації тощо, які сформувалися на східнослов'янській території до XIV ст. У багатьох роботах аналізуються ареальні ономастичні явища на всьому східнослов'янському континенті. Статті в збірнику розподілені за рубриками "Гідроніміка", "Топоніміка", "Антропоніміка", "Астроніміка" з абетковою послідовністю прізвищ авторів. В цілому матеріали збірника відбивають коло наукових інтересів ономастів України.

В.В. П і м ч у к
ДНІПРО – СЛАВУТА

Головна ріка Київської Русі – Дніпро, була важливим засобом сполучення не тільки між східнослов'янськими територіями, але й усією середньовічною Європою. Видатний давньоруський письменник, лінгвіст, географ літописець Нестор про значення цієї водної артерії у "Повісті временних літ" писав: "бѣ бо путь изъ Зарѣгъ въ Греки. и изъ Грекъ по Днѣпру и верхъ Днѣпра волокъ до Ловоти. [и] по Ловоти вниже в-ѡлмеръ ѡзеро великоє. из негоже ѡзера потечеть Волховъ и вѣтечеть в озеро великоє Н/ѡ/во. [из] того ѡзера внидетъ устье в море Варѣжское. и по тому морю ити до Рима . а ѡ(т) Рима прити по тому же морю ко Црѣгороду . а ѡ(т) Црѣгорода прити в Поноть моря . в неже втече(т) Днѣпръ рѣка Днѣпръ бо потече из Оковскаго лѣ/са/ и потечеть на полъдне" [ПСРЛ, I, 27]. У давньоруських пам'ятках гідронім Днѣпръ фіксується безліч разів [СГУ, 173]. Уже давно встановлено, що Днѣпръ – не питоме, не слов'янське з походження найменування¹. Воно перебуває в безсумнівному генетичному зв'язку з зафіксованою грецькими джерелами IV ст. н.е. назвою *δ'αδ'απρ'ις* (до цього наша ріка засвідчується під назвою *Βροχιδε'ις*). Ірано-скіфська етимологія макрогідроніма *δ'αδ'απρ'ις* не викликає суттєвих заперечень принаймні в першій частині, пор. ос. доп "ріка; вода", авест. *dānu* "ріка", дінд. *dānu* "роса", *dnapayati* "обіжить" тощо. Найменування на *dan-arg* ділить В.І.Абаєв². Проте шлях запозичення й перетворення ірано-скіфської *δ'αδ'απρ'ις* у Днѣпръ не з'ясовано. О.М.Трубаčov вважає, що ще іранська назва ввійшла в праслов'янську (праруську) мову через фракійсько-дакське посередництво³. На думку етимолога, назва Днѣпръ (або близька до неї форма) первісно, очевидно, стосувалася в першу чергу середнього Дніпра й не була відома населенню давньої верхньої Наддніпрянини, яке мало балтійський характер⁴. Однак у давньоруських текстах із різних територій від найдавніших часів фіксується макрогідронім Д(ь)нѣпръ як єдина назва цієї східнослов'янської ріки. Вона виступає в усіх літописах, зо-

крема в Повісті временних літ, Київському, Новгородському, Галицько-Волинському, Суздальському. Цей факт свідчить про те, що в XI-XIII ст. Д(ь)нѣпръ був загальновідомою й основною назвою великої східнослов'янської водної артерії. Тільки в "Слові о полку Ігоревім" (у поетичному тужинні княгині) при гідронімі фіксується додаткова назва: "Ярославна рано плачеть Путивлю городу на забороль, а ркучи: "О Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозь землю Половецкую" (с. 38-39).

Що являє собою це додаткове позначення Дніпра? Чому тільки в літературно-поетичному контексті назва фіксується? Давнє це свідчення чи пізніша інтерполяція?

Дослідниця "Слова" В.П.Адріанова-Перетц звернула увагу на те, що "епітет Дніпра має єдину паралель в "Повісті про Сухана", яку дають другою половиною ХУІ ст.: "ко быстру Непру Слаутич"⁵. Видавець і дослідник староросійської "Повісті про Сухана" В.І.Малишев перший звернув увагу, що в пам'ятці до назви - "імені" Непр (Днепр) наполегливо додається ім'я по батькові ("отчество") Слаутич: "И не доежаючи быстра Непра Слаутича"; "поеду, посмотрю быстра Непра Слаутича"; "И приезжает Сухан ко быстру Непру Слаутичу"; "Да едет Сухан ко быстру Непру Слаутичу на берег". Автор підкреслює, що звернення Днепре Словутицю відоме тільки в "Слові о полку Ігоревім", а в українських думках виявлена форма Дніпр-Слаута. Перед ученими виникає проблема, звідки автор "Повісті про Сухана" міг дізнатися про таку рідкісну назву Дніпра? В.І.Малишев розв'язує її таким чином: коли припустити, що автор повісті службу ніс десь на південних рубежах Російської держави, суміжних із Україною, він міг чути українські думи. Але оскільки форма Слаутич не збігається з українською Слаута, учений висунув ще одну гіпотезу: автор знав форму Слаутич із небережених списків "Задонщини" або "Сказання про Мамаєве побоїще". Учений не виключає знайомства автора "Повісті про Сухана" і з самим "Словом о полку Ігоревім". В підсумку В.І.Малишев схиляється до думки, що епітет Дніпра автору повісті став відомий через українську народну поезію⁶.

Зіставлення тексту "Повісті про Сухана" із "Словом" показує, що автор твору ХУІ ст., можливо, був обізнаний із поемою ХІІ ст. Пор.:

"Повість
про Сухана"⁷

"Слово"⁸

1 Поеду, поеду, посмотрю
быстра Непра Слаутича (с.135).

2 ...а не белое каменье на го-
рах делются, белются до-
спехи /татарів - В.Н./ (с.136).

а всядемъ, братіе, на свои
бръзныя комони, да дозримъ си-
него Дону (с. 6).
Мало ли ти /вітрові - В.Н./
бъшетъ горь подь облакы вѣ-
яти, дельючи корабли на синь-
морь? (с. 38); о Днепре Слову-

типу! ...Ты делять еси на себѣ
Святослави носадн... (с.38-39);
О Донче! не мало ти величїя,
делявшу Князя на вльнахъ...
(с. 41-42).

Кому Турь поскопяше, своимъ
златымъ шеломомъ посвѣчивая,
тамо лежать поганця головы По-
ловецця; поскепаны саблями ка-
ленными шеломы Оварьскыя отъ
тебе Ярѣ Туре Всеволоде (с. 13).

3 Свищет падубок в руке бо-
гатырской, ломаются древа
копе-копейные, шелются щиты
татарские, валяются шоломы
их з головами татарскими
(с. 137); Кули Сухан не обо-
ротится, тут татар костры
лежат (с. 137).

Відзначених виразів і слів не виявлено в списках "Задонщини" й
"Сказанні про Мамаєве побоїще".

В українській народнопоетичній традиції функціонує тільки форма
Славу́та, яка здебільшого виступає в парі з назвою Дніпро: "Да їдь
понад лугом Базавлугом, Та понад Дніпром-Славу́том"; А як козаки йдуть
Дніпром-Славу́том - Ой, то ти об'явився..." (дума "Федір Безродний,
Бездольний"), "Тогді козаки собі добре дбали... К Дніпру-Славу́ті ни-
зенько уклоняли" ("Дума про Самійла Кішку")⁹.

Народнопоетична назва гідроніма культивується і в українській
класичній та радянській поезії: "Суджено за море Славу́том-Дніпром
та за Дунай плисти" (П.Куліш, цит. за: Гр., 3, 149), "Наш полк од-
правили на Київ, Там, де тече старий Славу́та..." (В.Сосюра), "В од-
ній землі під синню небозводу Славу́ти плескіт, шум карпатських гір"
(Д.Павличко).

П.Куліш створив варіант назви Славу́т: "Бажав, еси, Тарасе, щоб
тебе поховали над Дніпром-Славу́том" (цит. за: Гр., 3, 149).

Переспівуючи плач Ярославни, Т.Шевченко вжив форму гідроні-
ма, притаманну "Слову о полку Ігоревім": "О мій Словутицю преслав-
ний! Мое ти ладо принеси...". Стилізованю під давньоруську є форма
Словутиця, вживана П.Кулішем: "Дніпру-Славутиці" (цит. за: Гр., 4,
149), М.Шашкевичем: "Над Дніпром славутицюю Так Ярослав ся вслав-
ляв"¹⁰. Два варіанти назви подає Ф.Піскунов: Славу́та "Днепр", Сла-
вутиця "река Днепр"¹¹. Варіанти Славу́т, Славутиця, що часом фігуру-
ють у наукових працях як українські назви Дніпра, не є, отже, народ-
ними. Єдиною формою, притаманною живій українській мові, є гідронім
Славу́та.

У давнину назва Дніпра Славу́та в українській мові функціонува-
ла й у звичайному мовленні. Розповідаючи про погрози уніатам, М.Смо-
трицький у книзі, надрукованій 1628 р., цитує слова одного з киян:
"... nie ieden się z was у Sławuty parije"¹², тобто буде кинутий
у Дніпро. Фразеологізація виразу свідчить про його давність. Виявле-
на фіксація Славу́та на сьогодні є найстарішим точно датованим запи-
сом цієї форми стародавнього гідроніма.

Виходячи з засади, що чим більше в лексемі виділяється форман- тів, тим вона (звичайно) є хронологічно молодшою від інших слів да- ного класу, спільних із нею кореневою частиною, засвідчений "Словом о полку Ігоревім" варіант Словутиць вважаємо похідним від зафіксова- ного тільки в ХУІ ст., але давньоруського гідроніма Слаута (Слову- та) (відмінність у кореневому вокалізмі розглянемо далі).

У зв'язку з тим, що в списку давньоруської поеми, який опублі- ковано, помічено факти покання (ц на місці ч), не можна категорично визначити кінцевий формант у давньоруському гідронімі. Коли в фіна- лі ц вважати етимологічним, виділяється суф. -иць. Такий формант у пам'ятках старослов'янської мови або в їх давньоруських копіях (списках) фіксується в здрібніло-пестливих словах: корабиць /Ср., І, 1283/ "кораблик", мечиць /там же, 2, 131/ "мечик", ножиць /там же, 463/ "ножик" та ін. В оригінальних давньоруських творах ХІ- ХІІІ ст. такі утворення зустрічаються украй рідко: пѣтиць /там же, 1754/. Форма апелює птиць фіксується і в "Слові о полку Ігоревім", але й у ній, імовірно, відбите покання. Більшість давньору- ських пам'яток засвідчує дериват у формі п(ъ)тиць¹³. Цей факт, а також написання Слаутич у "Повісті про Сухана" дають підставу квалі- фікувати ц як вияв покання в Словутиць "Слова о полку Ігоревім". Що ж являє собою реконструйована форма Словутиць? Ф.Буслаєв висловив думку, що Словутиць - "син якогось Словута або Словути"¹⁴. За ним й І.І.Срезневський твердив, ніби словутиць - "славний", знаменитий, син словута, тобто славного" /Ср., 3, 421/. Патронімом ("отчеством") вважає Слаутич у "Повісті про Сухана" В.І.Малишев¹⁵. Справді, суча- сний дослідник (і читач) суф. -иць відчуває насамперед в патроні- мах, де формант зберігає продуктивність. Однак у контексті давньору- ського словотвору суф. -иць не такий однозначний. Він, звичайно, вживався для творення патронімів (Володимировичь, Ярославичь і т.д.). Поряд із цим -иць засвідчується в демінутивно-гіпокористичній функ- ції: дѣтиць "дитя": "аще ли будеть старь или дѣтєць (в ін. сп. дѣтиць) да вд(а)сть златникъ .Ѡ." /ПСРЛ, І, 50/, коропичь "невели- кий короп": "рыба та... образомъ же есть яко коропичь" /Х.Д., ІІ08, сп. 15, 49/, соколиць "мий сокіл, соколеня": "Млѣвить Гзакъ Кончакови: аже соколъ къ гнѣзду летить, соколича рострѣляевъ свои- ми злачеными стрѣлами. Рече Кончакъ ко Гзѣ: аже соколъ къ кнѣзду летить, а въ соколѣ опутаевъ красною дивипѣю" /СПИ, 43/. Що тут ідеться про здрібнілість, видно з того, що соколиць і сокольць функ- ціонують паралельно в одному контексті. До цього типу відноситься й згаданий вище дериват пѣтиць "пташка, пташечка". Пор. іще: брат- ниць "братів син", каторичь - "супротивник" /Ср., І, 130/, нево-

дичь "рибалка" [там же, 2, 361] та ін., в яких, мабуть, сталася демінутивация. При цьому варто зауважити, що подібні відапелятивні деривати в писемних джерелах не надто часто фіксуються. Значення здрібнілості-пестливості сформувалося на ґрунті патронімної семантики через стадію означення молодих істот. Привертає увагу утворення робичичь "син раби": "не хочу розути робичича . но Ярополка хочь" [ПСРЛ, I, 76] - дериват від робичь < роба "раба". До патронімного значення робичь за допомогою цього ж -ичь, очевидно, додається відтінок зневаги, презирства, хоч не виключено, що робичичь-дериват від робипа "рабиня (здрібн.)". Характерно, що суф. -ичь поєднується з коренями (основами) лексем усіх граматичних родів. Чисто демінутивне й гіпокористичне значення в дериватів із суф. *-itjь (*-it'ь) передбачають уже в праслов'янській мові: *bratanitjь (від bratanь "син брата"), *moldenitjь (від *moldenь, *molděnь "хлопець; дитя"), *otrobitjь (otroкъ "дитя"¹⁶). Відповідний суф. -ишть (-ищь) при творенні здрібніло-пестливих слів та назв молодих істот відзначався продуктивністю в старослов'янській (і церковнослов'янській) мові: дѣтищь "дитя", козлищь поруч із козла "козеня" і т.д. (пор. дѣтище - "дитя, дитятко"). Старослов'янські демінутиви й гіпокористики з суф. -иште активізували загалом малопродуктивний у давньоруській мові суф. -ичь при творенні здрібнілих назв. Таким чином, Словутичь (Славутичь) - пестлива форма гідроніма Словута (Славута). У контексті ліричного звернення Ярославни здрібніло-пестливий варіант гідроніма є цілковито природним, виправданим. Ми не відкидаємо й можливості того, що Словутичь (Славутичь) - патронім від Словута (Славута), в якому міститься натяк на первісність (давньоруської) назви Дніпра - Словута (Славута), бо в давнину великі ріки персоніфікувалися. Широка обізнаність наших сучасників із видатною давньоруською поемою спричинила активізацію оніма Славутичь (контамінація зафіксованої "Словом" Словутичь і сучасної поетичної форми Славута). Назву "Славутич" має будинок культури в Подільському районі Києва, її носить і готель на лівому березі Дніпра. Навіть титановий виріб має назву "Славутич". Один із нових матеріалів, створених в Інституті надтвердих матеріалів АН УРСР, дістав найменування славутич¹⁷. Наші сучасники гідронім Славутич сприймають як поетичну назву Дніпра (без жодних інших відтінків).

Форма з кореневим о фіксується тільки в "Слові". У пам'ятках східних слов'ян ХУІІ ст. та в сучасній українській мові гідронім відзначається виключно з а в корені. Кореневий а виступає і в етимологічно споріднених гідронімах. У "Поученні" В.Мономаха (кінець ХІ - поч. ХІІ ст.) згадується річка Славли: "вметахъ в ту рѣчку .

въ Славли" [ПСРЛ, I, 251]. Можливо, це - сучасна Славинка, п. Росі (м. Богуслав) [СТУ, 509]. З кореневим а функціонує гідронім Славу-та - пр. Ужа - правого допливу Прип'яті (Коростенський р-н Житомирської обл.) [СТУ, 509], що повністю збігається з синонімом Дніпра - назвою Славу́та, Пор. ще: м. Славу́та Хмельницької обл.; с. Славу́та Вінковоцького р-ну Хмельницької обл. Звук а спостерігається в гідронімах інших басейнів: Славце́нь - права притока Міхидри - лівого допливу Серету; Славка - ліва притока Латориці - правого допливу Тиси; Славська, або Славка - п. Опору - лівого допливу Стрия, притоки Дністра [СТУ, 509] та ін. Але пор. Славечна, або Словечна - п. Прип'яті, Овруцький р-н Житомирської обл. Кореневий о в формі, зафіксований у Слові о полку Ігоревім", - це або результат аналогії до іменника слово чи прикметника словотънни "відомий, прославлений", або звук о первісний, етимологічний.

Немає сумніву в тому, що Славу́та (Слову́та) - праслов'янський гідронім на позначення Дніпра, який не в силах була витіснити в небуття запозичена від скіфів назва Д(ъ)нѣпръ. Твердження про те, що в праслов'янську добу Дніпро мав називатися Дунай (Дънѣпръ <*Dunaǫrǫk <Dunajprǫ) ¹⁸, не знайшло прихильників, адже гідронім Дунай стосовно Дніпра не фіксує жодна старовинна пам'ятка. Така довга водна артерія, як Дніпро, могла мати різні назви на різних ділянках.

Слов'янські гідроніми з коренем слав-/слов-, за Я.Розвадовським, звичайно зводять до індоєвропейського кореня *kleu- "текти, плисти, полоскати, чистити" (пор. лат. cluere "очищати"; лит. šlavù: šliuóju, šliuóti "чистити, замитати", гр. κλύω "скупати в своїх хвилях, мити, чистити") ¹⁹. Дніпро - Славу́та має пряму паралель у литовській гідронімії: річка šlauantà, озеро šlauaĩtas. У зв'язку з цим О.М.Трубачов пише: "При такого роду близькості можна говорити і про запозичення з балтійської і про споконвічну спорідненість, а також про паралельний розвиток на балтійському і слов'янському ґрунті" ²⁰. Стосовно гідроніма басейну Дніпра р.Славу́та (п. Уші - правого допливу Прип'яті) О.М.Трубачов зауважив, що назва за виглядом дуже архаїчна і могла б бути пояснена з давньої дієприкметникової основи *slovot- від давньої дієслівної основи із значенням "текти" ²¹. Коли прийняти цю етимологію, слід вважати форму з о (Слову́тиць) первинною. В.П.Адріанова-Перетц "епітет" Дніпра псв'язує з давньоруським прикметником слову́тнни "славний, знаменитий", дериватом дієслова слути (I ос. одн. теп. ч. слову "бути відомим, знаменитим, прославленим") ²². Чи не першим досліджуваний гідронім із давньоруським прикметником слову́тнни "знаменитий, славетний" пов'язав В.Перетц ²³. Прикметник зберігся в українській мові - славутний (-ній) [СУМ, 9,

348/ (славетний, мабуть, під впливом польської мови: п. sławetny, заст., тепер з відтінком іронії "славний, відомий, що має розголос, уславлений", стп. sławetny "славний, відомий, знаменитий", sławetność "розголос, слава" - R., 453). Пор. рос. пресловутий.

Дісприкметник словут, ад"ективований за допомогою суф. -ьн- (словутьни), є дериватом дієслова слйти < псл. *sluti (I ос. одн. теп. ч. слову "славитися, бути відомим"). Кінець кінцем ці слова споріднені з іменником слава. Останнє вплинуло на кореневий вокалізм давнього словут, унаслідок чого тепер маємо славутний, Славу-та, врешті Славутич.

Існує погляд, що від річкової назви з коренем слов-/слав- походить етнонім слов'яне "слов"яни" [Słownik, 5, 274]. У давньоруській формі гідроніма Словутичь < Слов-ут-а є саме такий корінь. Однак труднощі викликає елемент -ен- (слов-ен-, а не -ян-) в етнонімі, тому ця етимологія етноніма оспорується²⁴.

Кожна старовинна власна назва - живе свідчення історії мови, народу. Гідронім Славута, Славутич (Словутич) - праслов"янська назва Дніпра - це справжня ономастична пам"ятка, яку й далі слід оберігати й поширювати шляхом номінації новостворених об"єктів словами Славутич, Славута.

У наш час Славутич - звичний синонім Дніпра. Він, як і в далекі часи, виражає шанобливе ставлення до цієї могутньої ріки.

¹ Moszyński K. Pierwotny zarys języka prasłowiańskiego. - Wrocław, 1957, s.149-155; Відецький А.О. Борістенес - Данапріс - Дніпро (з гідронімії України). - В кн.: Питання топоніміки та ономастики. К., 1962, с. 61.

² Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. М.; Л., 1958, т. I, с. 367.

³ Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этнич. интерпретация. - М., 1968, с. 217. Див. ще: Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв"язках. - К., 1981, с. 27-30.

⁴ Трубачев О.Н. Указ.соч., с. 216.

⁵ Адрианова-Перетц В.П. Фразеология и лексика "Слова о полку Игореве". - В кн.: "Слово о полку Игореве" и памятники куликовского цикла. М.; Л., 1966, с. 113.

⁶ Див.: Малишев В.И. Повесть о Сухане : Из истории рус. повести ХVII века. - М.; Л., 1956, с. 112, 113.

⁷ Цитуємо за виданням В.И.Малишева.

⁸ Цитуємо за першодруком 1800 року.

⁹ Українські народні думи та історичні пісні. - К., 1955, с. 35, 46.

¹⁰ Шашкевич М. Згадка. - В кн.: Русалка Дністровая. Будим, 1837, с. 62.

- 11 Пискунов Ф. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских жван Российской и Австро-Венгерской империи. - 2-е изд. - Киев, 1882, с. 240.
- 12 Protestatia Meletiusza Smotriskiego... - Львів, 1628, с.10.
- 13 Виноградова В.Л. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". - Л., 1973, вып. 4, с. 218.
- 14 Буславев Ф. Русская хрестоматия : Памятники древ. рус. лит. и нар. словесности. 7-е изд. - М., 1898, с. 101.
- 15 Мальшев В.И. Указ. соч., с. 112.
- 16 Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. - In: Słownik prasłowiański. Wrocław etc., 1976, t.2, s. 57.
- 17 Про діяльність Інституту надтвердих матеріалів. - Вісник АН УРСР, 1975, № 11, с. 28.
- 18 Moszyński K. Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego. - Wrocław, 1957, s. 150-155.
- 19 Rozwadowski I. Wybór pism.-Warszawa, 1966, t. 2, s. 329.
- 20 Трубочев О.Н. Указ. соч., с. 166.
- 21 Там же.
- 22 Адрианова-Перетц В.П. Указ. соч., с. 113.
- 23 Перетц В. "Слово о полку Игоревім" : Вступ. Текст. Коментар. - К., 1926, с. 309.
- 24 Див., напр.: Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej. - Warszawa, 1984, s. 178.

І.М. Ж е л е з н я к

ДАНЬОРУСЬКА ЛЕКСИКА В ГІДРОНІМІ І КІЄВА

Відомо, що виникнення гідроніма ніколи не збігається в часі з його першою письмовою фіксацією. Яскравою ілюстрацією цього є назва київської річки Скоморох (л.Либеді п.Дніпра), яка письмово засвідчена лише в пізніших джерелах [План 1894; План 1900-1910]. В.Ляскоронський ототожнює її з літописною Сухою Либіддю¹, але ця думка лишається проблематичною. Починалася річка поблизу сучасної вул. Овруцької й гирло мала між Повітрофлотським мостом і пл. Перемоги². Гідрографічна характеристика Скомороха істотно змінилася, коли в кінці XVIII ст. почала забудовуватися його основна водозбірна площа, засипалися навколишні улоговини³; тепер річку остаточно засипано⁴. Верхня частина річки текла яром (суч. вул. Білоруська), який називався Скамарогъ (1799 р.; Генплан), Скоморохи (1868 р.; КМДА, ф. 110, оп. 1, од.зб. 45) або Скоморогский Шарлемань, Поч., 6/7, а міст через яр і річку, що знаходився за Житомирською заставою (поблизу суч. Лук'янівського ринку на початку вул. Пархоменка; ЦДАК, ф. 692, оп. 1, од.зб. 6733), називався Скомороха (пор.: "смета на починку моста, име-

нуемого Скомороха, отпралвена", 1835 р.; КМДА, ф. 19, оп. 1, од.зб. 1458, арк. 1). У Києві була ще вул. Скомороська [План 1914] (суч. Павла Пестеля), яка проходила майже паралельно гирлу, від залізниці до Жиланської вулиці (суч. вул. Жаданівського).

На північ і північний схід від витоку Скомороха простягається літописне урочище Дорогожич, місцезнаходження якого та його межі найпереконливіше, на нашу думку, визначив Л.Добровольський між верхів"ям Сирця, Скомороха, Глибочиці та Кирилівським монастирем⁵. Поблизу Дорогожича лише один раз під 980 роком літопис згадує Капич: "[и] стоґаше Володимерь. обривса на Дорогожичи. межю Дорогожичемъ и Капичемъ и есть ровъ и до сего дне" [ПСРЛ, I, 76] та варіант "И ста Владимиръ обривса на Дорогжичии межю Капичемъ" [ЛПС, 167] (думка О.О.Шахматова про пізню вставку цього уривку не має достатньої аргументації⁶.) Щодо самого об'єкта Капича було висловлено кілька думок. Його пояснювали як урочище [Ук.ПСРЛ, 130] (М.Семєнтовський ототожнював його з пізнішим урочищем Копилово поблизу Кирилівського монастиря⁷), село⁸ (М.Закревський ототожнював Капич з с.Біличі під Києвом⁹) і капище¹⁰. Прийнятною видається остання версія; це підтримується ще тим фактом, що про Дорогожицький Капич не було згадок у літописі після 988 р., коли, як відомо, було знищено всі язичницькі святилища. Лишається нез'ясованим його місцезнаходження, біля якої саме з околиць Дорогожича шукати Капич. Єдиним джерелом для цього лишається літопис, із якого відомо, що князь Володимир Святославич, ідучи з Новгороду, тобто з півночі, перейшов Дніпро, природно, вище Києва, і підійшов до міста верхньою дорогою. Саме верхньою, бо інакше йому треба було б брати місто знизу, що набагато ускладнювало справу. Єдиною дорогою до міста на узгір"ї була та, яка пізніше перетворилася на вулицю Дорогожицьку (суч. вул. Дорогожицька й Мельникова) та Почтову Житомирську (пізніше Львівську, суч. Артема). Київський князь Ярополк Святославич, дізнавшись про підхід Володимирового війська, зачинився у фортеці. З цього видно, що Володимир міг вільно підійти на досить близьку відстань до міста. Дорогожич – рівна відкрита місцевість, яка саме в описаний час ніким не оборонялася. Володимирове військо могло пройти її без перешкод і зупинитися на найближчій до Києва околиці, за текстом літопису, недалеко від Капича. Земляні укріплення (рів), про які йдеться в літописі, побудовано між Дорогожичем і Капичем, найімовірніше, дещо ближче до міста. Ця територія з двох боків на значній відстані оточена ярами Скомороха й Глибочиці, які могли бути природним захистом для війська, за нею був вільний Дорогожич, а спереду під наглядом Володимира була основна дорога до міста. Саме це місце, досить вузьке, слід гадати, Володимир

мав вибрати для земляного рову, тимчасового укріплення. У будь-якому іншому місці Дорогожича військо Володимира опинилося б на відкритій місцевості, яка не мала природного захисту. Як відомо, ці укріплення не були використані для взяття міста, воно впало внаслідок зради.

Якщо прийняти думку про те, що літописний Капич — це язичницьке капище і припустити місцезнаходження Володимирових окопів між верхів'ями Скомороха й Глибочиці, то літописний Капич мав знаходитися на перехресті Білгородської і Вишгородської доріг, тобто в районі суч. Лук'янівського ринку, очевидно, на узвишші біля заводу ім. Артема. Відомо, що язичницькі капища, місця відправлення релігійних ритуалів, часто створювалися на перехресті доріг¹¹. Тому визначення літопису "межи Дорогожичемъ и Капичемъ" слід розуміти як сучасну територію від початку вул. Мельникова до вул. Герцена, де вже починався Дорогожич.

Про належність Дорогожичького капища якомусь певному одному або кільком богам нам нічого не відомо, це назавжди лишиться таємницею. Воно згадується у літописі в той час, коли існували відомі нам капища Перуна (на Старокиївській горі, неподалік князівського двору) й Волоса (на Подолі) в Києві; тому логічно припускати, що капище поблизу Дорогожича не було присвячене цим двом богам. Про язичницькі ритуали на місці мольбищ знаємо небагато, але основні риси нам відомі: жертвопринесення, ритуальні співи, танці, гра на музичних інструментах тощо. Найбільш докладний опис цих ритуалів знаний із "Сказання о построении града Ярославля", хоч там ідеться в основному про святилище Волоса¹² (слід гадати, що в способах моління різним богам було багато спільного). За цим описом важливою деталлю є те, що культ певного бога обслуговували волхви, які стежили, крім усього іншого, за підтриманням вічного священного вогню біля ідола; вони здійснювали там у призначений час ритуальні обряди — танці, співи, гру. Знаменною деталлю є те, що після 988 р. суворого переслідування зазнавали на Русі не тільки представники культу — волхви, але взагалі всі, хто грав на музичних інструментах, співав. Язичницькі волхви існували ще довго, проте форми їхнього буття докорінно змінилися. Виродженими представниками язичницького культу, на думку І. Д. Беляєва, були скоморохи, які з'явилися на Русі лише в язичницький період¹³. Скомороство — це досить складне соціальне явище, яке корінилося ще в дофеодалному середовищі й переживало під час переходу до феодалізму рішучої кризи¹⁴. В XI—XII ст. відбулося розшарування скоморохів, більша частина опустилася до становища вуличного

або базарного базаря, інші стають творцями нової феодальної пісні, "ідуть у літературу"¹⁵. Скоморохи кілька віків лишалися носіями язичництва (пор. вказівку в пам'ятці XIII ст. Повчання зарубського чорноризця Георгія: "бѣгая лихаго скомороха ... нѣ оуведи оу домъ свои глума ради. поганьско бо то єсть а не крѣтъаньско"¹⁶); у церковних проповідях XI–XII ст. головними темами було переслідування ігрищ, порозів, скомороства¹⁷. Скоморохи ще в XVI ст. утримувалися у волості й з ними уряд і церква вели запеклу боротьбу; як стан вони існували до середини XVII ст.¹⁸ Мотив співця-волхва відомий із давньоруських пам'яток писемності. Так, у Життї Нифонта (список XIII ст.) "сопельникъ" зветься ще "старейшина жрецовъ", а в пізніших списках – "скоморохъ"¹⁹, у російському фольклорі Соловей-розбійник був жерцем Перуна, який підбурював народ проти християнства²⁰. Близькість скомороха і волхва (жерця) видно з писемної пам'ятки 1555 р., де наказувалося "скомороха, или волхва, или бабу ворожею, бивъ да ограбивъ да выбити изъ волости вонъ" [Акты, 267], в олонецьких говірках російської мови лишилося значення скоморох "колдун" [Куликовский, 108]. Українська народна мова слова скоморох не знає, воно існує в ній лише як книжне.

Повертаючись до основного об'єкта вивчення – гідроніма Скоморох, можна припускати в його основі слово скоморох саме в значенні "волхв, жрець". Одним із аргументів може бути й безпосередня близькість язичницького капища, що, як і всі інші, обслуговувалося, звичайно, волхвами-жерцями, котрі після офіційного знищення язичництва переслідувалися. Виникнення назви припадає на той час, коли на Русі з'явився новий прошарок населення – скоморохи, які, очевидно, почали селитися подалі від густо заселених районів міста й околиць у придатному для житла яру²¹, поблизу можливо вже знищеного капища. Тому нижня хронологічна межа появи гідроніма може визначитися XI ст. На Україні скомороство в пізніші часи мало дещо інший характер, ніж у Росії, і його стосунки з церквою були не такими загостреними. Як відомо, на Україні, починаючи з XIV ст., увесь час велася боротьба з католицизмом, що послаблювало всі інші внутрішні релігійні проблеми (пор., наприклад, боротьбу навколо никоніанства в Росії і майже її відсутність на Україні). Після XIV ст. скомороство на Україні входить у народну обрядовість навколо християнського культу. Слід гадати, що саме з цим пов'язана відсутність у народній українській мові слова скоморох (скомороство). Отже, верхньою хронологічною межею виникнення гідроніма Скоморох у Києві слід вважати XIV ст.

Річку Скомороха (п. Стоходу п. Прип'яті п. Дніпра; Любешівський р-н Волинської обл.; СГУ, 507) можна вважати одноіменною до

київської, проте історія її виникнення вимагає спеціального вивчення. Закінчення -а могло виникнути як узгодження в роді з номенклатурним словом річка (але пор. назву моста Скомороха). Інші відомі нам споріднені гідроніми східнослов'янського регіону демонструють лише суфіксальні форми: б. Скоморошина (п. Кальміусу; СГУ, 507), верх Скамарохов (на р. Дубці п. Сежі п. Упи п. Оки п. Волги; С., 83), р. Скомороховка (л. Горнешної л. Колочі п. Москви л. Оки п. Волги; С., 112), р. Скоморошка (л. Грязни л. Вири л. Оки п. Волги; С., 28), стр. Скоморошної (п. Кременця п. Оки п. Волги; С., 48) та виток Скоморошної (в прот. Родіоновському л. Борщовки л. Осетра п. Оки п. Волги; С., 153). Зважаючи на іншу долю самого скомороства як явища й, відповідно, слова скоморох у Росії, ці гідроніми, слід гадати, пізнішого, скоріш за все різного хронологічно, походження.

Річка Турець (п. Почайни п. Дніпра)²² протікає поблизу сучасної Турівської вул. (назва з 1869 р.²³) [План 1894]. Цей гідронім у формі Турець згадується вперше у джерелі 1857 р. [ПСУ], пізніше – як стр. Туровский (1920 р.; Макс., 24), або прот. Торец (1967 р.; Шарлемань Поч., 7). 1800 р. засвідчено й оз. Турець [АКГ] в тій же системі р. Турець. Важливим є те, що в документах 1539 та 1691 рр. згадується долина Турець [АКЗР, 1/6, 29; КС, 1888, I, 587, а пізніше (в ХІХ ст.) – урочище Шарлемань, 9], яке М.І.Петров локалізує там же, в Плоскій частині Києва²⁴. За свідченням М.В.Шарлеманя, р. Турець закрито 1912 р. з причини замулювання гавані Шарлемань Поч., 7.7. Недалеко від цього місця літопис згадує Турову божницю (під 1146 р.; ПСРЛ, 2, 321), що, як вважають дослідники, стояла на місці пізнішої Борисоглібської церкви²⁵ (тепер на її місці будинок № 11 по Борисоглібській вулиці). Наявність цілого комплексу топонімів з основою *tur на досить вузькому ареалі дозволяє припускати, що все праве нижнє узбережжя Почайни, принаймні від долини її правого притоку Турця до Турової божниці, а можливо, й до гирла, сприймалося як єдине урочище й називалося долина Турець. На користь цього є, хоч і пізня, назва струмка Турівський, яку слід вважати вторинною до назви урочища. Цілісність цієї території порушилася, очевидно, тоді, коли вона почала забудовуватися; відомо, що первісне заселення Подолу відбувалося IX–X ст. н.е. спочатку далі від Почайни й Дніпра, ближче до гірської частини (попід горами; місце суч. Житнього ринку тощо)²⁶. Можливо, першими поселенцями у долині Турець були новгородська й хазарська торговельні колонії, які в літописі (945 р.) виступають під назвами Пасинча бесіда й Козари²⁷. У зв'язку з цим пізніша назва долини Турець збереглася лише для верхньої її частини (по відношенню до Почайни), тобто на північ від Пасинчої Бесіди, що підтвер-

джується документом 1539 р., де приблизно так і позначено межі долини Турець [АУБР, 1/6, 28-29].

Серед наведених назв невеликої частини давнього Києва фактично виступає система споріднених мікротопонімів – урочище (долина), річка, озеро й церква. Одноіменну назву струмка Турець (пр. Тур"ї л. Снову п. Десни л. Дніпра) засвідчено лише в с.Чепелів Щорського р-ну Чернігівської обл. [СГУ, 575]. Гідронім Турець входить у словотвірний ряд київських гідронімів на -ець (пор. Живець, Кудрявець, Дукарець, Пробитець, Сирець тощо); взагалі суфікс -ець не є виключно гідронімним – пор. село й місцевість Турець у Мінській губ., с. Турець у Гродненській губ. [Фаминцын, 233], у Віленському воєводстві в документі 1429 р. засвідчено с. Турець [ССУМ, 2, 450]. Назву річки Турець можна було б пов"язувати з бр. турець "бистрина, хуткає цячення на раце" [Яшкін, 192] (в українській мові такого слова не виявлено, але близькість Києва до Полісся позбавляла б можливості і такого зв"язку), якби не заперечуюча про думку назва озера Турець (І. поблизу Дніпра й Бистриці; землі біля нього належали селянам с.Гатне Києво-Святошинського р-ну Київської обл.; 1857 р.; ЦІАК, ф. 491, оп. 76, од. зб. 579, арк. 185; 2. Суразький повіт Вітебської обл.; Д.-Х., 345). Відомо, що в озері течії, та ще й швидкої, не бувас, тому такий лексичний зв"язок не імовірний. Назва урочища й річки Турець у свій час пояснювалася від назви тварини тур (Bos primigenius; він, ніби, в давнину водився в цій місцевості) [Шарлемань, 9], що взагалі можливе, пор., напр., р. Бик або Бики (п.Кицихи п.Гірського Тікичу л.Синици л. Південного Бугу; СГУ, 47). Щодо київської групи топонімів, то це традиційне пояснення ламає назва Турова божниця (1146 р.), яка не може бути прямо пов"язана з назвою тварини. Слід звернути увагу на те, що всі дослідники Турову божницю XII ст. вважають церквою, хоч у тексті літопису про це й не говориться (пор. в Іпатіївському літопису: "и пакы скоушшася вси Киане оу Тоуровы божьниця" [ПСРЛ, 2, 321]; цікаво, що в XV ст. божницями називалися і язичницькі святилища, пор.: "Приказаль [Владимирь] тежъ болвановъ палити, крушити и божниця ихъ до грунту вывертати, а на тыхъ мѣстцахъ перкви святны ставити" [ЖВ, 41, 42], де чітко простежується протиставлення: язичницька божниця і християнська церква). Разом з тим у Іпатіївському літопису кількома роками пізніше (1151 р.) згадується Давидова боженка, і вона ж анонімно як божниця (1161 р.; ПСРЛ, 2, 419, 515), де наявність християнської каплиці майже не викликає сумніву дослідників. Таким чином, на основі наведених фактів можна припускати, що Турова божниця – це християнська церква. Була спроба пояснити назву Турова божниця від імені

першого канонізованого мученика на Русі варяга Тура²⁸. В давньоруських літописах його ім'я не вказується; в пізнішій церковній літературі його називають Федором, що в свою чергу дозволяє деяким дослідникам припускати зв'язок назви Турова божниці з формою цього імені Тудор²⁹. Пояснювалася вона і як перша церква в Києві на честь святого мученика Турова, тобто Федора Тірона³⁰. В наш час поширилася думка про те, що Турова божниця була побудована купцями Туровської землі (на зразок Новгородської божниці), двір яких також міг знаходитися поблизу подільського торговища³¹. Проте показовою тут є саме словотвірна структура назви – від назви м. Туров божниця мала б називатися Туровською, як і Новгородська. Деякі дослідники на основі переказів схиляються до думки, що Турова божниця була побудована князем Туром, легендарним засновником міста Турова³².

У поясненні цієї назви наблизився, на нашу думку, до істини М.І.Петров, проте сам учений не був упевнений в своєму припущенні. Він писав: "...слово Тур має, можливо, й міфологічне значення, і значення особового імені і навіть прізвища. Отже, Турове божницю або церкву побудовано або на місці якогось Турова капища, або яким-небудь Туром"³³. Перше припущення М.І.Петрова як загальну тезу підтверджують і сучасні дослідники³⁴. Загальновідомо, що перші християнські храми нерідко будувалися на місцях колишніх язичницьких святилищ. О.С.Фамінцин знаходив підтвердження цього в таких новгородських назвах, як Перинський або Перунський монастирь, Вологов монастирь, Никольський на Волосове монастирь та ін. /Фамінцин, 233/.

Спогади про культ Тура відомі з писемних пам'яток християнського періоду, пор.: "И о тоурѣхъ, и о лодыгахъ, и о колядницѣхъ и про безаконный бой вы, попове, оутмайте дѣтий своихъ" (XII ст.)³⁵; на Україні він зберігався ще в XVII ст. – "Къ сему на тѣхъ же своихъ законопротивныхъ соборишахъ и нѣкоего Тура сатану и прочія богомерзкія скареды измышляюще, поспоминають" /Киев. син., 50/. Цікаво, що в творі XV ст. згадується про тури, як про якісь начебто ритуали, пор.: "Тамъ тежъ на соборишахъ своихъ туры и инѣ брѣдкіи речи вымышляють; того ся такъ же не годить и писмомъ выдати" /ЖВ, 43/.

Показовою видається українська приказка "З тобою ходити, як з туром водитись" та варіант "як з бованом." /Номис, 54/, пор. ст.укр. Бовань (XVII ст.; ІСУЯ, 108) та укр. Бовван "идол, кумир, истукан" /Тр., I, 78/, де чітко виступає синонімічність слів тур і Бовван.

Мікротопонімія України зберігає відгомін культу Тура. Виразною в цьому відношенні є назва ур. Туровище поблизу с. Лютиж Вишгородського р-ну Київської обл. /Похил., 13/, яка, можна вважати, прямо вказує на існування капища Тура, тобто Туровище – місце, де стояло

зображення цього божества. Правда, це урочище називалося ще й Туровщина (1854 р.; Де-ла-Флиз, 779). В цій назві можна вбачати й відантропонімне утворення. Капища Тура відомі на горі над Галицьким оз. у кол. Костромській губ.³⁶; очевидно, на горі Турова (Turawa) в Карпатах, з якої витікає потік Турова /SG, 12, 630/, поблизу них, біля м.Калуща Івано-Франківської обл., відомий також ліс Turawa /SG, 3, 726/; в ур. Турова Долина поблизу сс.Кривіщина, Гатне Кисло-Святошинського р-ну Київської обл. (1803 р.; ЦІАК, ф. 492, оп. 34, од. зб. 310; 1980 р., МЕ), ур. (поле) Turie (1545 р., поблизу м. Володимира-Волинського Волинської обл.; Пам., 4, 179), на могилі Турова (с. Іванковичі Васильківського р-ну Київської обл.; Похил., 101), на могилі Туровь-Рогъ (кол. с. Рижівка Уманського повіту) [Фундуклей, 79; Grab., 114]³⁷. Самий факт існування культу Тура не викликає сумнівів у спеціалістів³⁸, проте суть цього культу та ритуали, пов'язані з ним, вивчені ще недостатньо. У своїй генезі культ Тура має безперечний зв'язок з тотемним культом тварини (Bov primigenius) – великим, могутнім і лютим звіром, який давав багату м'ясну їжу, а згодом, завдяки своїм фізичним якостям, легко міг стати символом чоловічої сили й плодючості й прийняти внаслідок цього й риси солярного культу³⁹. Шанування тварини тура доводиться археологічними матеріалами. Так, у Києві, на Подолі, відкопано зруб будинку, під північно-східний кріг якого будівничими було підкладено два турячих роги; будова ця датується 983 р.⁴⁰ Давньоруський фольклор широко показує роль турячого рога в обрядових учтах як залишок язичницького культу, пов'язаного з жертвопринесенням⁴¹. Пізніше культ Тура ототожнивсь з абстрактнішим культом Сонця. Дослідники вважають, що в пізні язичницькі часи на східнослов'янському континенті культу Ярила й Тура були ідентичними. Отже, одному й тому ж божеству могли поклонятися, але в різних місцевостях під різними іменами⁴².

Таким чином, щодо київської групи мікротопонімів з основою *tur- слід визнати, що основою усього комплексу назв є теонім Тур. Первісно існувала, очевидно, невідома нам назва капища бога Тура. Вся долина, що сприймалася як єдина територія і об'єднувалася навколо цього капища, називалася Турець (тобто певний континуум, який мав капище Тура й належав йому). Ця ж назва Турець перейшла й на річку та озеро. Назва Турова божниця виникла пізніше, первісно вона означала, певно, "божниця, що стоїть на місці Турового капища" тощо. Потім, у процесі заселення Подолу, межі долини Турець звужувалися – на ній було збудовано Пасинчу Бесіду й Козари. В літописний період долина Турець із річкою та Турова божниця сприймалися уже як різні, незалежні райони.

- 1 Ляскоронский В. Основные черты двух военных операций под Киевом в половине XII столетия, по летописным данным. - Воен.-ист. сб., 1914, № 2, с. 25.
- 2 Добровольский Л. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева. - Воен.-ист. вестн., 1912, № 1, с. 177.
- 3 Київ : Енцикл. довід. / За ред. А.В.Кудрицького. - К., 1981, с. 553.
- 4 Климат Киева / Под ред. Л.И.Сакали. - Л., 1980, с. 21.
- 5 Добровольский Л. Летописный Дорогожич. - Киев, 1914, с. 25.
- 6 Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. - Спб., 1908, с. 490, 636.
- 7 Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. - Киев, 1871, с. 229.
- 8 Барсов Н. Очерки русской исторической географии. - Варшава, 1873, с. 123.
- 9 Закревский Н. Описание Киева. - М., 1868, т. 2, с. 560.
- 10 Рыбаков Б.А. Город Кия. - Вопр. истории, 1980, № 5, с. 42.
- 11 Козьма Пражский. Чешская хроника. - М., 1962, с. 173.
- 12 Сказание о построении града Ярославля. - Краевед. зап., 1960, вып. 4, с. 90-92.
- 13 Беляев И.Д. О скоморохах. - Временник Императ. Моск. о-ва истории и древностей рос., 1854, т. 20, с. 72.
- 14 Воронин Н.Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке. - Краевед. зап., 1960, вып. 4, с. 82.
- 15 Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. - Зап. Императ. Акад. наук, 1883, т. 45, с. 128-182.
- 16 Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. - Спб., 1867, с. 56.
- 17 Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. - Спб., 1914, с. 101.
- 18 Фаминцын А.С. Скоморохи на Руси. - Спб., 1889, с. 188.
- 19 Веселовский А.Н. Указ. соч., с. 205-206.
- 20 Протопопов Я.Е. Исторические замечания о г. Муроме. - Владим. губерн. ведомости, 1843, № 21, с. 83.
- 21 Добровольский Л. Указ. соч., с. 5.
- 22 Голубин Ю. Река Днепр у г. Киева. - Киев, 1917, карта. За Максимовичем, вона пр. Глибочиці п. Дніпра / Макс., 24. За планом 1857 р., р. Турець витікає з оз. Черногого й впадає в затоку Дніпра біля гирла Почайни / ПСУ/, проте у зв'язку із зміною навіть у осяжний історичний час гідрографічної характеристики Почайни, це, певно, не первісний стан і Турця.
- 23 Київ, с. 614.
- 24 Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - Киев, 1897, с. 41.
- 25 Петров Н.И. Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь. - Киев, 1896, с. 91, 92; Петров Н.И. Историко-топографические очерки... с. 168. Існує також думка про місцезнаходження Турової обожниці поблизу старого гирла Почайни (Самойлов Н. Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии. - Киев, 1834,

- с. 25; Сементовский Н. Киев и его достопамятности. — Киев. 1852, с. 54; Максимович М.А. Собрание сочинений, Киев, 1877, т. 2, с. 62-70.
- 26 Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. — Киев, 1982, с. 28.
- 27 Желзняк І.М. З історії мікротопонімії давнього Києва : (Назви торгов. колоній). — Мовознавство, 1980, № 3, с. 15-21.
- 28 Шахматов А.А. Как назывался первый русский святой мученик. — Изв. отд. рус. яз. и словесн., 1907, т. 9, с. 261-264.
- 29 Марков А. Как звали первых святых мучеников на Руси? — Сб. Харьк. Ист.-филол. о-ва, 1909, т. 18, с. 437.
- 30 Самойлов Н. Указ. соч., с. 25.
- 31 Толочко П.П. Древний Киев. — Киев, 1983, с. 86.
- 32 Див., зокрема: Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля. — В кн.: Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв. Минск, 1982, с. 106.
- 33 Петров Н.И. Историко-топографические очерки..., с. 177.
- 34 Пор.: Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974, с. 170.
- 35 Павлов А. Неизданный памятник русского церковного права XII в.— Журн. М-ва нар. просвещения, 1890, окт., с. 298.
- 36 Снегирев И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. — М., 1838, вып. 4, с. 55.
- 37 Слід зазначити, що назви, похідні від *tur-, часто пов'язані з горами. Це дозволяє деяким дослідникам робити певні висновки, при чому констатується співіснування основ *Perkup-* (у зв'язку з тим, що тур пов'язаний з богом грози Перуном. — Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М., 1965, с. 132) і *Taur-* у відношенні до гори та *Vel-n, Vil-n* по відношенню до низу й води на основі вивчення мікротопонімії міста Вільнюса й всіх інших топонімічних відповідників балтійського регіону (Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев : Методология и историография.—М., 1976, с. 126). Однак мікротопонімія Києва групи *tur-, як бачимо, не підтверджує цієї думки.
- 38 Пор., зокрема: Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1865, т. I, с. 663.
- 39 Липец Р.С. Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах. — В кн.: Славянский фольклор. М., 1972, с. 82.
- 40 Гупало К.Н. Указ. соч., с. 27.
- 41 Липец Р.С. Эпос и древняя Русь. — М., 1969, с. 229-238.
- 42 Голубовский П. Несколько соображений по вопросу о князе Туре. — Киев. старина, 1891, окт., с. 80.

С.П. Бевзенко

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СТАРОКИЇВСЬКОЮ АНТРОПОНІМІЄЮ

Матеріалом для дослідження старокіївської антропонімії кінця другої чверті XVII ст. послужив реєстр козаків Київського полку, що ввійшов до загальних реєстрів усього війська Запорізького після Збо-

рівської угоди 1649 р. На жаль, у своєму дослідженні ми змушені опиратися не на оригінал, а на публікацію О.М.Бодянського¹, хоч відомо, що в ній допущено ряд неточностей, пропусків тощо. Проте ні неточності, ні пропуски, що трапляються у цій публікації, не можуть відбитися на загальній картині стану старокиївської антропонімії досліджуваного періоду, оскільки сама вона містить порівняно мало відхилень від оригіналу "Реєстрів", а самі ці відхилення й неточності торкаються лише окремих деталей.

У Київському полку в 1649 р. зареєстровано 1792 козака. Щоправда, при реєстрації певної частини козаків (близько 30) прізвища не вказані, а замість них нерідко залишені порожні місця (очевидно, видавець їх не зміг відчитати), а в частини з цих козаків, напевне, офіційних чи й напівофіційних прізвищ взагалі ще не було. Інша частина козаків (їх близько 50) зареєстрована також без прізвищ, а через позначення, чиї вони зяті (напр.: Василь Сими́нь зять; Васько зять Мойси́єнко́въ, Гаврило Ясько́въ зять та ін.), сини (напр.: Гараси́мъ Шохо́въ син та ін.), брати (напр.: Иванъ Зарко́въ бра́тъ), онуки (напр.: Олешко Кио́нтчинъ унук та ін.) тощо, деякі ж - звідки вони родом (напр.: Грицько з Моты́жинъ, Иля з Мотовило́вки). Таким чином, у своєму дослідженні ми оперуємо близько 1700 прізвищами.

Перш ніж перейти до аналізу старокиївських антропонімів-прізвищ з'ясуємо ще питання, яку частину населення Києва становили козаки, заведені 1649 р. до реєстру Київського полку. Єдиним вірогідним джерелом, на яке можна більш-менш надійно опертися, є перепис Київського воєводства, проведений королівськими ревізорами 1622 р. За цим переписом у Києві було всього 2750 дворів². Якщо припустити, що на один двір припадало пересічно по шість душ, то можна думати, що населення Києва у першій чверті XVII ст. становило приблизно 10 500 осіб³. Проте, беручи до уваги, що до цього перепису не ввійшло численне духовенство, польські жовніри, шляхта і бідніше населення, яке не сплачувало податків, то можна припустити, що населення тогочасного Києва досягало приблизно 15 тис. осіб.

За соціальним складом населення Києва в першій половині XVII ст. було різноманітне. Найбільшу його частину становили ремісники і торговці-міщани, значно меншу - українська і польська шляхта, духовенство, а також козаки і селяни.

Основну масу населення Києва в першій половині XVII ст. становили, безсумнівно, українці, хоч у місті мешкали також росіяни, білоруси. Деяку частину київського населення цього періоду становили поляки, зокрема шляхта і католицьке духовенство, окремою колонією жили в місті вірмени, а в частині так званого Верхнього міста (район

суч. Львівської площі), яка прилягала до Кудрявського горба (початок суч. вул. Воровського), – євреї.

Кількість населення Києва на середину XVII ст., очевидно, дещо збільшилася порівняно з переписом 1622 р., але не набагато, бо вже й після возз'єднання України з Росією, коли Київ починає відігравати роль адміністративного й військового центру, кількість населення в ньому навіть на 60–70 рр. не перевищувала 10–15 тис. осіб⁴, хоч треба мати на увазі, що Київ був сильно зруйнований шляхетським військом у липні–серпні 1651 р. після поразки Б.Хмельницького під Берестечком (20 червня 1651 р.), а епідемія чуми, яка лютувала в місті 1652 р., забрала багато киян (так, в одному лише Печерському монастирі з 500 осіб залишилися в живих лише 200). Якщо ж взяти склад населення Києва за попередні десятиліття, то рух його був не таким значним. Так, за даними люстрацій 1552 р. все населення Києва становило близько 3,5 тис. осіб, за описом 1570 р. в Києві нараховувалося всього 808 дворів, а на кінець XVI ст. його населення наближалося до 7 тис. осіб⁵.

Беручи до уваги всі ці дані про рух населення м. Києва протягом століття (від середини XVI – до середини XVII ст.), можна гадати, що на 1649 р. його населення становило приблизно 20–25 тис. осіб.

Яка частка цього населення входила до козацького стану, важко напевне сказати. Одне залишається безсумнівним, що в період найвищого піднесення національно-визвольної боротьби українського народу в перший період визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького в козацькому реєстрі Київського полку було записано разом із старшиною 1792 козака. Але не всі ці козаки були киянами, чимало з них проживало в навколишніх селах. Проте значна частина їх була мешканцями тодішнього Києва.

Аналіз антропонімів, засвідчених у реєстрі Київського полку, що подається нижче, допоможе скласти більш-менш імовірне уявлення про стан старокиївської антропонімії середини XVII ст., принаймні української частини населення міста. Щоправда, тут також треба мати на увазі, що далеко не всі ті особові назви, які внесені (поряд з особовим іменем) до козацького реєстру, були прізвищами в сучасному розумінні цього терміна, проте вони, будучи родовими назвами, наближались до певної міри до прізвищ у теперішньому розумінні. В іншому випадку було б незрозумілим, чому козацькі маси так настигливо добились розширення козацьких реєстрів і внесення до них своїх родових назв – прізвищ-прізвищ, хоч вони могли виступати в певних, проте закономірних, видозмінах-варіантах (пор., наприклад, прізвища-прізвищка на -енко, які носили звичайно молоді неодружені козаки, в той

час як їхні батьки мали прізвища-прізвиська без -енко: Коваль - Коваленко, Литвин - Литвиненко тощо).

У реєстрі Київського полку 1649 р. найширше представлені прізвища, утворені від особових імен чи прізвиस्क або прізвищ за допомогою суф. -енко. Прізвища цього типу мало 1012 козаків (близько 60 % усього складу Київського полку). Як засіб творення прізвищ суф. -енко є винятковою ознакою української мови. Точного відповідника він не знаходить собі навіть у найближче споріднених мовах - білоруській та російській, хоч у першій можна знайти йому аналог - суф. -інак (пор. Васіленак, Макаєнак, Ковалєнак та ін.), що, як і його український співбрат, має відтінок демінутивності. Значення українського антропонімічного суф. -енко - це вказівка на походження від батька (зрідка - матері), ім'я чи прізвисько (або прізвище) якого називається у передсуфіксальній частині⁶.

Найпоширенішими утвореннями за допомогою цього суфікса серед прізвищ козаків досліджуваного полку є утворення від особових чоловічих імен. Їх нараховується 468, тобто майже половина всіх прізвищ на -енко (Авраменко, Адаменко, Антипенко, Артішенко, Богданенко, Борисенко та ін.). Дуже рідкі утворення від особових жіночих імен. Їх усього 22, серед яких, однак, значна частина повторюється (Наталченко - 4, Улитенко - 4 та ін.).

Окремо стоять утворення від прізвиस्क чи прізвищ за місцем походження чи від назв національностей, яких нараховується 18 (Басарабенко, Волинченко, Подоліченко, Ростовченко та ін.).

Відчутну кількість становлять утворення від прізвиस्क-прізвищ, що походять від назв професій (80 прізвищ: Бондаренко, Коваленко, Коваченко та ін.), назв предметів, речей, тварин, рослин тощо (Бугасинко, Горошенко, Каченко, Комаренко, Коробченко, Мисниченко, Сиченко, Щиленко та ін.).

Окремо стоїть питання, чому така велика кількість козаків Київського полку, як, до речі, й інших полків, записана в реєстрі з прізвищами-прізвисками на -енко.

Відомо, що ці прізвища й тепер належать до найуживаніших прізвищ населення сучасної Київщини та сусідніх областей УРСР⁷. Однак відомо також і те, що прізвища на -енко дістали остаточне офіційне закріплення значно пізніше, дець у кінці XVIII - на початку XIX ст. У побутовому вжитку звичай називати неодружених синів прізвисками на -енко, утвореними від особових імен чи прізвиस्क-прізвищ батьків на Україні, існував здавна, що знаходило відбиття і в офіційних документах, якими були й козацькі реєстри. До складу козацтва входила звичайно молода частина чоловічого населення, ще не одружена. Звід-

ся й така поширеність серед цієї верстви населення особових назв на -енко, які й потрапили до реєстрів.

Друге місце за поширеністю займають так звані шляхетні прізвища на -ський, -цький, -зкий, що за походженням є прикметники відтопонімічного утворення. Їх нараховується 194, тобто 11 % (Бочковский, Жылянський, Иваницький, Кримський, Каминський, Маяковский, Павловський, Паволоцький, Чайковский, Черкаський та ін.). До них прилягають також прізвища на -ий, не оформлені спеціальними антропонімічними суфіксами (їх у Київському полку всього 55, тобто понад 3 %: Великий, Загорний, Заричний, Подгорний, Косий, Худобний та ін.); хоч з попередніми прізвищами їх об'єднує тільки те, що за своїм походженням вони є прикметники.

Широко представлені у реєстрі Київського полку так звані міщанські прізвища відантропонімічного походження із суф. -ич, -ович, -евич, які особливо полюблялися мешканцями українських міст і містечок. Їх у досліджуваному реєстрі 176 (понад 10 %): Андрієвич, Гриневич, Гуревич, Гаврилович, Гришкович, Демидович, Денисович, Жукович, Чмелевич, Маринич та ін. Ці прізвища звичайно творилися від особових чоловічих імен (зрідка жіночих, пор.: Маринич) та прізвищ-прізвиस्क (пор.: Жукович та ін.).

Невелику кількість прізвищ (усього 23, тобто 1,3 %) становлять утворення з суф. -ко, що й тепер поширені серед українців як прізвища а) відприкметникові - Величко, Погорилко та ін., б) віддіслівні - Целуйко, Чуйко та ін., в) відіменникові - Божко, Щрамко та ін.

Порівняно велику групу (близько 250, тобто приблизно 15 %) становлять прізвища, що походять від прізвиस्क найрізноманітнішого походження, які не оформлені спеціальними антропонімічними суфіксами. Тут і назви професій (Гончар, Контар, Пушкар, Писар, Котляр, Шкляр та ін., Коваль, Кравец, Швец та ін., Будник, Лучник, Мельник, Цирульник та ін.), і відтопімні та відетнопімні утворення (Билоцерковец, Быховец, Каневец, Переяславец, Волинец та ін., Волошин, Турчин та ін.), і назви предметів, тварин, птахів, рослин тощо (Держач, Таран, Тычна, Скорина, Щеробина, Бобрик, Лузик, Гатыло, Жыгало та ін.), і загальні назви людей за різними ознаками (Крикунець, Горлач, Горбач, Злиденник, Сакало, Шумило, Стукало, Мовчан, Горбан, Каркун, Новак, Позняк, Хижняк та ін.), і прізвища-прізвиська складні слова (Водолян, Корноух, Мясойд, Подопрігора, Покинборода, Тригуб, Чорнобровка, Чорномаз, Шестокрыль та ін.). Аналізувати їх з погляду словотворення не доводиться, бо вони як антропоніми утворені лексико-семантичним способом, а різні словотвірні форманти, які можна в них виділити, використані не

для утворення прізвищ, а для утворення апелятивів, від яких уже лексико-семантичним шляхом утворені відповідні прізвища-прізвиська.

Дослідження прізвищ, засвідчених у реєстрі Київського полку 1649 р., і зіставлення їх із даними сучасних українських прізвищ свідчить про те, що в середині XVII ст. в Києві та його околицях були поширені такі ж словотвірні типи прізвищ (прізвиस्क), які властиві й сучасним українським прізвищам Київщини і суміжних областей⁸.

Серед прізвищ-прізвиस्क найпоширенішими були утворення з суф. -енко, -ський (-зький, -цький) та -ович, -евич, причому значна кількість утворень на -ський (-зький, -цький) та -ович (-евич) у реєстрі Київського полку, треба думати, пояснюється тим, що до складу козацького реєстру потрапила значна частина української шляхти та київських міщан. Разом з тим аналіз антропонімів реєстру Київського полку 1649 р. дає, гадаємо, повні підстави припускати, що в антропонімії Києва середини XVII ст., незважаючи навіть на змішаний, багатонаціональний склад його населення, переважав український елемент.

¹ Реєстра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном лязимиром, составленные 1649 г., октябрь 16 дня и изданные по подлиннику О.М.Бодянским. - М., 1875. - 337 с.

² *Źródła dziejowe.* - Warszawa, 1877, t.5, s. 130.

³ Історія Києва.-К., 1960, т. I, с. 148.

⁴ Там же, с. 134.

⁵ Там же.

⁶ Детально про цей суфікс див.: Ткаченко О.Б. Українські прізвища з суфіксом -енко та споріднені утворення. - В кн.: Слов'янське мовознавство. К., 1958, т. 2, с. 38-53.

⁷ Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. - К., 1966, с. 197, 201, 203.

⁸ За даними Ю.К.Редька (див.: Сучасні українські прізвища, с. 195-214) на території сучасної Київської обл. спостерігається таке співвідношення структурно-словотвірних типів прізвищ: а) на -енко - 25,8 % (пор. також: Чернігівська обл. - 31,1 %, Черкаська обл. - 29,3, Полтавська обл. - 26,5 %), б) на -ський - 9,5 % (пор.: Чернігівська обл. - 5,5 %, Черкаська обл. - 8,7, Полтавська обл. - 4 %), в) на -ич, -ович - 2,6 % (пор.: Чернігівська обл. - 2,6 %, Черкаська обл. - 2,8, Полтавська обл. - 3,2 %), г) прізвища, утворені лексико-семантичним шляхом, - 12 % (пор.: Чернігівська обл. - 13,9 %, Черкаська обл. - 13,8, Полтавська обл. - 15,1 %) та ін.

Н. Г. Т о р п и н и ч

ТИПЫ ГИДРОНИМОВ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОБЛАСТЕЙ
МОСКОВСКОЙ РУСИ XIУ-XVI ВВ.

В исследуемых памятниках (Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIУ-XVI вв. - М.; Л., 1950)¹ гидронимия представлена наименованиями рек, ручьев, истоков, прудов, озер и болот. Поскольку в структуре наименований рек и других гидрообъектов наблюдается ряд особенностей, подаем типологический анализ их в сравнительном плане.

Речные названия (на 263 гидрообъекта их 165) в преобладающем большинстве (123) - однословные субстантивные гидролексеми женского рода с окончанием -а(-я). Как отмечает З.Т.Франко, апеллятивы вода, река "если и не программировали, то по крайней мере выравнивали под свою структуру большинство названий..."² Этот факт, очевидно, можно считать основным в приобретении речными наименованиями формы женского рода. Примерами гидронимов этой группы могут быть такие названия: Березовка (379), Везка (34), Вепрейка (47), Волга (47), Вскона (380), Вязема (38), Воря (394), Глушица (291), Кудесна (285), Куньема (374), Лама (343), Литомья (398), Локна (396), Лопастна (7), Меча (334), Мольха (375), Мстица (46), Нахабна (381), Неглимна (46) и др. Значительно меньше речных наименований, оформленных по образцу существительных женского рода с основой на твердый или мягкий согласный: Вгрунь (330), Дрысь (440), Доць (344), Плеснь (405), Подмашь (393), Поникль (160), Поротль (15) и др. Их следует отличать от гидролексем мужского рода типа Ирмесь (156), Инобаж (372), Пилес (334), Трубеж (348). Сама структура существительного с нулевым окончанием в именительном падеже не может быть разграничителем родового признака. Следует учитывать всю систему падежных окончаний, т.е. связь этих названий с другими словами в контексте (на реке на Дрыси (440); в рѣку в Куд(ь), да вверхъ Куд(ь)ю (292); с. Поникли на верхъ Сижки (329); да рѣкою Падмаш(ь)ю вниз (393) и слободка, што на Ирмесь (156); над Трубежом (348); да Пилесом въверхъ (334)). В отдельных гидронимах категория рода еще окончательно не сформировалась. Так, в разных грамотах гидроним Инобаж употребляется то в

форме женского, то в форме мужского рода (рекою Инобаж(ъ)ю (378); реки Инобажи (377) и от Инобажа (372)). Гидронимы с суф. -ец, -ик и на твердый согласный относятся к мужскому роду (их очень мало): Водовик (394) Вязовик (377), Донац (436), Дубец (381), Дубовец (399), Дубовик (377), Растовец (372), Студанец (46), а также корневые слова на согласный Дон (30), Осатр (285).

Родовая категория в названиях рек оформляется не только морфологическим путем, но и с помощью словообразовательных средств, чаще всего суффиксов. Так, для гидролексем женского рода на -а(-я) самым продуктивным оказался суф. -к(а), которому предшествуют другие элементы, в особенности -ен-, -ов-, -ев-, усложняя его структуру и образуя варианты -овк(а), -эвк(а), -энк(а), -инк(а), -анк(а): Березовка (379), Бутынка (380), Везка (34), Волченка (399), Вьрка (360), Вязомка (382), Иневка (379), Каменка (387), Карасенка (393), Кинелька (374), Локонка (405), Озеренка (344), Олшутка (384), Пинешка (356), Сижка (160), Степановка (394), Суболка (372), Тростенка (385). Суф. -к(а) в единичных случаях осложняется также вставкой -ей-, которая выделяется в гидронимах Белейка (160) (ср.: Белая - город, 436; Белгород - город, 436; Бели - волость, 8; Белое - село, 356; Белогородье - волость, 431) и Вепрейка (47) (ср.: Вепрек - починок, 377, Веприно - село, 360).

В основе большинства речных наименований с формантом -к(а) лежат апеллятивы. И лишь некоторые из них образованы от антропонимических основ. Несколько названий с формантом -к(а) представляют собой сложные слова: Бугородка (343), Скородайка (377), Станимерка (342). Так, в гидрониме Бугородка два корня: буй (ср.: Буйгород - село, волость, 341, 408; Буец - город, 357; Буйин - волость, 329) и город.

Вторым по продуктивности оказался суф. -иц(-а), с помощью которого образуются производные названия от гидронимических основ. В этих гидролексемах он приобретает оттенок уменьшительности: ср.: Истра (196) - Истрица (385), Мста (10) - Мстица (46). Очевидно, это небольшие реки, которые или впадают в основные реки, или протекают вблизи них. С таким же значением употребляется суф. -уш(а) в названии реки Волгуша (391), образованном от гидронима Волга (47). Выделяется группа гидронимов с суф. -иц(а), не имеющих значения уменьшительности. Эти гидронимы образованы от апеллятивных основ: Глушица (385), Клешиница (292), Лутошица (392), Мошница (403), Сушица (383), Телица (251).

Во многих речных наименованиях женского рода на -а(-я) выделяются суф. -н-, -ин-, -изн-, -ильн-: Волдина (353), Всходня (226), Дуб-

на (374), Корожашна (414), Кудесна (285), Локна (396), Лопастна (43), Лутосна (404), Молодильна (385), Нахабна (381), Неглимна (46), Половизна (291), Польна (398), Репна (15), Розвадни (383), Сырчина (292), Шокстна (176).

Среди гидронимов женского рода на -а (-я), следуя за В.Н.Топоровым и О.Н.Трубачевым³, целесообразно выделить группу речных наименований по звукосочетаниям конца основы, выполняющим функцию дестерминатива: -ма: Яхрома (393), Вязема (381), Лама (343), Клязьма (14), Куньема (374), Пашма (375), Пельшма (195); -ша: Пекша (34), Рокша (16), Поймаша (377); -ря, -ра: Вотра (374), Вохря (373), Воря (373), Похра (176), Печера (356), Истра (196), Нара (46), Сура (437), Угра (330), Чебоксара (439); -ва: Смедва (285), Плава (435), Солова (435), Москва (356); -га, -ха: Авнега (145), Волга (47), Вага (353), Осуга (329), Осуха (329), Мольха (375), Свяга (439); -ча: Меча (334), Моча (46), Уча (46); -на: Цна, Сна (29), Шана (355), Руна (291); -за: Яуза (8), Руза (400). Перечисленные гидролексеми разного происхождения. Так, в ряде работ по гидронимике⁴ отмечается, что гидронимы на -ва в основном балтийского или балто-славянского происхождения, а на -ла, -ля - в основном тюркского. Гидронимы на -ша, -са, -га, -на, -ра В.П.Петров относит к балтийским⁵.

В гидронимах Вскона (380), Вьскона (380), Искона (399) выделяется общая часть -кон-, префиксы в-, с-, вы-, ис-. В гидрооснове можно предполагать семантику "конец", "из конца", "в конец". Префиксальным способом образована также гидролексема Перерва (73). Однако этот способ в образовании гидронимов встречается очень редко.

В большинстве случаев суффиксальные речные наименования образованы от апеллятивов. Однако встречаются названия рек от гидронимических основ: Лобь (344) - Лобьская (398), Куль (292) - Кудесна (285) (ср.: Кудиновская деревня, 405), Сетунь (47) - Сетунка (343), Локна (396) - Локонка (405) - Локнаш Малый (401), Вязема (381) - Вязомка (381).

Некоторые гидронимы одноименны с ойконимами: Волченка (река, 399) - Волченка (село, 250); Говья (река, 439) - Говья (город, 439); Костромка (река, 10) - Кострома (город, 34), Невль (река, 438) - Невль (город, 438), Петрова (река, 442) - Петрова (деревня, 398); Печера (река, 356) - Печера (деревня, 398); Растовец (река, 372) - Растовец (деревня, 7).

Гидроосновы части речных названий восходят к качественным, относительным или притяжательным прилагательным: Лобская (Лобьская, 389), Лубяная (334), Сенная (343), Черная (291), Волинская (376), Вятское (Вятская, 377), Бежневская (375), Баранья (160), Петрова (442).

Часть речных названий образована, очевидно, с помощью суф. -йь-, который указывает на адъективное происхождение гидронимов: Говья (439), Исья (334), Литомья (398), Тысья (334), а также Пониль (160), Поротль (15), Радомля (389). Этот словообразовательный тип гидронимов считается наиболее архаичным и в исследуемом источнике представлен небольшим количеством названий.

Двусловные гидронимы в исследуемом памятнике употребляются очень редко. Это, как правило, атрибутивные словосочетания, в которых определение выражено прилагательным со значением цвета (черный), размера (малый), внутренних ассоциаций (гнилой), признака по месту нахождения (верхний), времени (старый), а определяемыми являются слова со значением реки, воды, потока (быстрь) или названия уже существующих рек: Быстрь Черная (381), Гнилая вода (377), Грязь Черная (392), Малый Локшан (401), Верхняя Руна (392), Верхняя Старица (421), Волга Старая (291).

Среди названий рек встречаются гидронимические варианты. Вариантность представлена: а) звуковыми (орфографическими) различиями в названиях рек: Сна - Цна - Тна - Тсна - Тсна - Тсна (29); Сырчина - Сырчина (292); Шокстна - Шоксна - Шекстна - Шексна (176); Выскона - Вскона (380); Тысья - Исья (334); Маса - Мста (10); Лобская - Лобьская (389); б) параллелизмом грамматического рода: Вятское - Вяткая (377); в) словообразовательной структурой: Гороленко - Городня (334), Сетунь - Сетунка (47). Ср. еще: Сестра - Сестрь (342), Вгрунь - Угра (330).

Отдельные речные названия составляют целые словообразовательные гнезда: Дубец (381), Дубна (374), Дубовец (399), Дубовик (377).

Бессуффиксальные гидронимы Сабля (337), Осетр (285), Плеснь (405), Проня (334) образованы семантическим способом от апеллятивов.

Словообразовательные модели других классов гидронимов отличаются от моделей, по которым образованы речные наименования. В большинстве своем — это атрибутивные словосочетания. Состоят они из прилагательного и номенклатурного названия типа болото (болотце), пруд (прудец), озеро (озерко), исток, ручей: Великий пруд (58), Долгое озеро (48), Красный ручей (291), Круглое озеро (344), Крутой ручей (291), Лихое болото (291), Мокрое болотно (393), Плоский ручей (404), Поганое озерко (391), Теплый ручей (403), Тихое озеро (292), Черный ручей (291). Самую многочисленную группу составляют атрибутивные словосочетания с относительными или относительно-притяжательными прилагательными на -ск-, -овск-, -евск-, -инск-, -янск-, -и-: Бобровское болото (403), Захаровский ручей (403), Ивакинское

болото (373), Кругольское озеро (344), Мерьское болотце (384), Пироговское болото (376), Ногатинская заводь (48), Рудное болото (387), Рибное болото (388) и под. Самыми продуктивными оказались суф. -овск-, -инск-. Суф. -янк- встретился только в названии Тростянского болото (385).

В некоторых случаях на базе двусловных названий, состоящих из притяжательного прилагательного и номенклатурного слова, образованы однословные гидронимы на -ово, -ино: Внуково (болото, 394), Дедово (болото, 372), Дуйково (болото, 389), Свинкино (озеро, 394), Курово (болото, 389).

В составе микрогидронима часто повторяется название населенного пункта, возле которого находится гидрообъект, напр.: Анофреевское болото (392) - Анофреево (деревня, 392), Бобровское болото (403) - Боброво (деревня, 390), Векшинское болото (391) - Векшино (деревня, 391), Володинское болото (389) - Володино (село, 389), Кузнецовский ручей (377) - Кузнецово (деревня, 377), Исаковский источник (405) - Исаково (деревня, 396), Захаровский ручей (403) - Захарово (деревня, 403) и др.

Редко встречаются микрогидронимы в форме существительных: Видоватик (ручей, 391), Онего (озеро, 357), Селигер (озеро, 290), Орлянце (озеро, 160), Плотинце (озеро, 160), Погорельце (озеро, 391).

¹ Далее при ссылке на этот источник указывается только страница.

² Франко З.Т. Граматична будова українських гідронімів. - К., 1979, с. 78.

³ Топоров В.Н., Трубочев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. - М., 1962, с. 228.

⁴ Франко З.Т. Знач. праця, с. 80-81; Попов А.И. К изучению гидронимии Украины. - В кн.: Питання гідроніміки. К., 1971, с. 34; Седов В.В. Гидронимия Голяди. - Там же, с. 133.

⁵ Петров В.П. Скифи : Мова і етнос. - К., 1968, с. 149.

Л. П. З е л е н к о

ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ПРИЧЕРНОМОРСКОЙ ГИДРОНИМИИ

Хорошо известен тезис о высокой устойчивости гидронимов. Однако гидронимия отнюдь не является образцом устойчивости. По нашим данным в гидронимии междуречья Днестра и Южного Буга нередки случаи, когда имя гидрообъекта сменялось дважды, трижды и даже чаще. Коэффициент изменчивости гидронимов для данной территории составляет 0,25. Это означает, что на протяжении двух веков обильной фиксации

причерноморской гидронимии каждый четвертый гидрообъект успел сменить свое название. Если учесть, что всего в междуречье Днестра и Южного Буга нами зафиксировано 767 гидронимов, то можно смело утверждать, что изменение названий гидрообъектов было за последние два века массовым.

На фоне этих данных затруднительно а priori утверждать, что гидронимы, записанные в нашем регионе, скажем, в XIX или в XX в., относятся к глубокой древности, хотя такая возможность не исключается. Но мы, учитывая высокую степень изменчивости исследуемой гидронимии, предприняли следующий эксперимент. Все собранные названия разделили по первой фиксации на четыре группы, а именно: 1) гидронимы, зафиксированные до XVII в.; 2) в XVIII в.; 3) в XIX в.; 4) в XX в. При этом фиксировались и все параллельные названия одного гидрообъекта. При переходе от одного хронологического среза к другому названия-переводы рассматривались как новые наименования объекта, а факты народной этимологии расценивались как семантические варианты и не учитывались, поскольку для гидронимов более существенным является план выражения (см. таблицу).

Этимологический состав гидронимов междуречья Днестра и Южного Буга

Языковая принадлежность гидронимов	XVII в.		XVIII в.		XIX в.		XX в.	
	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%
Славянского происхождения	1	11	40	30	210	82	313	85
Тюркского происхождения	2	22,3	39	29	12	4,8	4	1,1
Названия тюркского происхождения со славянской трансформацией	2	22,3	26	19,5	10	3,9	3	0,8
Молдавского происхождения	-		14	10,4	7	2,7	9	2,4
Названия молдавского происхождения со славянской трансформацией	-		7	5,2	6	2,3	11	3
Названия, происходящие из других языков	4	44,4	2	1,5	4	1,6	15	4,2
Неясные названия	-		6	4,4	7	2,7	13	3,5
Всего	9	100	134	100	256	100	368	100

По языковой принадлежности анализируемая гидронимия представлена тремя основными группами — тюркской, молдавской и славянской (преимущественно украинской). Все эти три группы при их хронологической дистрибуции обнаруживают существенную динамику. При этом тюркские

гидронимы появляются в документах все реже. Некоторый спад употребительности характеризует также молдавскую гидронимию. Славянские же гидронимы, в соответствии с этнической динамикой территории, интенсивно возрастают, число их увеличивается.

Если немногочисленная гидронимическая документация эпохи до XVII в. является почти полностью турецкой, то на картах XVII в. в гидронимии изучаемой территории лишь 29 % туркизмов и в 19,5 % названий (всего для XVII в. зафиксировано 134 гидронима) турецкий элемент присутствует наряду со славянским. В дальнейшем фиксация новых туркоязычных гидронимов характеризуется такими показателями: XIX в. - 4,9 %; XX в. - 1,1 %. Разумеется, новые турецкие гидронимы в XIX и XX вв. на изучаемой территории не возникали. Речь идет о первых фиксациях названий, которые появились, по всей вероятности, значительно раньше.

Большая часть турецких гидронимов XVIII в. характеризует объект с точки зрения его природных особенностей. Так, названия Тузла, Аджитоль, Анчекрак, Алжалык указывают на солончаковый характер почвы; названия Сарытод, Каир - на песчаный. Распространены также названия, подчеркивающие права собственности на землю: Калаглия, Канайсу, Катальник. Последнее встречается в гидронимии края шесть раз. Кроме этого, наблюдается интенсивное проникновение в турецкую гидронимию славянского элемента. Туркизмы переводятся на украинский язык или переосмысливаются на украинской почве. Эти процессы можно проиллюстрировать динамикой названий Тера и Картакай, подвергшихся переводу.

На картах конца XVIII в. неоднократно упоминается б. Тера (Tiora), в более поздних источниках - Тера [Ан 1886]. Интересен тот факт, что в восприятии картографов постоянно переплетается два гидрообъекта - Тера и Слепуха. Некоторые карты обозначают их как параллельные притоки Тилигула [Карта ЕН; Генкарта], другие же обозначают лишь одну из них [Карта 1790; Карта ХГ и др.]. И наконец лишь с середины XIX в. устанавливается традиция обозначения Теры и Слепухи как притоков Тилигула соответственно II и I степени. Взаимосвязаны не только объекты, но и их названия. Альтернатива к/т, свойственная молдавским и украинским говорам, характерна также для туркизмов. В свете приведенных фактов приобретает особое значение существование тур. кӧг "слепой". Этот корень известен славянской гидронимией, на что указывает соседство украинского гидронима Слепуха. Таким образом, можно реконструировать следующую историю названия: турк. *кӧга "слепая" породило украинскую кальку Слепуха, а затем фонетически трансформировалось в Тера.

Гидроним Картакай (из турк. kartal kaya "орлиная скала" с ре-

дукцией конечного а) порождает украинское соответствие Орлине гніздо (вариант Орлова балка).

Процесс переосмысления иллюстрирует и развитие гидронима Сорока. Аналогичный гидроним в бассейне Южного Буга Л.Т.Масенко характеризует как неясный, совершенно справедливо считая аналогию с названием птицы результатом семантического переосмысления¹. Это название, на наш взгляд, является тюркским. Хотя не зафиксированы его более ранние варианты, на возможность подобной интерпретации указывают тюркские топонимы, подвергшиеся южнославянской языковой трансформации: Сарок, Сарька, Сърька. Эти топонимы, по мнению болгарских ученых, являются производными от тюрк. *sarı kaya* "желтая скала"². В болгарском языке они подверглись лишь фонетической адаптации. В восточнославянских языках в силу созвучия с апеллятивом сорока стала возможной также семантическая адаптация гидронима. Словообразовательный вариант Сорока балка, зафиксированный ономастической экспедицией 1974 г., иллюстрирует завершившийся процесс семантической адаптации этого названия на базе украинского языка.

Славянские названия по документам фиксируются в следующих объемах: XVIII в. — 30 %; XIX в. — 81,9 %; XX в. — 85 %.

Славянская гидронимия XVIII в. почти полностью аппелятивна. Преобладают субстантивированные прилагательные — названия гидрообъектов по каким-либо их признакам: р. Свинная, овр. Степовой, овр. Куренной, б. Дубовая и т.д.

В XIX веке широко распространяются отантропонимические образования с суф. -ов(-ев): б. Алексеева, яр Анисков, б. Баргасова и др. Это, вероятно, объясняется тем, что в связи с дроблением помещичьих владений имена владельцев получили дифференциальную значимость в топонимии. Сохраняет свою продуктивность (и в XIX, и в XX вв.) способ субстантивации прилагательных: б. Воловая, б. Гадюча, б. Глубокая и др. От XVIII к XX в. возрастает продуктивность лексико-семантического способа образования гидронимов: оз. Солонець, б. Мочир, б. Макитра. Характерной чертой гидронимии XX в. является появление большого количества отойконимических производных: ойконим Випханка > яр Випханка, ойконим Одрадна балка > яр Одрадна балка (лексико-семантическим путем); ойконим Булгарка > Булгарська балка, ойконим Александровка > Александровська балка (суффиксальные образования).

Обрисованная картина ухода тюркской гидронимии и прихода славянской тем не менее не означает, что мы имеем дело со старшим и младшим гидронимическим слоем, с более и менее древними названиями. Некоторые славянские гидронимы, засвидетельствованные только в XIX в., обнаруживают черты большой архаичности, которая, возможно,

простирается во времена до появления турков в Причерноморье. Речь идет о названии балки бассейна Большого Куяльника — Глуба и о гидрониме Пикуш. Структура названия Глуба, засвидетельствованного в XIX в., весьма архаична. Указание на признак глубины в славянских гидронимах обычно передается прилагательным глубокий. Здесь же мы имеем образование без суф. -ок-. Его отсутствие может указывать на форму, возникшую до окончательного расщепления имен на прилагательные и существительные. Древнерусский язык имел образование на -ость (глубость), также без суф. -ок- [Ср., I, 521]. Что касается названия Пикуш, то оно, по-видимому, имело более старую форму Пекуч, которая (в качестве ойконима) фиксируется в районе локализации гидронима Пикуш у де-Волана [АД 1791]. Форма Пекуч — нечленное прилагательное мужского рода — является архаичной. Трансформация Пекуч в Пикуш осуществилась, вероятно, под давлением турецкой гидронимической системы: соседний гидрообъект носит название Бейкуш. В наших материалах это единственный случай турецкой трансформации славянского гидронима, что также свидетельствует в пользу древности названия Пикуш. Структурно и семантически этот гидроним может относиться к древнерусскому периоду.

В целом причерноморская гидронимия характеризуется существенной трансформацией ее языкового состава. Различное время фиксации гидронимов отражает также их заметную структурную динамику, преобладание для разного времени разных словообразовательных моделей и разных мотивирующих основ. Констатируя эти факты, следует, разумеется, не забывать, что между созданием гидронима и его фиксацией проходит немало времени. Подобный разрыв может быть даже многовековым.

¹ Масенко Л.Т. Гідронімія Східного Поділля. — К., 1979, с. 79.

² Дуриланов И. Топонимия на Първомайска околия. — София, 1958, с. 74; Христов Г. Местните имена в Маданско. — София, 1964, с. 294.

Ю. А. Карпенко

ПРОБЛЕМА ДРЕВНЕРУССКИХ ГИДРОНИМОВ В БАССЕЙНЕ НИЖНЕГО ДНЕСТРА

Известно, что Нижнее Поднестровье еще с антских времен и уж во всяком случае со времен уличей и тиверцев входило в сферу обитания восточнославянских племен. Однако топонимических следов этого исторического свидетельства, по сути дела, пока не обнаружено. Предлагавшиеся этимологии, вроде древнерусской интерпретации названия озера и селения на Днестре Чоубуча, не выдерживают критики. Название

Чобурча не является искажением лексемы тиверин, а представляет собой тюркизм: чубур "чаща, густой лес", ча - аффикс прилагательного. Варианты этого топонима Чобурчак и Чубурджа также вполне удовлетворительно объясняются на тюркской почве.

Отсутствие древнерусской топонимии (прежде всего - гидронимии) в бассейне Нижнего Днестра рассматривалось как аргумент в пользу концепции "дикого поля": славянское население полностью исчезло вместе со своей топонимией, его сменили без топонимической преемственности различные кочевники, которые дали географическим объектам свои названия. В соответствии с этой концепцией славянская топонимия левобережья Нижнего Днестра не простирается древнее XVII в., когда началось новое заселение данной территории восточными славянами в связи с включением края в состав Российской империи.

Тщательное документальное и, главное, системное изучение гидронимов Нижнего Поднепровья, выполненное коллективом одесских ономастов,¹ показало, что древнерусские (либо предположительно древнерусские) следы в гидронимии Нижнего Днестра есть и что, следовательно, концепция "дикого поля" ошибочна. От древнерусских времен до настоящего времени в Нижнем Поднепровье присутствие восточнославянского этноса было непрерывным. Если оно и прерывалось, то постепенно - так, что славянские названия успевали перейти в речь иноязычных обитателей Поднепровья, которые и сохранили эти названия.

К сказанному следует добавить, что поиски древнерусской топонимии на территории, слабо отраженной в отечественной документации, неизмеримо сложны. Опыт таких поисков представляет общеономастический, методологический интерес.

Впервые с надлежащим научным обоснованием отнес некоторые гидронимы Нижнего Поднепровья к древнерусской эпохе А.С.Мельничук. В своей работе по топонимии Кодымского района Одесской области, опубликованной в 1957 г., А.С.Мельничук признал образованными до IX в. гидронимы Білоча (йотовое прилагательное от бълъка - как дівочий от дѣвка, жіночий от женъка) и Рибниця (образование на -ица от прилагательного рыбънъ)². Предложенная хронологизация по крайней мере для первого из этих двух названий является надежной. Но оба гидронима локализованы в самой северной части Одесской области и, следовательно, касаются наиболее верхней части Нижнего Поднепровья.

Наши материалы показывают, что гидронимы с надежной древнерусской хронологизацией рассеяны по всему Нижнему Днестру, вплоть до его впадения в Черное море. Выделено, помимо материалов А.С.Мельничука, по крайней мере десять таких гидронимов в исследованной нами левобережной части бассейна Днестра. Спускаясь сверху вниз по тече-

нию Нижнего Днестра, среди 516 гидронимов левой половины его бассейна обнаруживаем следующие названия.

1. Монокш. Название это, осмысленное А.С.Мельничуком как финно-угорское либо финно-угризованное (сопоставление с гидронимами Молага, Монокша)³, О.Н.Трубачев удовлетворительно интерпретировал как старое славянское образование на -шь, ср. укр. спориш, рус. мякш⁴. Производящая основа гидронима молок означает, скорее всего, "болото", ср. рус. молокита "болото", укр. (с южнославянским неполногласием) млака "заболоченная местность, трясины". Данная словообразовательная модель давно утратила свою продуктивность, а следовательно, и рождение гидронима явно относится к древнерусской эпохе.

2. Соша. Это название двух балок, находившихся по соседству. Гидроним является прозрачным йотовым образованием, подобным существительному суша. При этом вокализм корня указывает на древнее *схъ и свидетельствует как о древности этого образования, так и о его независимости от апеллиатива суша. Весьма характерно, что на ряде карт XVII в. данный гидрообъект, п. Кучургана, представлен с тюркскими именами Сос ("тихий"), Соа ("берест") либо Сас ("болото"). Обилие тюркских вариантов доказывает, что они представляют собой разные тюркские народно-этимологические осмысления славянского имени. Оно является исходным, более древним. Совокупность всех этих факторов позволяет адресовать гидроним Соша древнерусской эпохе.

3. Бойкова (балка), Бойкове (гирло), Бойкине (озеро). Три этих гидрообъекта близки друг к другу. В данном случае свидетельством древности является не словообразовательная модель, живая и по сегодняшний день, а мотивирующая основа названия. Основа эта (Бойк-о, Бойк-а) явно связана не с известным этнонимом, поскольку бойков в Нижнем Поднестровье никогда не было, а с антропонимом. Этимологически данный антропоним, как это обосновал М.Л.Худаш, относится к древнейшим славянским именам, возникшим из антропонимов-компонентов с компонентом бой⁵. Целое гнездо "Бойковой" гидронимии может свидетельствовать о давности локального перехода данного древнейшего языческого личного имени в состав собственных географических названий.

4. Дівка. Данный гидроним, ставший в последние годы предметом оживления дискуссии и тем не менее интерпретированный пока неуверенно, также обнаруживает черты глубокой древности. Здесь наиболее весомым аргументом является фонетика названия. Вопреки мыслям исследователей и местного населения, связывавших это название с украинским апеллиативом дівка "девушка" (ср. параллельные локальные наименования укр. Дівоча балка, рус. Девичья балка), гидроним имеет, по нашему мнению, более реалистическую со смысловой точки зрения этимологию.

Он опирается на географический термин дол, а не является повтором нарицательного названия человека. От термина мужского рода доль образовано с помощью суф. -ька производное женского рода *Долька, ср. полка от пол, Жучка от жук. Здесь о закономерно перешло в украинском языке перед слогом со слабым редуцированным в i, а л в конце слова - в в, точнее ÿ (ср. укр. диал. дiлка > дiвка). Благодаря этим процессам название *Долька преобразовалось в дiвка, что и породило различные "девичьи" местные осмысления. Подобные ошибочные осмысления документально закрепились с XVII в., когда русские карты данной территории систематически фиксируют гидроним в русской форме Дiвка. Если предложенная этимология верна, то гидроним Дiвка является несомненным древнерусским образованием, возникшим не позже XI в.

С данной этимологией не соглашается И.Г.Добродомов, признающий исходность формы Оврад (Оврад-Девка)⁶. обстоятельный анализ ученого установил широкую представленность в тюркских языках арабизма аврат, аврад "женщина", однако не ответил на два существенных в данном случае вопроса: 1) почему столь распространенный апеллятив проник в гидронимия лишь на одном небольшом участке окраины обширного тюркского мира? 2) почему все семь Оврадов, в том числе Оврад-Девка, появились только в одном польском источнике ("Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" и материалы В.Кентшинского взаимосвязаны) и никаких других документальных или устных следов не оставили? Интересующий нас гидроним Дiвка отражен многими русскими картами XVIII - I половины XIX в., обозначаясь как о.Дiвка (по нашим данным дважды), овр. Дiвка (пять раз) либо балка (б., балк.) Дiвка (четыре раза). Таким образом, оврад здесь документируется надежно, а аврад - крайне ненадежно. Ни до "Słownika", вышедшего в 1880-1902 гг., ни после него Оврадов нигде нет. Поэтому приходится признать, что их и не было, что это все-таки графическая ошибка, а не географический термин или гидроним. Это обстоятельство снимает вопрос о названии Дiвка как славянском переводе тюркского аврат, аврад.

5. Замша, ранее во множественном числе - Замши. Гидроним несомненно связан с глаголом замшеть "зарастить мохом". Похоже, что отглагольное образование Замша первоначально было географическим термином. Отсутствие такого термина в современном употреблении и равно архаичный способ его образования указывают на древность рассматриваемого названия.

6. Переволоч (Ерик Переволоч). Название принадлежит к обширному гнезду топонимов типа Волока, Переволока и, под., которыми фиксировались места перемещения челнов (кораблей) по суше - обычно из одной реки в другую. Большинство подобных топонимов принадлежит к древнерусской эпохе.

7. Ренескурт. Это название Днестровской извилины (извилины Днестра обозначаются термином кут и имеют собственные названия) сложено из двух компонентов, из которых второй легко объясняется как молд. скурт "короткий". Постпозиция прилагательного также является характерной молдавской чертой. Первый же компонент Рене не поддается приемлемой этимологизации на молдавской либо турецкой почве. Сделать это удается на основе д.р. рѣнь "мель, низкий берег", ср. укр. рiнь "гравий". Вокализм первого слова на месте ѣ объясняется отверждением согласного р либо, более вероятно, консервацией названия в неславянском (восточнороманском) языке еще до перехода ѣ в і в украинском языке. Апельлятив рѣнь имеет восточнославянский ареал и, по М.Фасмеру, родственен германскому слову (дисл. rein "полоска земли, поросшая травой") либо заимствован из него [Фасмер, 3, 470]. Этимология названия и его фонетика довольно надежно адресуют это название древнерусской эпохе.

8. Біле, на картах XVIII в. — Бѣлое. Это — самое нижнее в цепи левобережных приднестровских озер, находящееся у пгт Беляевка. Название само по себе этимологически тривиально и следов древности не содержит. Но оно входит в пару с туркским наименованием верхней части Днестровского лимана Караголь, т.е. "Черное озеро". Физическая связь этих двух гидрообъектов проявляется в том, что сильный ветер подчас нагоняет воду из Днестровского лимана (следовательно, из Караголя) в озеро Белое, и его уровень может подниматься на 25-30 см. Оппозиция Караголь — Белое свидетельствует, что некогда оба названия принадлежали одному языку, что в одном из двух случаев осуществлен переход гидронима. Географическое расположение двух гидрообъектов и тот факт, что название Белое фиксируется веком ранее, чем название Караголь, как будто бы доказывает, что первоначально оба гидронима были славянскими, что перевод осуществлен в наименовании Караголь. Семантическая же, лексическая основа оппозиции (ср. Білий Черемош — Чорний Черемош, Біла Тиса — Чорна Тиса) демонстрирует глубину древность ее возникновения.

9. Видово, Обидово, Овидово. Это — вариации старого названия Днестровского лимана, фиксируемого с XVI в. В молдаванизированной форме Лакул Овидулуй оно употреблялось еще в XVIII в. Многочисленные попытки этимологизировать этот гидроним успеха не имели. Привлечение имени Овидия, породившее, кстати, ойконим Овидиополь, также не оправдало себя. Структура, фонетика и лексическая основа названия наиболее удовлетворительным образом расшифровываются на славянской почве. Речь идет о мотивирующей основе вид (ср. видеть), чистой либо осложненной преф. об- (Об-вид-ов- закономерно дает Обидово как

обвоз-обоз и под.). Форма же Овидово возникла как контаминация двух старших вариантов названия Видово и Обидово. Вероятный смысл названия: место на виду. Если проникать в Днестровский лиман не с моря и не с суши, а по Днестру, то контраст между заросшей камышом рекой и широчайшим водным зеркалом лимана разителен. Славяне в лиман проникли, вероятнее всего, именно таким путем. И случилось это, конечно, в древнерусскую эпоху. Такое понимание названия подсказывает, что его суффикс не имеет отношения к притяжательным образованиям, широко представленным в более поздних славянских либо славянизированных гидронимах, ср. ст. рус. видовый, видовой /СРЯ, 2, 176/, также д.р. видовьныи /Ср., 1, 255/.

10. Цареградське гирло – старое название западного (ныне ставшего единственным) пролива, который соединяет Днестровский лиман с Черным морем. Восточный пролив, закрывшийся в XIX в., именовался Очаковским гирлом. В документах название фиксируется только с XVIII в., но его маршрутный смысл, вероятно, достаточно древен, поскольку он мог возникнуть лишь тогда, когда важнейший западный морской путь из Днестровского лимана вел в Константинополь и когда этот город был известен местному населению как Царьград.

Как видим, этимология – вещь гораздо менее надежная, чем прямое свидетельство оригинального письменного источника. Есть вероятность, но нет непреложности. Однако если таких вероятностей набирается несколько, то они усиливаются друг другом и заставляют считаться с собой. Можно утверждать, что приведенные факты или хотя бы часть из них представляют остатки древнерусской гидронимии Нижнего Днестра. Азбучной истиной ономастики стало утверждение, что чем больше гидрообъект, тем древнее его название. Мы это утверждение в принципе не оспариваем, но не считаем правомерным применять его прямолинейно и безысключительно. Истинным представляется и другое утверждение. Гидронимическая периферия, представляемая как раз названиями мелких объектов, может консервировать то, что уже утрачено гидронимическим центром, включающим крупнейшие, ведущие компоненты гидрографической сети.

¹ Гідронімія Нижнього Подністров'я / За ред. Ю.О.Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – II2 с.

² Мельничук О.С. Топоніміка Кодимського району, Одеської області. – Мовознавство : Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР, 1957, т. 14, с. 54.

³ Там же.

⁴ Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968, с. 226.

⁵ Худаш М.Л. Антропонім Бойко й питання його генезису. — Мовознавство, 1978, № 1, с. 69-73.

⁶ Добродомов И.Г. О надежности топонимических этимологий: (Гидроним Овраг на юге Украины). — В кн.: Этимология 1980. М., 1982, с. 98-102.

⁷ Гідроніми Нижнього Подністров'я, с. 30.

О. П. Карпенко

ЛІТОПИСНЕ БІЛОБЕРЕЖЖЯ

Назви "кольорових" гідронімів на території Нижнього Дніпра становлять поширене явище. Можна навіть констатувати деяку закономірність, свого роду моду на вживання кольорової лексики по відношенню до гідрооб'єктів цього терену. Прикметники-кольори мають широку сферу застосування, починаючи від найдавніших часів. І хоч різним народам на певних ступенях розвитку притаманний свій кольоровий спектр і його словесне вираження, все ж кольорове світосприймання об'єднує людей різних цивілізацій. В назвах проточних вод Нижнього Подніпров'я відбито майже всі головні спектральні кольори: білий, чорний, червоний, жовтий, зелений, синій, проте дане дослідження ставить за мету розгляд власних назв (переважно гідронімів) з "білою, світлою" семантикою основ. Серед дніпровських правобережних назв цього типу хронологічно найдавнішою (за фіксацією у джерелах) слід вважати літописне д.р. Білобережжя /Ук. ПСРЛ, 22/, що локалізується в гирлі Дніпра. Констатація факту поодинокого збереження подібних назв поширюється в цілому на давньоруський ономастикон степового Подніпров'я, що пояснюється надзвичайно складною ситуацією, яка склалася на цьому терені в літописний період, коли значна частина слов'янських поселень опинилась у певній ізоляції від Середнього Подніпров'я внаслідок історичної необхідності ділити територію з численними тюркськими народностями. Цим і обумовлюються поодинокі згадки літописців про степові географічні об'єкти. Власне тому таку цінність становлять навіть окремі писемні згадки про Нижнє Подніпров'я, оскільки саме вони, разом із залученням історичних, археологічних, а також лінгвістичних фактів дають можливість до певної міри пролити світло на історію слов'янства у Причорномор'ї в давньоруський період.

Проведений лінгво-картографічний аналіз гідронімів Нижньої Наддніпряни та інших топонімів "білої, світлої" колористики дав цікаві результати, окреслив характерне розміщення аналізованих назв, відкрив можливості порівняння із найменуваннями "темного, чорного" кольору, що підтвердило символічне осмислення окремих найменувань.

Насамперед картографування показало, що світла колористика на Нижньому Подніпров'ї передається тільки гідроосновами, утвореними від апелятива білий, інші лексеми, зокрема світла, прозора тощо, не простежуються, що говорить на користь дійвості та стабільності місцевої традиції щодо найменування відповідних об'єктів, які в своїй переважній більшості становлять давні слов'янські назви. Привертає увагу своєрідна острівна зосередженість "білих" гідронімів. Таких добре окреслених островів спостерігається три: найбільший в гирлі Дніпра на Херсонщині, який ніби покриває д.р. Білобережжя, другий в р-ні м.Нікополя і Нікопольськ. р-ну на Дніпропетровщині, до якого спостерігається лівобережна паралель, представлена назвами лим. Білозерський та р. Білозірка; третій - найменший, де зафіксовано лише один правобережний гідронім, - р.Білінка (Біла) на Запоріжжі.

З літопису, як зазначалось вище, нам відома лише назва Білобережжя, яка зв'язана з подіями, що відбувались на Русі в IX-X ст., а саме з діяльністю князів Ігоря і Святослава, з часом, коли київські князі були володарями Нижнього Подніпров'я і Чорного моря. Перша згадка датована 944 р., коли Візантія, побоюючись зростання сили Київської Русі, намагалась заборонити зимовий лов риби в гирлі Дніпра, в результаті чого за договором князя Ігоря з Візантією "и да не имють власти Русь. зимовати въ вустыи Днѣпра Бѣлѣбережи. ни оу стго съльферъа. но егда придетъ осень. да идутъ въ домъ своѣмъ в Русь" [ПСРЛ, I, 51]. У Білобережжі зупинявся і князь Святослав при поверненні з другого болгарського походу (971 р.): "се идетъ въ Стѣславъ в Русь. вземъ имѣнье много оу Грек... слышовше же се Печенизи. заступиша пороги. и не бѣ лъзѣ проити порогъ. и ста зимовати в Бѣлобережѣ, и не бѣ оу нѣ брашна оуже. и бѣ гладь великъ. ю ко по полутрѣвнѣ глава коняча. и зимова Стѣслав ту" [там же, 73, 74]. Отже, із змісту літопису можна зробити висновок, що в Білобережжі й на о-ві св. Свєрія ще за часів князя Ігоря, а, можливо, і раніше, знаходились слов'янські поселення, зимівники, урочища, ліквідувати які намагались ще візантійці, але, очевидно, безуспішно, оскільки сліди слов'янських поселень у гирлі Дніпра простежуються за археологічними даними з IX ст. В той же час постає питання про визначення географічної номенклатури літописного Білобережжя, Цією назвою могло позначатися урочище в гирлі Дніпра, окремий населений пункт тощо. Не випадково в покажчиках до літописів відсутня його визначальна номенклатура [див. Ук. ПСРЛ, 22]. Д.С.Лихачов, коментуючи цей момент у тексті "Повісті временних літ", вважає, що Білобережжя мало називати або Дніпровський лиман, або урочище в лимані [ЛВЛ, 2, 292]. Звернення до тексту літопису також не дає однозначної відповіді на

поставлене питання, оскільки заборону зимувати в Білобережжі можна розуміти подвійно: не зупинятися на зимівлю в поселенні Білобережжє або, що імовірніше, заборонялося скучення русичів у різних зимівниках, розміщених у гирлі Дніпра, в урочищі під назвою Білобережжє. Саме ж урочище мало, очевидно, досить значні розміри, покриваючи територію Дніпровського лиману, гирла Дніпра та прилеглі землі на правобережжі, де, скоріше всього, і знаходились руські поселення, зимівники. В пониззі на правому березі Дніпра відоме Білозерське (Бьлозерское) городище [Паладка, 260], де було засвідчене поселення риболовів і виноградарів. За археологічними даними слов'янські пам'ятки з Білозерського городища і суч. смт Білозерка на Херсонщині простежуються від IX ст.¹, тобто від часів, коли пониззя Дніпра ще було у володінні руських князів, про що свідчать численні чорноморські походи русичів. Господарями цих поселень, скоріше за все, були літописні уличі (або їх нащадки), котрі, як згадує літописець, за-снували в Нижньому Подніпров'ї багато міст, що довгий час зберігалися після зникнення уличів із історичної арени [ПСРЛ, 2, 9-10]. Літописне Білобережжє було зручним пунктом зупинки для торгових людей, що прямували в Грецію або повертались у Русь. Не виключена можливість існування у гирлі Дніпра, в Білобережжі, й однойменного населеного пункту, який був своєрідним торговим центром на зразок Олешся, згадуваного руськими літописами також у пониззі Дніпра (лівобережжя) лише з кінця XI ст., хоч воно могло існувати і значно раніше, паралельно з Білобережжям. Давньоруські назви Ольсьє і Білобережжє виявляються показовими і з лінгвістичного боку. Привертає увагу їх словотвірна однотипність – досить давня слов'янська модель із суф. -ьє (пор. аналогічні давньоруські структури: Берестьє, Вельє, Копорьє, Межибожьє, Межимостьє, Столпьє, Мертвоводьє тощо). Крім того, вони є цікавими прикладами збереження єдиного принципу номінації назв від найдавніших часів незалежно від їх мовного оформлення. Так, О.М.Трубачов у один семантичний ряд ставить гр. Γλαβία – д.р. Ольсьє – суч. Алешковские пески "лісова місцевість, ліс", а д.р. Білобережжє вважає синонімом до назв р. і о-ва Березань (гр. Βορυσθάνης) – індоарійських (фракійських) за походженням, порівнюючи з алб. bardh "білий"². Взяті ж як окремі мовні форми (поза історичними назвами цього терену), вони є давньоруськими реліктами з прозорою семантикою. Проте територія південної України і становить інтерес саме тому, що, хоч вона і зазнала численних міграційних рухів різних етнічних груп, однак подекуди в окремих найменуваннях зберегла лексико-семантичну субстратну спадковість. При цьому зовсім не обов'язково в збережених давньоруських власних назвах вбачати мовні знаки, якими користува-

лись у своїй комунікативній практиці давні індосвропейські та інші колишні народи Північного Причорномор'я (що зовсім не виключає існування субстратних назв), навпаки, на прикладі Бьдлобережьа бачимо в його основі давньоруське композитне утворення від прикметника бьдль, бьдльни + іменник берегъ (букв. "біле узбережжя"), тобто основа назви та її словотвірна структура відповідали мовним законам свого часу і були породженням слов'янського етносу. А втім практика називання цієї місцевості та її географічних об'єктів "білими", на думку О.М.Трубачова, має давню традицію, яка, вірогідно, сягає індоарійського періоду. Семантичні відповідники (тобто з наявним кольоровим компонентом "білий, світлий") Нижньонадніпрянському Бьдлобережьа фіксуються на території Криму – с. Рукуста, давні назви, збережені італійськими картами *Rossa Tar*, *Rossatar* і, нарешті, *hoga-stad-zans*, згадувана Іорданом, що розглядається як іншомовний відповідник <гот. *stada* "берег" д.р. Білобережьо³. Давньоруський аналог Причорноморському Бьдлобережьа фіксується з XIII ст. – Бьдлобережье в Київськ. землі, яке М.Барсов ототожнював з м. Бьдлобережье Дубенського пов. Волинськ. обл. [Барс., 19], пор. суч. с. Білобережжя Дубнівського р-ну Ровенськ. обл. та дещо пізніші слов'янські топоніми, в семантиці основ яких збережено вказівку на "білий" колір: 1322 р. Белая гора – ур. у Волинськ. землі, 1445 р. Бьдльни берьги – с. в Подільськ. землі [ССУМ, I, 149]. Відповідно напрошується висновок, що давньоруське низове Бьдлобережье є слов'янською калькою незбереженої субстратної назви Причорномор'я. Давньоруське найменування Бьдлобережье, мабуть, слід розглядати як продовження традицій відносно називання цього терену ще у праруський період "білим, світлим", що є "віддзеркаленням регіональної традиції називання Північного Причорномор'я "Білоу, Світлоу стороною". Ця традиція ще дослов'янська і дотюркська⁴, тому закономірно виникає питання, як вона збереглася на території, де відбувалися численні міграційні рухи. Природа міграційних процесів досить складна і становить окремий об'єкт дослідження, проте, коли йдеться про етнічні зміни на досліджуваному ареалі, то їх не завжди можна розуміти як буквальну одночасну змінність одного населення іншим, оскільки нові хвилі пришельців, витісняючи своїх попередників з їх земель, ще довгий час відчувають їх мовний, культурний, релігійний вплив, поки залишки попередньої етнічної групи не будуть асимільовані етносом-наступником. Але за цей період пануючий етнос вже встигає перейняти від своїх попередників окремі звичаї, в тому числі принцип називання географічних об'єктів, які він перекладає за законами власної мови, як правило, із збереженням семантики основ. Таким чином утворювалися мовні каль-

ки різної хронології. За незбереженням джерельної бази індоіранського етносу Північного Причорномор'я наші міркування щодо спадковості семантики основ у назвах географічних об'єктів стають гіпотетичними, перевірка яких здійснюється шляхом залучення грецьких та романських семантично близьких назв. Отже, у ланцюгу спадкових назв-кальок закономірні прогалини. Так, ми не знаємо, під яким найменуванням д.р. Бьдобререже відоме індоіранцям Причорномор'я, оскільки будь-які пам'ятки, що могли б пролити світло на це питання, відсутні, та й навірно було б сподіватися збереження в незмінному вигляді індоіранської субстратної форми аж до появи слов'ян у Причорномор'ї. Слов'яни могли лише успадкувати називання цієї території (в гирлі Дніпра) "білою, світлою" тільки завдяки збереженню відповідного найменування в етнічному середовищі (можливо, це були готи), якому вони прийшли на зміну, переказавши назву своєю мовою, як у свою чергу її успадкували, вірогідно, й попередники слов'ян, оскільки реальність слов'яно-індоарійських мовних контактів, а відтак і семантичну спадковість окремих назв, не можна ігнорувати. Крім того, і сама д.р. назва Бьдобререже являє, очевидно, досить давній слов'янський релікт, котрий, проте, не знайшов тюркського перекладного відповідника, мабуть, внаслідок раннього зникнення в слов'янському етнічному середовищі самої територіальної назви Бьдобрережи, або такий аналог не був зафіксований історичними джерелами, як і значна частина топонімів цього терену. Відсутність тюркської кальки (кальки були дуже поширені в Нижньонадніпрянському ономастиконі) до назви Бьдобререже привернуло увагу до збережених тюркських перекладів семантично близьких гідронімів рр. Білозерки і Білозірки - Акъ-Гель і Ак-Суй /Скальк., 67, 71/, в основах яких (як і в слов'янських назвах) простежується вказівка на колір, яка наводить на думку, що кольорова символіка східних народів на Русі на ранньому етапі давньоруського періоду в слов'янських назвах не набула вказівки на географічне розташування сторін світу, яка з'являється на південній Русі пізніше і становить не природно слов'янське явище, а запозичення від тюркських народів, де подібне символічне значення знайшло досить широке відбиття в топоосновах (пор. XII ст. назви половецької землі Біла (західна) і Чорна (східна) Куманія, тур. назва Середземного моря *Ak deniz*, до речі, тюрк. *кара* могло позначати і північну сторону світу, пор. у цьому плані топоніми *Кара орду*, *Кара кум*, *Кара корум* /Кононов, 161-170/. Звертаючись до гідронімів Нижнього Подніпров'я, спостерігаємо цікаве продовження в їх основах епітету "білий, світлий, прозорий". Вони, коли і зберігають орієнтацію на символізм, то зовсім відмінний від тюркського. Значний інтерес викликає перший ареал,

котрий, в свою чергу, дуже тісно пов'язаний із розглянутою вище назвою Білобережжя як у часі, так і в просторі. В гирлі Дніпра зафіксоване оз. Біле смт Білозерка Білозерськ. р-ну Херсонськ. обл. [Анк., 1982]. Воно досить велике і фіксується також під назвою Білозорській-лимань [Величко, 481], пор. інші відомі його варіанти: Biele leziore [Кордт, XI.], Білоє-Озеро [Нов., 82], Білоє або Білозерь [Рябов, 23], Білоє [Эв., 130]. Заслужує на увагу і точна локалізація оз. Білого – дещо нижче м.Херсона, майже в самому гирлі Дніпра, а також те, що воно в минулому було частиною Дніпровського лиману [Рябов, 23], тобто знаходилося фактично в межах давньоруського Білобережжя. Безсумнівно, що назва озера являє слов'янське утворення від прикметника білий "білого кольору, світлий, прозорий, чистий". Локально і до певної міри генетично оз. Біле тісно пов'язане із степовою р.Білозеркою, а також одноіменними балкою і яром. Річка Білозерка впадає в оз. Біле при гирлі Дніпра; Білозерськ. р-ну Херсонськ. обл.; яр і б. Білозерка беруть початок на півночі Херсонськ. обл., вп. в р.Білозерку біля м.Херсона [ВСОРІ ХГ, 42; Эв., 191-192], пор. семантично одноіменний гідронім б. Суха Білозерка вп. в оз. Біле в смт Білозерка (влітку пересихає) [Анк., 1982], а також смт Білозерка (відоме в різні часи паралельно з найменуванням Білозерка ще під назвами Іванівка, 1780 р., Скадовка, 1798; ІМСУ Хрс, 191, 192). Річка Білозерка (вар.: Білозерка [Мш., 33]; Акь-Гель [Скальк., 67, 71]; Білозерка [Эв., 130]; Білозурка [Машт., 93]) здавна відома тим, що її гирло не замерзає, оскільки в ньому багато джерел [Рябов, 23]. Свідчення про незамерзання гирла р.Білозерки видається дуже цікавим моментом, якщо пригадати, що літописне Білобережжя відіграло для давніх слов'ян важливу роль як місце зимового відлову риби в гирлі Дніпра. Факт існування етимологічного зв'язку між назвами оз. Біле і р.Білозерка досить очевидний – Білозерка букв. "біле озеро", "білозерка" тощо. Таким чином, в гідронімі Білозерка також наявна вказівка на "світлий, прозорий" колір, характерний вищезгаданим назвам Нижнього Подніпров'я і Криму. Давньоруські літописи не згадують Нижньонадніпрянські гідроніми, однак це ще не показник того, що вони не існували в давньоруський період. Як уже зазначалось, оз. Біле в минулому було частиною Дніпровського лиману, недарма воно засвідчується й під назвою Білозерській лимань [Эв., 130]. Оз. Біле в давньоруський період могло вже відмежуватися від Дніпровського лиману і існувати як самостійний гідрооб'єкт, успадкувавши в своїй основі традиційну місцеву семантику, яка йшла від територіальної назви Білобережжя, що локалізаційно перекривала його. Існують важливі історичні згадки про існування на р.Білозерці стародавнього міста: "29 река

Бѣлозерка, расстоянием от Александра Шанца 3 версты; течение имеет из степи до Днепра... На оной реке Бѣлозеркѣ имелся город, именуемый Бѣлозерка, который построила, которая владетельница и от нахождения Мамаева, оставя свое владение и столицу, город Бѣлозерку, тут поселилась" [Мш., 33]. На пониззя Дніпра ця володарка (Бѣлозерская) переселилась, мабуть, близько 1380 р. у зв'язку із загаронницькою політикою хана Мамаю. Цікаво відзначити, що попередні свої володіння вона мала на лівобережній р. Білозірці (Бѣлозерка, Білозерська, Бѣлозерка, Ак-Суй, Аджи-Су) між рр. Карайтебень і Чорна [СГУ, 56; Мш., 728]. Спираючись на це до певної міри історично-легендарне повідомлення, можна б було говорити про перенесення онімів із дніпровського лівобережжя в гирло Дніпра на правобережжя, причому лівобережний гідронім трансформував би своє найменування при посередництві відгідронімного антропоніма, пор.: р. Білозірка (Білозерка; л.) — ім'я Білозерка — р. Білозерка (п). Проте, спираючись на ранішу літописну фіксацію Бѣлобережя в гирлі Дніпра, у межах якого знаходились оз. Біде, р. Білозерка та інші семантично близькі топоніми, імовірніше бачити тут зворотний процес трансформації гідронімів або їх співіснування. Звідси ми можемо припускати існування Білозерського г-ща, оз. Білого і р. Білозерки ще в давньоруські часи і вважати їх слов'янськими утвореннями кольорової групи "білий, світлий, прозорий". Прикметник бѣлы відрізняється широким функціонуванням, починаючи з давньоруського періоду. Вірогідно це пояснюється тим, що "здатність розпізнавати кольори починається в своєму розвитку від світліших кольорів і, строго додержуючись поступового, світового послаблення спектральних кольорів, простягається на зелений і синій колір і доходить, нарешті, до фіолетового"⁵. Отже, самою природою кольорів визначається хронологічно різна потреба в їх словесному оформленні. Вже в давньоруський період прикметник бѣлы стає абстрактним визначенням кольору, оскільки може виражати колір у найрізноманітніших відтінках, крім того, набуває здатності до передачі кольорової символіки: бѣлы ризи "символ мирського одягу", бѣлы царь "назва московського царя у зверненні до нього східних народів" [СРЯ, 1, 137-138]. Раннім абстрагуванням прикметника білий пояснюється і його широке вживання в географічних назвах, особливо в композитах, що вказує на легку сполучуваність з іншими частинами мови. Загальнослов'янський характер (пор. псл. bělъ, д.р. бѣль, бѣли, ст. сл. бѣль, бѣли, рос. бѣлый, укр. білий, бр. бѣлы, болг. бял, схв. бѣо, слов. bel, ч. bílý, п. biały тощо) обумовило регіональне розповсюдження онімів цього типу в усьому слов'янському світі. Тільки на Нижньому Подніпров'і цей семантичний ряд продовжують гідроназви: р. Біла Криниця

(Більня Криниць; Ястребов, 162) п. Інгульця п. Дніпра; Херсонськ. обл. /Анк., 1980/; Білогородове, гірло р. Дніпра; Херсонськ. обл. /СТУ, 56/, мікрогідронім кол. Білий с. Мала Олександрівка Великоолександрівськ. р-ну Херсонськ. обл. /Анк., 1982/. Останні назви за територіальним розташуванням стоять близько до назв оз. Біле та р. Білозерка і, можливо, продовжують традицію називання цієї місцевості та її географічних об'єктів "білими, світлими", покладеною фіксованою назвою Білобережжя. Не виключена семантична одноплановість у найменуванні цієї місцевості також у позаслов'янські часи, що знайшло своє продовження і в гідронімії Нижнього Подніпров'я, зокрема Херсонськ. обл. Лексико-семантичні відповідники нижньонаддніпрянським гідронімам знаходимо на території РРФСР, пор. оз. Белое і м. Белозерск на оз. Білому у Вологодськ. обл., відоме від IX ст. Аналізуючи назву оз. Білого, В.А.Никонов відмічав значну чисельність існування в Росії озер під такою назвою (що правомірно й для інших слов'янських територій), а також звертав увагу на те, що не всі вони одержали найменування за прозорість води, припускаючи при цьому відхід від передачі кольору, і наголошував на культовому характері подібних об'єктів – "священний" /Никонов, 48/. Скласти уявлення про первісну семантику відповідних гідрооснов можна, на нашу думку, лише виходячи з історичного розгляду функціонування кожної окремої назви, із специфіки етнічного оточення, в якому вона функціонує. Крім того, з плином часу деяким чином може затемнюватися і асоціативно переосмислюватися семантичне значення основ відповідно до нових умов і понять. У той же час оними можуть породити співзвучні собі апелятиви з новим і розширеним семантичним наповненням. Пор. рос. діал. белозерка "парусне судно з кілем" – такі судна плавали по Білому озеру – Волог., Новг., Твер., Яросл. /СРНГ, 220/, белозер "північний вітер, який дує із сторони Білого і Кутенського озер" – Волог., Яросл., Новг.; "західний вітер із сторони Білого озера" – Волог. /там же/. Останні приклади подають символічну характеристику сторін світу. Очевидно, не випадковим є факт збереження апелятивів білозерка, белозер саме в північних архаїчних російських говорах, адже оними цього терену оз. Белое і м. Белозерск (Белозеро) відомі з IX ст. і становлять очевидну паралель Нижньонаддніпрянським "білим" назвам. Що ж стосується семантичної мотивації гідрооснов Нижньонаддніпрянських оз. Білого і р. Білозерки, перевага віддається кольоровому напрямку "білий, світлий, прозорий". Якщо ж говорити про значення "священності" цих об'єктів, то символічне вживання прикметника бїлнн в до-й християнській релігійній символіці було справді дуже виразним. Так, колір одягу святих, ангелів був, головним чином, білий – бїла риза /Ср., 1, 218/, пор.

білий колір одягу і коня Ярили з подальшим перенесенням цієї ж символіки на бога взагалі або Юрія-Сторія, білий/чорний одяг лит. Перкунаса, білі/чорні коні лтс. Перконса в залежності від пори року або дня/ночі⁶. Традиційно на білому коні зображується Св. Георгій, нарешті, реконструйована назва самого Білобога (ім'я якого зв'язують з радістю, щастям, успіхом) від назви гори Віаху вбн у лужицьких сербів⁷. Отже, поняття білого кольору і святості "священного об'єкта" були дуже тісно переплетені й взаємозумовлені, в той же час культова символіка була притаманна гідрооб'єктам дохристиянського періоду, язичницькому обожнюванню давніми слов'янами річок, озер тощо. Але навіть у давній слов'янській релігії, як і в пізніші часи, при передачі "священності" того чи іншого географічного об'єкта не втрачався базосередній зв'язок із білим кольором, тобто прикметник білий вміщував і передавав значення колористики (зокрема "білої") і "священності". Це, з одного боку, звичайно, визначення кольору, однак значення кольору в ньому ніби додаткове, другорядне, колір виступає лише засобом виразити головне – належність до святості⁸. Показовим у цьому плані є означення прикметником білий "віри своєї, царя і вітчизни", біле місце "земля церковна" [Даль, I, 152]. Прикметник білий < *bělъ символічного значення святості набув на ранніх етапах свого виникнення, що, можливо, пов'язано з його первинним етимологічним значенням: псл. *bělъ зближуєть з дінд. bhālam, bhāla- "блиск", bhāti "світить, блищить" [ЭСЯ, 2, 79]. Боги вже на ранніх етапах розвитку релігії одержали епітет "світлий, блискучий". Зовсім не випадково бога сонця і світла Аполлона називають "світлим, сяючим", пор. галльський епітет Аполлона Belenus [там же, 79]. Слід припускати можливість вживання прикметника білий по відношенню до культових об'єктів в основі гідроназв ще в двоякому значенні: колористики і символу святості; причому одне інше взаємопередбачало. З приходом на Русь християнства, із заборонаю церкви поклонятися язичницьким богам (зокрема річкам і озерам) символ святості в гідронімах став відходити на другий план і поступово стиратися, домінуючою виявляється кольорова характеристика води "біла, чиста, блискуча, прозора", в той же час епітет білий продовжує супроводити християнських святих. Зникнення семантичного навантаження "святості" яскраво простежується в апетитивних утвореннях із другим компонентом "вода", пор.: беловодье "вільна, ніким не використана земля; закинуті ділянки" [Элиасов, 63], біловод "озеро, річка чистої, прозорої, білуватої води (від білого піску)" [Яв., 34]. Отже, якщо і припускати зв'язок семантики основ Нижньонаддніпрянських гідронімів оз. Білого і р. Білозерки з культовою язичницькою символікою давніх слов'ян. (у якій еле-

мент кольору однаково зберігався), то вже в давньоруський період саме колір слід визнати характерною лексико-семантичною ознакою цих об'єктів. До речі, в основах гідроназв Херсонськ. обл. не простежується апелятив святи "священний" для позначення язичницьких культових центрів, що є показовим фактором і свідчить на користь можливості вживання в ритуальній язичницькій символіці гирла Дніпра іншої лексеми, зокрема на позначення "світлої, білої" колористики. Цікаво, що у межах другого ареального згуртування "білих" власних найменувань на Дніпропетровщині (пор.: Білобородчина п. рук. Дніпра, Нікопольськ. р-ну Дніпропетровськ. обл.; Білобородчика п. рук. Дніпра того ж р-ну і обл. [СТУ, 55, 56], пор. оз. Білобородчика, с. Покровське того ж р-ну і обл. [МЕ, 1983] - всі вони становлять композитні утворення) зафіксовано оз. Свячене (є свідчення, що тут колись росла священна верба) с. Покровське Нікопольськ. р-ну Дніпропетровськ. обл. [МЕ, 1983], Свячене [Зв., 177], - вірогідний культовий гідронім слов'ян-язичників, що наводить на думку про деяку самостійність і, можливо, пізнішу хронологію композитних утворень другого ареалу за найменування Херсонськ. обл. Об'єднує їх тільки семантична кольорова спільність. Це ж положення стосується семантики одиночного гідроніма третього ареалу Нижнього Подніпров'я: р. Біла п. Дніпра, де зараз с. Біленьке Запорізьк. р-ну і обл. [МЕ, 1981], Білая [Нов., 75], Білая [Мш., 31], зараз відома більше під назвою р. Білинка [СТУ, 55], або б. Біденська (Беленская [МЕ, 1982]), а також належного до Нижньонаддніпряньського терену окремого представника цього семантичного напрямку в гідронімії бас. Верхнього Інгульця: р. Біла Балка пр. Боковенької п. Бокової п. Інгульця п. Дніпра [СТУ, 53]. Небезпідставним видається також супроводження і паралелізм Білих/Чорних гідронімів у гирлі Дніпра. Так, р. Білозерка і оз. Біле знаходяться по сусідству з гідронімами р. Чорна і б. Чорна Лощина, лівобережну р. Білозірку супроводжує р. Чорна. Нікопольський ареал демонструє кольорове протиставлення залученням лексем білий/темний, пор.: 1. Темна п. рук. Дніпра сс. Капулівка, Покровське Нікопольськ. р-ну Дніпропетровськ. обл.; 2. Темна п. рук. Дніпра, між п. рук. Козулина і Тихинка, того ж р-ну і обл.; 3. Темненська, гідронім зафіксований Д. Яворницьким поруч з Темними; 4. Темний Перевал п. рук. Дніпра м. Нікополь [СТУ, 557; Зв., 167]. Як відомо, для символічного вираження "темних, злих, ворожих" сил використовувався виключно апелятив чорний. Недарма в окремих народів існує табу на це слово, в той час як гідроніми з основою Темн- < Темний скоріше за все позначали темніший за звичайний колір води. Хотілося б відзначити досить послідовне збереження в назві р. Білозерки етимологічного зв'язку з оз. Білим, що виявляється

у послідовній передачі другого компонента "озеро" не тільки в гідронімі, але і в його похідних, пор.: смт Білозерка, ст. Бѣлозерская Білозерськ. вол. Херсонськ. губ., м-р Бѣлозерскій там же [МХГ, 166, 168], хоч у місцевій вимові подекуди фіксується і варіант Білозірка, де спостерігається вплив вимови лівобережного гідроніма Білозірка, з відходом від первісного зв'язку з "озером" до етимона білозір, білозірка, пор. укр. білозор – "рослина *Parnassia palustris*" [Гр., 1, 66], білозірка "красуня", "вид кримської солі", білозорий "світло-окий", п. біаѡзор "кречет, сокіл", стч. bělozor, bělozorec "білий сокіл", схв. бјелдзор "пташка, що співає на зорі" < *bělъ "білий" + *zor- "погляд, очі" [ЕССЯ, 2, 76; ЕСУМ, 1977]. На апеліативному ж рівні спостерігаємо й зворотну деетимологізацію (від зір "погляд" → озеро), пор. діал. укр. білозор "чеглок, *Falco subbuteo*" > білозерепь, тобто виявилось пов'язаним із озером. Збережені давніші варіанти суч. лівобережної р. Білозірки (як слов'янські, так і тюркські): Бѣлозерка, Бѣлозурка, Білозерка, Бѣлозерская, Бѣлосерка, Ак-Суй, Аджи-Су; Belo Ozerkie тощо [СГУ, 56], а також історичні згадки про існування у цій місцевості топонімів: під 1552 р. ухід Бело Озеро, ще раніше 1498 р., Бѣлоє озеро, яке остаточно не локалізовано [Стрижак, НРЗХ, 16], вказують на тісний зв'язок гідроніма з топооб'єктами цієї місцевості (суч. Запорізьк. обл.) і на їх етимологічний зв'язок (прикметник білий + іменник озеро), а також на досить давнє коріння цього степового комплексу, еквівалентом якого виступають Нижньонаддніпряньські оз. Біле і р. Білозерка. Поява варіанта Білозірка (суч. переважання його на Запоріжжі), можливо, пояснюється впливом існуючих апеліативів білозор, білозірка, а також численними легендами про красуню Білозірку (що своїм ім'ям нагадує володарку Білозерку), відомими в Запорізьк. обл. Слов'янські назви Білозерка і Білозірка супроводжують тюрк. Ак-Гѣль і Ак-Суй [Скальк., 67, 71] – ак "білий", гѡд "озеро", су "вода, річка", що є показовим в справі семантичної спадковості окремих власних найменувань. При цьому не зайве звернути увагу на дослідний переклад правобережної Білозерки – Ак-Гѡд "біле озеро" і тільки близьке калькування лівобережної Білозірки – Ак-суй "біла вода, біла річка", що, очевидно, викликано намаганням запобігти мовній тавтології, яка б призвела до орієнтирної плутанини. Проте не виключені й інші мотиви. Існування ідентичних найменувань на порівняно невеликому ареалі говорить на користь поширення відповідної лексико-семантичної моделі вже в давні часи, що зумовлено, звичайно, високим процентом абстрагування прикметника білий ще в давньоруські часи. Здатність прикметника білий передавати численні відтінки білого кольору "білий, прозорий, чистий, іскристий, блискучий, сявчий, світлий,

ясний, крейдяний, молочний, блідий, безбарвний" сприяло можливості відтворення будь-яких кольорових нюансів води, мінералів, дна географічних об'єктів. Загальнослов'янський характер, високий рівень абстрагування і універсальний вияв сполучуваності з різними структурними одиницями (утворення композитів) – все це сприяло легкій онімизації прикметника білий і широкому розповсюдженню власних найменувань із цим компонентом у слов'янському світі, пор.: Bela reka, Bela Rjeka, Bela voda, Bela woda, Belašnica, Belešnica, Belešnička reka, Beleštica, Beleva reka, Belica, Belička reka, Beloviška reka [Duridanov, 389]; Biała, Biała Woda, Białahus, Białawka, Białe Jez., Białka, Białojezierski, Białostoczka, Białyłtok, Białowoda, Białucha [Нw, 39], Bjela, Bjelek, Bela Vodica, Beli Potok, Belo Blato, Bijeli, Bjelovarska Rijeka [Dickenmann, 1, 48-79] тощо.

¹ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). – К., 1975, рис. 58.

² Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968, с. 113.

³ Трубочев О.Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства: Индоарийцы в Сев. Причерноморье. – Вопр. языкознания, 1977, № 6, с. 13-29.

⁴ Трубочев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье: Источники. Интерпретация. Реконструкция. – Там же, 1981, № 2, с. 2-21.

⁵ Шерцль В.И. О названиях цветов. – Филол. зап. Воронеж, 1884, вып. II, с. 3.

⁶ Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М., 1974, с. 83, 185.

⁷ Иванов В.В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии: (К названию Белоруссий). – В кн.: Балто-славянские исследования. М., 1981, с. 176.

⁸ Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М., 1975, с. 26-27.

⁹ Булаховский Л.А. Славянские наименования птиц типа сложенный (композита). – Наук. зап. Київ. ун-ту, 1948, т. 7, с. 56.

Д. Г. Б у ч к о

ДАВНЬОРУСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В ТОПОНІМІЇ ПОКУТТЯ

Топоніми, відображаючи суспільне життя епохи, в якій вони виникли, несуть у собі цінну інформацію лінгвістичного та історичного плану, а нерідко виступають єдиним надійним джерелом історії дописемного періоду. Вагомість історичної інформації, збереженої в топонімах, зумовлена насамперед їх стійкістю в часі.

При вивченні топонімії Покуття виявлено потужний пласт ще давньоруських місцевих назв, одні з яких фіксуються уже пам'ятками давньоруської доби (тобто до XIV ст.), інші – пам'ятками пізнішого періоду, але їх словотворча будова та твірні основи за своїм характером є давньоруськими. До першої групи належать топоніми Тисмениця, Толмач (суч. Тлумач), Снятин, Коломия, можливо, ще Отиня, Княжлів та ін. Другу, значно численнішу, групу складають топоніми Гостів, Уніж, Хотимир, Драгомирчани, Драгасилів, Лебеславці, Братішів, Далешів тощо. Розглянемо окремі з цих назв.

Тисмениця – селище, розміщене на однойменній річці на пд. сх. від Івано-Франківська, уперше згадується в літопису під 1144 р.: в Тисьманичи [ПСРЛ, 2, 316]. Його давність визначається не лише фіксацією, а й словотворчою будовою. Словотворчий формант цього топоніма -иця є, як зазначає О.М.Трубачов, загальноновизнаним давнім гідронімічним формантом, що використовується на всіх слов'янських територіях і відіграє "значну роль при слов'янізації дослов'янських субстратів на ранніх стадіях освоєння"¹, у той же час у більшості наших назв цей суфікс "оформляє чисто слов'янські основи"², пор. покутські топоніми Велесниця, Чернелиця та ін.

Щодо первинності назви селища чи річки, то первинною вважаємо назву річки, хоч вона вперше згадується тільки в документах XVIII ст. Я.Розвадовський виводить назву р.Тисмениці, як і назву польської річки Тухмениці (пр. Вепші), від і.с. *teus- "тихий"³. С.Роспонд погоджується з такою етимологією, вбачаючи тут видозміну основи tys- – tysz-/tąch- – tuch-³. Не заперечує такої думки і О.М.Трубачов⁵. Можливо, течія цієї ріки справді була тихою, спокійною на відміну від те-

чий сусідніх річок - Надвірнянської Бистриці та Солотвинської Бистриці. Назва річки була перенесена на поселення.

Толмач - сьогодні смт Тлумач, розміщене на пд. сх. від Івано-Франківська на однойменній річці: Толмачь (1213 р.; Тих., 42), на селі Толмачи (1398 р.; АОКЗР I, 3). С.Роспанд відносить цей топонім до іншомовних і неясних, оскільки не можна допустити утворення давньоруського топоніма на заході Київської Русі від апелятива толмачь "перекладач", що є східнослов'янським запозиченням із полов. tolmač, telmač⁶. Я.Сташевський виводив назву р. Толмач, на якій знаходиться однойменне поселення, від апелятива толмач "чайка"⁷. Ми вважаємо цей топонім похідним із суф. -їь від д.р. антропоніма *Толмачь, що є суфіксальним здрібніло-пестливим утворенням від д.сл. імені Толимиръ [Морш., 193]. Назва річки перенесена з поселення.

Снятин - місто на р. Прут. Уперше згадується в літопису як поселення у Галицькому князівстві під 1158 р. [РБИУ, 4, 129]. Топонім утворено від Княта < Константин за допомогою суф. -ин; пор. утворення давньоруського антропонімікону на -ата: Вишата, Добрата, Жидята. С.Роспанд ставить під сумнів категоричне зарахування цієї назви до посесивних утворень, оскільки суф. -ин міг мати і топографічне значення⁸.

До цієї групи відносимо й топонім Отиня - назву селища на пд. сх. від Івано-Франківська. У літопису під 1240 р. в Галицькій землі згадується місто Вотьнинь [ПСРЛ, 2, 179], що знаходилося на місці сучасного селища Отиня; у XVII ст. згадується Отуня (1649 р.; ЖУР, I, 5). Вважаємо, що це те саме поселення. Його назву утворено від антропоніма Ота за допомогою суф. -ин. У XV ст. на Покутті мав свої землі якийсь Ioanni Ottha (1493 р.; МРРВ, 2, 6).

Значно більшу групу становлять топоніми, які за словотворчою будовою та твірними основами є, безсумнівно, назвами давньоруського періоду, але виявлені лише в пам'ятках V ст. Цю групу топонімів складають насамперед назви з формантами -ичі, -ани, -івці, -їь, -ів. Найстарішими, як вважає Г.Іречек, є ті типи географічних назв, які виступають на території усіх слов'ян, - насамперед на -ичі, -ани, -їь. Назви на -ичі, на його думку, пов'язані з родовим ладом, і цей тип топонімів у слов'ян розвивався до X ст.⁹ Твірними основами цих і подібних топонімів виступають давньоруські чи давньослов'янські двоосновні імена або їх гіпнокористики.

Добеславці - село, розташоване на зах. від Заболотова: Dobeslawcze (1461 р.; AGZ, 12, 275), Dobyeslawicze (1469 р.; ЗД, 18/1, 35 дод.), Dobeslawcze (1579 р.; ЗД, 18/1): укр. Добеславь (1368 р.; Р, 8), п. Dobesław, схв. Dobjislaw [Svob., 74]. У XVI ст. ненаголо-

шений кореневий o назви уподібнився до наступного a, в результаті чого виникла сучасна форма топоніма Добеславці.

Драгомирчани – село на пд. від Івано-Франківська. У пам'ятках XV ст. цей топонім частіше фіксується у формі Drohomiczany /AGZ, 12, 102, 222, 223, 259/, рідше – Drahomiczany (1463 р.; там же, 109). Давнішою формою цього топоніма була Дрогомирчани від імені Дрогомирко (*Дорогомирко?), яке, очевидно, було в давньоруському і староукраїнському іменнику. Сьогодні лише в мові південних і західних слов'ян зафіксоване ім'я Драгомир /Морш., 777/.

Давньоруські ономастичні елементи збережені також у покутських посесивних топонімах з формантами -ъ, -ів. Як відзначив С.Роспнд, посесивні топоніми на -ъ належать до найдавніших архетипів, що були характерними для слов'янських назв міст¹⁰. Давність ряду покутських дериватів з формантами -ъ та -ів проявляється також в тому, що їх твірними основами часто виступають давньослов'янські та давньоруські композити або їх здрібніло-пестливі деривати.

Хотимир – село на пд. від Тлумача: dworizsza Hosiimia (1443 р.; AGZ, 12, 110), Chosimirz (1497 р.; там же, 25). У фіксаціях цього топоніма в латинсько-польських документах засвідчено характерний для польської мови перехід z в cz. Цей топонім дає право стверджувати, що ім'я Хотимир, як і Драгомир, було в іменнику української мови, хоча М.Морошкін і Я.Свобода фіксують варіант цього імені Драгомир лише в антропоніміконі південних і західних слов'ян.

Уніж – село на захід від Чернелиці: wojniewz (1457 р.; AGZ, 12, 247), Униж (1886 р.; Шем., 34). Сьогоднішня форма топоніма може бути кваліфікована як утворення від імені Уньгъ, що є здрібніло-пестливим варіантом д.р. антропоніма Уньнігъ /Svob. 90/; пор., наприклад, літописне місто Уненежъ у Київській землі або ж д.сл. *Уньжиръ (пор. п. Uniežur /Svob., 90/).

Драгасимів – село на пд. зах. від Снятина: Darassimow (1564 – 66 рр.; ЕУР, 1, 10), Drahasumow (1579 р.; 2d, 18/1, 102). Від д.р. імені *Драгасимъ (*Дорогосимъ?). Ні М.Морошкін, ні Я.Свобода не фіксують такого антропоніма у слов'янських мовах. Перший компонент Драго- засвідчений у багатьох давньослов'янських іменах: Дорогомилъ, Драгомилъ, Драгомиръ, Драгославъ /Морш., 76–78/, другий компонент -сим виступає в іменах Semivit, Semidrah, Sémislav /Svob., 85/. Таке поєднання цих двох компонентів у давньослов'янському антропонімі не засвідчене в ономастикомах М.Морошкіна, Я.Свободи, С.Веселовського та ін.

Нами розглянуто лише окремі топоніми Покуття давньоруського періоду. Твірні основи цих та інших топонімів нерідко зберігають

елементи, успадковані ще з праслов'янської епохи, пор. Уніж (псл. uně, unijь, unějь, "краий")¹¹, Тисмениця та ін. Давні топоніми Покуття дають можливість виявляти не зафіксовані в сучасних ономастичних довідниках імена, що існували в давньоруському антропоніміконі, напр.: Дрогомир, Драгомир (с. Драгомирчани), Хотимир (с. Хотимир), Драгасим, Драгосим (с. Драгасимів).

¹ Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. - М., 1968, с. 171.

² Там же.

³ Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. - Kraków, 1948, s. 300.

⁴ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов. - В кн.: Восточнославянская ономастика. М., 1972, с. 74.

⁵ Трубочев О.Н. Указ. соч., с. 267.

⁶ Роспонд С. Указ. соч., с. 79.

⁷ Staszewski J. Słownik geograficzny. - Warszawa, 1948, s.309.

⁸ Роспонд С. Указ. соч., с. 45.

⁹ Гребок Н. Slovanské právo v Čechach a na Moravě: Doba nejstarší: od prvých zpráv do konce X století. - Praha, 1863, s. 63-66.

¹⁰ Роспонд С. Указ. соч., с. 33.

¹¹ Там же, с. 65.

Г. К. В а л е е в

ДВОРЪ ВАКЪЕВЪ

(Об одном "темном месте" в "Повести временных лет")

В летописном рассказе об ослеплении теребовльского князя Василька Ростиславича под 1097 г. имеется упоминание о том, что ослепленный Василько был привезен Давидом Игоревичем во Владимир Волынский: "Приде же и Д[а]в[и]д[у] с ним[ъ]. аки нѣкакъ уловъ уловивъ и посадиша и въ дворъ Вакевъ и приставиша 30 мужъ стеречи и 2 отрока князя Уланъ и Колчко" [ПСРЛ, 1, 262]. На основании этого единственного упоминания исследователи фиксируют в русской истории личное имя Вакей, а в микропонимии древнего Владимира - двор некоего Вакея. Позднейшие летописи, пересказывающие события 1097 г., постепенно утрачивают и изменяют детали происшедшего, имена участников, названия двора, но при этом обращает на себя внимание чтение Московского летописного свода 1479 г. и следующей ему Воскресенской летописи, в которых записано: "и посадиши его в крѣпости (разрядка наша. - Г.В), и повеле стречи 30-мъ мужемъ" [ПСРЛ, 25, 20; ПСРЛ, 7, 147].

Мы считаем, что под влиянием предполагаемого имени Вакѣи произошло переосмысление сочетания въ дворѣ въ Киевѣ в сочетании въ дворѣ Вакѣевѣ. Переписчики летописи, таким образом, якобы устранили явный анахронизм текста: Василько был привезен во Владимир и посажен под стражу в Киеве. В подтверждение нашей мысли приведем чтение Ермолаевского списка ХУІІІ в.: "посадиша и въ городѣ Киевѣ и приставиша..." [ПСРЛ, 2, прил., 19]. Можно думать, что переписчик из-за того, что ему не было известно название микротопонима, изменил слово дворѣ, вопреки логике летописного рассказа, на знакомое городѣ. Но все же более вероятно, что слово городѣ здесь является синонимом слова дворѣ и имеет значения "двор", "огороженное место" или "часть города за особой оградой, стеной". Ср.: "А в немъ [Пскове] три города: одинъ званіемъ Кремль, а другой - Средний городѣ, а в немъ Домантова стѣна, да третей - Околней большой городѣ" [СРЯ, 4, 90]. Следовательно, цитируемое место "Повести временных лет" необходимо читать так: "и посадиша и въ дворѣ въ Киевѣ" (и посадили его в Киевском дворе). Характерно, что словосочетание въ дворѣ Вакѣевѣ через ѣ записано в двух летописях - Лаврентьевской и Ипатьевской, а Радзивиловская, Московско-академическая, Хлебниковская, Никоновская зафиксировали въ дворѣ Вакѣевѣ. Взаимное замещение букв ѣ и и наблюдается во всех древнейших списках летописей. Древнерусский звук, обозначаемый буквой ѣ, произносился как ѣ или дифтонг іѣ и изменился в украинском языке в и (і), а по говорам русского языка в е или и. Близость в произношении и и ѣ сделала также возможной замену исконного и на ѣ. Ср.: по истѣнѣ [ПСРЛ, 1, 197]; онѣ ли (вместо они ли) [Там же, 46] и др.

Встречающееся в сочетании въ дворѣ въ Киевѣ повторение предлогов является характерной особенностью древнерусского синтаксиса и хорошо нам известно по употреблению в зачинах народных сказок, в былинах и исторических песнях. Ср.:

В стольном в городе во Киеве
у славного, сударь, князя у Владимира
три годы Добрынишка стольничал... [ЛРС, 44].

В превращении ѣ в ѣ во втором предлоге можно предположить промежуточную ступень ѣ. После падения редуцированных ѣ и ѣ в слабой позиции утрачиваются и пропускаются на письме, а в сильной позиции заменяются гласными полного образования ѣ и ѣ. Древнерусские писцы при переписывании стремились сохранить написание подлинника и часто вместо вновь образованного ѣ писали ѣ, но влияние живого произношения было настолько сильным, что буква ѣ возникла не только на месте ѣ в сильной позиции, но и на месте ѣ в слабой позиции. Хотя основные списки "Повести" относительно поздние (конец XIV-XV вв.) и отражают письмо,

нормализованное после падения редуцированных, в них также находим употребление о вместо слабого ѣ. Ср.: то есть бѣсъ /ПСРЛ, 1, 177/; столпъ то /там же, 5/; рѣч(ъ) Рогоньдину /Радз., 42 об./; избытоко новгородцевъ /там же, 79 об./; Олександръ /ПСРЛ, 2, 225/.

Замена слабого ѣ на гласный полного образования в конце односложных предлогов къ, въ, съ по памятникам могла возникнуть перед словами, начинающимися с сочетаний, появившихся в порядке замещения утраченной долготы последующего слога. Образование новых форм предлогов ко, во, со, сохранившихся и в современном русском языке, устранило стечение неудобопроизносимых групп согласных, звуковую и смысловую ассоциацию случайно совпадавших форм разных слов. Ср.: ко Игореву /ПСРЛ, 2, 318/; со Игоремъ /там же, 319/; во волѣ /там же, 327/; во отца /там же, 1, 112/; ко Аскольду /там же, 23/; ко Роговдоду /там же, 75/. В изменении о в а могла иметь место аналогия - влияние неустановленного нами имени Вакей.

Заканчивая анализ языковых условий, способствовавших превращению сочетания въ дворѣ въ Киевѣ в въ дворѣ Вакевъ, необходимо сказать, что в раннем древнерусском языке именные сочетания типа около Илмеря, внити в-Илмерь озеро, прити въ Понотъ моря, Днѣпръ рѣка, во двори Поромони /ПСРЛ, 1, 6-7, 140/, с препозицией и постпозицией определения - собственного имени, были более обычны, чем сочетания прилагательного и существительного типа Понетское море, над рѣкою Днѣпрскою /там же, 7, 17/. Как заметил А.А.Потесня, "различия между существительными и прилагательными уменьшаются по направлению к прошедшему, ... в существительном в том же направлении увеличивается атрибутивность"¹. К моменту появления дошедших до нас списков "Повести временных лет" в языке уже установилась достаточно четкая дифференциация номинативного и атрибутивного значений между существительными и прилагательными, и переписчики атрибутивное значение определения - существительного Киевъ в сочетании въ дворѣ въ Киевѣ, видимо, уже не ощущали. Вместе с тем ошибочно читаемая форма слова Вакевъ/Вакевъ попадает в круг притяжательных прилагательных, которые в способе выражения принадлежности занимали по сравнению с современным языком господствующее положение над родительным падежом принадлежности². Ср.: дворъ Гордятинъ и Ни/ки/фо/ро/въ; дворъ Ворославль и Чюдин(ъ) /ПСРЛ, 1, 5/.

Итак, в языковом отношении чтение словосочетания въ дворѣ въ Киевѣ как въ дворѣ Вакевъ в летописных источниках конца XIV-XV вв. вполне возможно. Но чтению цитируемого места "Повести" как въ дворѣ въ Киевѣ противоречит существование деревни Вакево, расположенной примерно в 50 километрах от Владимира-Волынского на берегу речки

Гучвы, левого притока Западного Буга. М.Н.Тихомиров по этому поводу замечает, что близость деревни Вакеево к Владимиру, где с конца XI в. был известен двор Вакеев, позволяет видеть в этой деревне одно из древнейших сельских поселений³.

Владимир-Волынский и деревня Вакеево (п. wakińów) находятся на польско-русском пограничье, но среди русских и польских географических названий, кроме интересующей нас деревни Вакеево, мы не встречаем ни одного похожего топонима [Vasmer, 629; SG, 12, 899]. В конце XIX в., изучая историю червенских городов, А.В.Лонгинов пришел к выводу, что на месте почти смежных деревень Черно и Вакеево находился древнерусский город Червень⁴. Догадку историка подтвердили, в целом, раскопки польских археологов⁵. Как далее пишет А.В.Лонгинов, "сохранилось только между туземцами предание, что ... одна из улиц [Червенска] называлась Киевскою, по-народному "воКіев"⁶. Через деревню действительно проходил торговый путь, связывавший Западную Европу через Владимир с Киевом, и название Вакеево, по А.В.Лонгинову, "не могло иметь иного значения, кроме указания дороги на Киев"⁷. Время основания с.Вакеево неизвестно, а название документировано лишь в конце XVIII в.⁸ Происхождение деревни, как и ее названия, видимо, требует дополнительных разысканий. Для нашего исследования важно то, что "владельческое" по своей словообразовательной модели название деревни, в конечном счете, связывается с Киевом, а не с легендарным носителем имени Вакей.

Полагаем, что Киевским двором во Владимире-Волынском мог называться торговый двор киевских купцов или купцов, торгующих с Киевом, расположенный, возможно, за восточными Киевскими воротами города. Торговые дворы древнерусских городов, по летописным данным, включали в себя гостиницы, склады товаров и церкви, которые являлись подчас "не столько местом для богомолья приезжавших купцов, сколько складочным местом, своего рода гостинным двором"⁹. Именно в такой торговый двор мог быть заточен ослепленный соперник Давида Игоревича. Заточение Василька Ростиславича в торговом дворе не вызвало затруднений с размещением большой охраны. Не удивительно заключение плененного теребовльского князя во дворе киевских купцов еще и потому, что великий князь Святополк выступил соучастником Давида Игоревича.

Итак, упоминаемый в "Повести временных лет" под 1097 г. Киевский двор мы считаем первым документированным свидетельством существования торгового двора во Владимире-Волынском, потому что косвенные исторические данные проживания иноземных купцов в городе позволяют датировать лишь 1289 г. [ПСРЛ, 2, 920].

- ¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М., 1968, т. 3, с. 37, 102—132.
- ² Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. — М., 1963, с. 422.
- ³ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. — М., 1956, с. 325.
- ⁴ Лонгинов А.В. Червенские города. — Варшава, 1885, с. 83.
- ⁵ Gieysztor A. Prace badawcze na obszarze grodów Czerwieńskich. — Kwart. hist., 1953, N 1, s. 302—316.
- ⁶ Лонгинов А.В. Указ. соч., с. 179—186.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Тихомиров В.Н. Указ. соч., с. 121.

В. А. Г о р п н и ч

ПРАСЛАВЯНСКИЕ РЕЛИКТЫ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Изучение современной восточнославянской топонимии в ретроспективном плане оправдано с методологической, теоретической и практической точек зрения. В "Анти-Дюринге" Ф.Энгельс писал: "... материя и формы родного языка" становятся понятными лишь тогда, когда прослеживается его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если не уделять внимания, во-первых, его собственным отмершим формам и, во-вторых, родственным живым и мертвым языкам"¹. В этих словах выражены методологические основы исследования и топонимии, и антопонимии, и апеллятивной лексики. Сопоставляя между собой топонимикону родственных языков, исследователь может проникнуть в глубины истории, а изучая архаические элементы топонимиконов живых языков, тот же исследователь может увидеть пути развития топонимии от седой древности до бурной современности.

Задача исследователя не только в том, чтобы объяснить явления исторической топонимии, но и в том, чтобы познать важнейшие пути ее современного развития. О таком подходе к научным изысканиям, творчески развивая взгляды К.Маркса и Ф.Энгельса, писал В.И.Ленин: "Самое надежное в вопросе общественной науки и необходимое для того, чтобы действительно приобрести навык подходить правильно к этому вопросу и не дать затеряться в массе мелочей или громадном разнообразии борющихся мнений, — самое важное, чтобы подойти к этому вопросу с точки зрения научной, это — не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения этого его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь"².

Итак, что собой представлял праславянский топонимикон, какой была древнерусская топонимия, на базе которой сформировалась топонимия русского, украинского и белорусского языков? На эти вопросы легче было бы ответить, если бы был составлен топонимический словарь древнерусского языка или список топонимов, встречающихся в письменных памятниках древнерусского происхождения.

Апеллятивной лексике повезло больше. Имеются исторические словари, словари древнерусского языка. Даже подсчитано общее количество праславянских слов, употребляющихся ныне в отдельных славянских языках. По наблюдениям Т. Лера-Славинского, в современном словаре общепольского языка количество слов, сохранившееся от праславянской эпохи в первоначальной форме и с тем же значением (или почти с тем же), сравнительно велико — более 1700 (из них 1000 имен существительных, 460 глаголов, 170 имен прилагательных, 80 — других частей речи)³. Если привлечь данные ономастики, то это число значительно возрастет.

В предлагаемой статье не ставится задача описать праславянский топонимикон или установить хотя бы приблизительное количество праславянских элементов в современной топонимии. Это дело будущего. В статье предпринимается попытка определить происхождение отдельных структурных элементов в топонимах современного русского, украинского и белорусского языков.

Топонимы на -ськ-о, -цьк-о, употребляющиеся в украинском языке параллельно с формами на -ськ-е (Бузовське), квалифицируются как диалектизмы, поскольку распространены на ограниченной территории — главным образом в приднестровских и волынских говорах: Залазько, Кавсько, Кліцько, Одесько. Письменные источники овидетельствуют, что топонимы среднего рода на -ськ-о, -цьк-о именного типа склонения встречаются и в других славянских языках, ср. рус. (новгородские говоры) Арханско, Батецько, Волотско, Быстерско, Витебско; ч. Březsko, Dvorskо, Norecko, Kanovsko, Krásensko; слц. Rovensko, Ovčiarско, Drábsko; болг. Изворско, Щипско, Возвелийско, Морско, Пещерско, Винарско, Монастирско и др. Исторические источники фиксируют формы на -ск-о с первой пол. XII в. Напр.: стч. (Моравия): Blansko, Dobrensko (1131 г.), Dubiszco (1269 г.), Hlynsko (1348 г.), Bylevsko (1373 г.), Hradistko (1376 г.) [Носак, Šrámek, 74, 184, 203, 136, 259, 296/], в стп.: Dolsko, Delsko (Гнезненская булла 1136 г.)⁴, в ст. болг.: Обланско (1152 г.) [Займов, 17/].

Следовательно, формы на -ск-о, -цьк-о в русском, украинском и других славянских языках можно рассматривать как древние общеславянские реликты.

Известно, что в русском языке топонимы на -ов-о, -ин-о, -н-о с именным типом склонения очень продуктивны как в разговорном, так и в литературном языке: Далево, Бородино, Блошно. В украинском языке литературные и разговорные формы не совпадают: ср. литер. Давидове, Ірміне, Ревне; разг. Давидово, Ірміно, Ревно. На этом основании нередко высказываются мысли о том, что только названия на -ов-е, -ин-е, -н-е являются украинскими, а формы на -ов-о, -ин-о, -н-о пришли в украинский язык из других языков и поддерживаются ими.

В действительности статус анализируемых форм в современных славянских языках не одинаков: в словацком языке названия на -ов-о, -н-о являются литературной нормой (Hrassovo, Nolanovo, Brodnó, Brusno [SSI, 6, 159, 173, 177]); в чешском они вытеснились новыми вариантами на -ов, -н-е и употребляются в разговорной сфере как отжившие или традиционные (отжившие Bilovo, Krumlovo, Krnovo; новые Bilov, Krnov, Krumlov; традиционные Dubno, Lubno, Krásno; ср. совр. Brusně, Krásně, Jamně [Novák, Šrámek, 68, 69, 117, 205, 340, 445, 453, 456, 460]) живут в польском (Chojeczno, Eslinno, Molodeczno, Ralicorovo) и болгарском (Чернево, Павеляново, Габрово) языках.

Письменные источники фиксируют формы на -ов-о, -ин-о, -н-о как в восточно-, так и в западнославянских языках с XII в.: Игорево село (д.р., Ипатьевская летопись), Potulino, Chomantovo, Sodovo, Lissino (дрп., Гнезненская булла, 1136 г.). Отсюда вытекает, что по происхождению они являются праславянскими, но в современных славянских языках их судьба сложилась по-разному: в русском, болгарском, польском, словацком языках эти формы закрепились и в разговорной, и в литературной сферах, т.е. стали общеупотребительными; в украинском и чешском языках они активно живут в разговорной сфере, а в литературном языке заменились другими формами. Следовательно, названия на -ов-о, -ин-о, -н-о — это древнерусские формы, отразившиеся в украинском языке в разговорной речи.

К древним названиям относятся топонимы с суф. -н-о после согласного: укр.: Дубно, Глезно; рус.: Брезно, Боротно, Городно, Ельно, Житно, Илемно, Лезно, Донно, Опочно и мн. др. Этот суффикс обнаруживается и в антропонимах: Дакно, Сахно, Яхно, Духно. Письменные памятники свидетельствуют, что в украинских грамотах XVI в. топонимы и антропонимы на -н-о уже были распространенным явлением: топонимы Вильно, Городно, Дубно, Духно, Молодечно; антропонимы Алахно, Кожушно, Михно, Олехно, Тихно [Грам., 198-228]. В топонимиконах других славянских языков названия на -н-о также встречаются очень часто: п. Bilno, Wojno, Wronno, Brusno, Budno, Vujno, Varzno, Dumno, Gasno, Ilno, Kijno, Kojno, Kulno, Kutno, Lejno, Lewno [Borek, 461-465]; ч.

Bedlno, Blešno, Cetno, Dřizno, Hřivno, Jivno, Korno, Lipno, Pržno, Plešno, Oselno, Osojno, Sodlno, Uvalno /Borek, 472-475/; слц. Bradno, Brodno, Brusno, Jamno, Lačno, Lodno, Rudno, Smilno, Rovno /Borek, 475-477/; болг. Уйно /Займов, II/. В различных славянских языках топонимы и антропонимы на -н-о (-н-а), как видно из письменных источников, активно употреблялись в XII в. Напр., дрп.: Karna, Trzebna, Sulichna (Гнезненская булла, 1136 г.)⁵; д.р.: Березна - 1136 г., Дубровьна - 1137, Дубна - 1149, Липно - 1137, Лопасна - 1176 г. /Borek, 23, 49, 131/ и др. Все это позволяет предполагать, что суф. -н-о (-н-а) в топонимах и антропонимах был весьма употребительным в праславянскую эпоху.

В современных восточнославянских языках от катойконимов на -ан-е, -чан-е названия мужского рода образуются с помощью суф. -ин (рус. куряне - курянин, укр. кияне - киянин, бр. брастчане - брастчанін). Но в разговорно-бытовой речи функционируют не весьма продуктивные катойконимы мужского рода на -ан, -чан с нулевым суффиксом единичности и нулевой флексией: рус. Вага - ваган, Нерчинск - нерчуган, Череповец - черепан; укр. Сагунівка - сагунян, Загінци - загінчан, Гаївка - гаївчан; бр. Курьчичы - куркан, Рэчкі - рэчкан, Плотніца - платнічан. С точки зрения современных структурно-деривационных отношений можно говорить, что в разговорной речи эти формы образуются от названий на -ан-е, -чан-е путем усечения флексии множественного числа. Однако в современных восточнославянских языках катойконимы на -ан, -чан не выявляют тенденции к проникновению в литературный язык и фиксируются главным образом на территории древних говоров /Горпинич, 56/. Ныне они широко распространены в чешском, словацком, словенском, а спорадически и в других славянских языках. Ср. ч. Deňná - Deňňan, Dlouhé - Dlouhán, Dobratice - Dobročan, Hamry - Hamřan; Havrice - Havričan /Hosák, Šrámek 175, 180, 182, 240, 246/; слц. Iviny - Ivinčan, Ivanovce - Ivanovčan, Ilava - Ilačan, Pliavka - Iliavčan, /SSJ, 6, 181/, слов. Beljak - beljačan, Gorica - goričan, Reka - rečan, Zagreb - zagrebčan, Retece - retečan /Lindert, 29/; п. Kobyle - kobylan, Grojec - grojczan, Bukova - bukován, Kadub - kaduban, Olchva - olchovian /Ibid, 26/. Характерно, что в славянских языках формант -ан, -чан в различных сферах распространен не одинаково. В чешском и словацком языках - в литературной и диалектной сферах, в польском - исключительно в говорах, в верхнелужицком языке - только в литературной сфере (в говорах он не прослеживается), в нижнелужицком встречается как реликтовое явление /Lindert, 22-26/. Письменные памятники свидетельствуют, что названия людей на -ан в чешском и польском языках существовали еще в XIV-XV вв.: ч. brodčan -

XIV в., п. miezszan - 1406 г. [Lindert, 25, 29], хотя данные топонимии показывают, что суф. -ан в названиях жителей употреблялся гораздо раньше. В современном болгарском языке (как в литературной, так и диалектной сфере) катойконимический суф. -ан не прослеживается, но в XII в. в болгарской топонимии были весьма распространены топонимы на -ан катойконимического происхождения: Височан, Върлян, Голян - 1152 г. [Займов, 17]. В болгарских письменных памятниках они встречаются и позднее: Бялян, Болян, Дивлян, Борован, Волован, Замирован, Холдван. Тенденция перехода катойконимов на -ан в топонимии была настолько сильна, что формы на -ан в болгарском языке XIV в. возникали даже от турецких основ: Чолан - Чалане - Чайлане [Займов, 17, 29]. Кроме того, многие болгарские географические названия на -ан-е в византийских и турецких источниках имели форму на -ан [Займов, 37]. На этом основании можно предполагать, что катойконимы на -ан в отдельных славянских языках были распространены до XI в., а в болгарском языке вышли из употребления еще до XI в, оставив след в топонимии.

По мнению И.Займова, катойконимы на -ан в болгарском языке - явление вторичное, возникшее на базе форм с формантом -ан-е. Такого же мнения придерживается и Э.Эйхлер по поводу лужицких топонимов Grodzian, Clewan, Delstan [Займов, 37].

Итак, рассмотренный фактический материал показывает, что в топонимии современных восточнославянских языков много структурных элементов праславянской языковой общности. Изучение морфемки наиболее древних слов - топонимов - с помощью сравнительно-исторического и сопоставительного методов дает возможность познать пути формирования топонимикона современных восточнославянских языков, объяснить происхождение реликтовых явлений и непродуктивных типов топонимических структур, реконструировать структуру праславянских топонимов и описать праславянский топонимикон, исследовать судьбу праславянских элементов в современной славянской топонимии. И хотя топонимический материал является вспомогательным источником изучения древнерусского и праславянского языков, он представляет исследователю надежные данные для относительной хронологизации древних языковых явлений и восстановления морфемной системы праславянской топонимии.

1 Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 20, с. 333.

2 Ленин В.И. О государстве. - Полн. собр. соч., т. 39, с. 67.

3 Lehr-Spławiński T. Język polski. - Warszawa, 1978, s. 86-87.

4 Ibid., s. 97-98.

5 Ibid., s. 97.

М. О. Д е м ч у к

УКРАЇНСЬКІ ОЙКОНІМИ-КОМПОЗИТИ
ДАВНЬОРУСЬКОГО ВІДАНТРОПОНІМНОГО ПОХОДЖЕННЯ

В сучасній українській ойконімії певне місце займають назви-композити, що виникли на ґрунті давньоруських особових власних імен-композит праслов"янського походження. У глибокому минулому особові власні імена-композити були поширені в усьому слов"янському світі, хоча писемністю кожного із сучасних слов"янських народів засвідчені далеко не в усіх виявах свого колишнього багатства, як не в усіх виявах цього багатства залишили вони слід у сучасних слов"янських антропоніміконах. З прийняттям християнства давні слов"янські імена-композити в слов"янських народів, особливо східнослов"янських, почали інтенсивно витіснятися церковно-християнськими. Коло їх вживання ставало чимраз вузким, і на початковому періоді формування трьох східнослов"янських народів (XIV-XV ст.) українська писемність засвідчила цих імен мізерну кількість (правда, в ряді випадків не завжди маємо певність, чи названі цими іменами особи належали до української народності, а не до польської): Богданъ, Богухвалъ, Владиславъ, Ватславъ, Доброгостъ, Домаратъ, Домаславъ, Драгомиръ, Драгославъ, Зонгнѣвъ, Ладомиръ, Мирославъ, Стиборъ (вар.Цѣборъ, Щиборъ(ь)), Станмиръ, Станиславъ, Сватославъ, Судивой, Татомиръ, Фаниславъ, Ярославъ (як правило, всі ці імена в писемних пам"ятках належать представникам соціальної верхівки) [ССУМ; Грам.; УГ].

Факт цей досить промовистий: якщо традиційні давньослов"янські власні імена-композити вже з XIV-XV ст. були на Україні рідковживаними, непродуктивними, то були вони непродуктивними й у творенні ойконімів. А це в свою чергу промовляє на користь думки, що українські відантропонімі ойконіми-композити, зокрема з властивими давньоруській ойконімії топоформантами і в давньоруських вихідних формах, — це спадщина ще давньоруського періоду, хоча багато з них давньоруськими писемними пам"ятками не засвідчені. Саме з уваги на це українська ойконімія відкомпозитного антропонімного походження — важливе джерело для дослідження давньоруської антропонімії, у даному разі давньоруських особових власних імен-композитів.

За своїми твірними основами досліджуваний тип українських ойконімів представлений дуже строкато, тому розглянемо їх лише за структурними ознаками: в межах морфологічних різновидів цих ойконімів — іменникових та прикметникових.

Ойконіми іменникового типу представлені безсуфіксними і суфіксальними утвореннями в сингулятивній та плуральній формах. Оскільки

плюральні утворення в даному випадку розцінюємо як хронологічно давніші, почнемо розгляд іменникового типу досліджуваного типу ойконімів саме з них.

З безсуфікських плюральних утворень назвемо Богомили* (< Богомиль), Мислібори (< Мисльборь), Станіслави (< Станиславь), Желібори (< Желиборь), з суфіксальних – демінутивне утворення на -к(и) Добромірки (< Добромирко < Добромирь) та відпатронімі форми на -ичі// -ичи: Войславичі (< Воиславь), Гориславичі (< Гориславь), Городиславичі (< Городиславь), Сновидовичі (< Сновидь), Ярославичі (< Ярославь).

Дещо багатше представлені ойконіми іменникового типу в сингулятивній формі, виключно суфіксальні. Але треба зауважити, що серед них переважають утворення, які виникли на базі давньоруських особових власних імен-комполит уже на українському мовному ґрунті шляхом чи то перейменування, чи найменування нових населених пунктів за особовими назвами їх власників або засновників, чи ще за якимись іншими мотивами. До цього типу ойконімів відносимо утворення демінутивної форми на -ч(ик), що виникли не безпосередньо від антропонімів-комполит, а від ойконімів старшої генерації: Владиславчик (< Владиславь), Станіславчик (< Станиславь); утворення на -к(а): Любомірка (< Любомирь), Мечиславка (< Мечиславь), Вячеславка (< Вячеславь) та найбільш численні з них – утворення із складним суф. -ів-к(а): Богодарівка (< Богодарь), Богомолівка (< Богомоль), Віролюбівка (< Віролюбь), Всеволодівка (< Всеволодь), Добролюбівка (< Добролюбь), Доброславівка (< Доброславь), Дружелюбівка (< Дружелюбь), Любомірівка (< Любомирь), Миловідівка (< Миловидь), Милорадівка (< Милорадь), Мечиславівка (< Мечиславь), Радомислівка (< Радомисль).

Прикметниковий тип аналізованих ойконімів представлений виключно посесивними сингулятивними формами. Серед них найчисленніші утворення на */ъ, які, однак, у староукраїнський період сприймалися вже не як прикметникові, а як іменникові форми називного відмінка однини: Будомір (здеформоване Будимирь < Будимирь), Буймір (< Буймирь < Буймирь), Берислав (< Бериславь < Бериславь), Видибор (< Видиборь < Видиборь), Вітоніж (< Вітоніжь < Вітонігъ), Виторож (< Виторожь < Виторожь), Вороніж (< Вороніжь < Воронігъ), Гостомль (< Гостомль < Гостомль), Добромиль (< Добромиль < Добромиль), Добромисль (< Добромисль < Добромисль), Дорогобуж (< Дорогобужь < Дорогобужь), Дрогобич (< Дрогобичь < Дрогобичь), Дроговиж (< Дроговижь < Дроговидь < Дроговись),

* Тут і далі ойконімічний матеріал подаємо за: Адміністративно-територіальний поділ УРСР на 1 вересня 1946 р. 1-ше вид. – К., 1947 (див. алфавітний покажчик населених пунктів).

Дрогомишль (< Дрогомишль < Дрогомишль), Льбомль (< Льбомль < Льбомиль), Мислобїж (< Мислобож < Мыслибогъ), Самбір (< Самборь < Самборь), Самомир (< Самомирь < Самомирь) та ін.; на -їв (< -овь): Богомилив (< Богомиловъ < Богомиль), Домотканів (< Домоткановъ < Домоткань), Сновидів (< Сновидовъ < Сновидь); на *-stj(a): Востоща (< Востостуа < Востость), Мирооща (< Мирогостуа < Мирогость) та ін.; з новіших утворень, уже на українському мовному ґрунті, від давньоруських особових власних імен-комполітів утворено ойконіми на -ов(е), хоча, можливо, є серед них і ряд утворень від давньоруських назв населених пунктів на -ов(о): Богодарове (пор. Богодарово < Богодаръ), Дорогобратове (пор. Дорогобратово < Дорогобратъ), Милорадове (пор. Милорадово < Милораль), Станіславове (пор. Станіславово < Станіславъ) і под.

Сучасна українська ойконімія є важливим джерелом для дослідження давньоруських особових власних імен-комполітів, джерелом, яке помітно доповнює давньоруські писемні свідчення про них. Вона є також наочним свідченням органічного зв'язку української ойконімії з давньоруською не лише через пряме спадкування, але й через продовження давньоруських традицій у творенні різних моделей ойконімів уже на мовному ґрунті. Деякі пов'язані з цим питання заслуговують глибокого дослідження.

Г. Ю. К а с і м

КОМПОЗИТИ В ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТОПОНІМІЇ

Складні назви у східнослов'янській топонімії мають давню традицію. Закономірно, що чимало особливостей творення сучасних складних топонімів ідуть з далекого минулого. Розглянемо деякі з них.

Нерідко східнослов'янські топонімічні композити виникали із словосполучень шляхом поступового зрощення слів, що входили у словосполучення, або ж складанням їх основ (пор. Волоколамск із Волок Ламський). Головна причина перетворення словосполучень у складні слова та, що кілька слів позначають один об'єкт. Семантична єдність їх підкріплюється фонетичною й граматичною єдністю: словосполучення стає складним словом. Широко відомий і неодноразово описаний випадок подібного перетворення – поява іменника-комполіта Новгород із сполучення іменника городь з нечисленним прикметником Новъ. Писемні пам'ятки досить детально фіксують тривалий процес заміни деяких словосполучень словами та проміжні етапи цього процесу. Зокрема, відносно ранні згадки українського і білоруського "тезок" російського Новгорода добре ілюструють подібне перетворення. Пор. варіант назви Новгорода-Сіверського (Чернігівська обл.) у документі 1438 р. – Новагород(к)а

ЛССУМ, 2, 56], з відмінюванням першої частини, що, очевидно, усвідомлювалась як самостійне слово. Однак дещо пізніше відзначений варіант Новгород(к)а [там же, 54]. Надалі відмінювання першої частини назви остаточно втрачено, про що свідчать, наприклад, всі згадки цього топоніма у пам'ятці XVII ст. – "Літописі Самовидця" – у формі Новгород(ок) [ЛС, 95, 99, 106, 133]. Подібного перетворення зазнала і назва білоруського міста Новогрудок: пор. форму 1499 р. Новоугород(к)у [ССУМ, 2, 54].

Пам'ятки подають різні варіанти найменування сучасного м. Білгорода–Дністровського. В документі 1408 р. виступає двослівна назва оу Бѣлом городѣ [ССУМ, 2, 95], у грамотах 1471 й 1474 рр. фіксується композит о(т) Бѣлограда, Бѣлогра(ду) [УГ, 120, 123], в тексті 1460 р. буквально поряд маємо і словосполучення оу Било(м) городѣ, і композит до Бѣлогоро(д)а [ССУМ, 2, 95]. Унаслідок поступового перетворення словосполучення на слово виник, очевидно, й топонім Гологори (Львівська обл.). Пор. залишки флексії родового відмінка прикметника у цій назві в тексті 1455 р.: з Голыгорѣ [ССУМ, 2, 250]. Можливо, зникнення кінцевого х флексії прикметникового компонента мало фонетичний характер і було наслідком асиміляції до наступного г. Сучасна форма Гологори з інтерфіксом -о- виникла, зрозуміло, вже за аналогією до продуктивної моделі композитів.

Розглянуті випадки перетворення словосполучень на складні слова внаслідок зрощення сталися досить давно. Проте аналогічні процеси відбувалися і пізніше, існують вони і зараз. Це добре видно в молодій топонімічній системі Північного Причорномор'я, більшість назв якої виникла не раніше ніж у XVIII ст. Так, назва села Тридуби (Миколаївська обл.) ще у кінці XVIII ст. була двослівною – Три дуби [ВВН, Богопольський уезд, № 77]. Тільки пізніше відбулося зрощення обох компонентів топоніма. Подібні квантитативно-флористичні назви є традиційними у слов'янській топонімії. Пор., наприклад, згадувані у XV ст. Трибуки [ССУМ, 2, 445]. Внаслідок зрощення компонентів утворився розмовний варіант ойконіма Маринароща (род. відм. Маринарощі) з застиглою флексією ініціального прикметника (офіційне найменування поселення – с. Мар"іна Роща Одеської обл.). Залишок флексії першого компонента помітний і в зрощенні Вторип"ьос із діалектного Вторий пльос (озеро у Біляївському р-ні на Одещині).

Набагато ширше у східнослов'янській топонімії використовується складання основ. Саме цим типовим для сучасної топонімії способом утворено, наприклад, назву села Малосербулівки (Миколаївська обл.), що виникло як висілок сусідньої Сербулівки під назвою Сербуловский поселок [Рез., 71]. Потім у топонімі з'явився означення-диференціа-

тор, поселення стало називатися Малю Сербулівкою [Список]. Нарешті, в середині XV ст. колишня двослівна назва набула сучасної форми. За аналогією до цієї моделі могли зазнавати перебудови назви-зрощення чи такі, що були на шляху до зрощень. Сучасне с.Одрадокам"янка (Херсонська обл.) виникло як "деревня Отрада... при речке Козацкой Каменке" [ОГ, Херсонский уезд, № 56] і одержало у XIX ст. додаткове найменування від цієї річки: Отрада Каменка [ХГ]. Джерела другої пол. XIX ст. засвідчують поступове злиття обох найменувань. Пор. зміну графічного оформлення топоніма: Отрада-Каменка [МХГ]. Надалі, однак, усталилася назва-комполит, основи якої поєднувалися інтерфіксом -о-.

У молодій топонімії Північного Причорномор'я складна назва може виникати не тільки на базі одного двослівного найменування, але й з двох однослівних паралельних найменувань поселення. Справа в тому, що більшість сіл Північного Причорномор'я мала по кілька назв. Це було зумовлено розвитком молодого топонімічної системи, яка тільки формувалася. Як правило, в ужитку закріплювалася якась одна з кількох назв. Проте іноді, щоб розрізняти однойменні сусідні поселення, вживали одночасно дві назви села - основну і додаткову, уточнюючу. Паралельне вживання двох назв могло завершитися утворенням складної назви. Наприклад, у XIX ст. село згадувалось і як Антонівка, і як Ковач [ХГ, № 2718; Список № 4235]. Але поблизу виникло ще одне поселення - Ковачева, й старше село стало називатися Антонівка-Ковач [ОАНГ, 75], що привело до утворення сучасної форми назви - Антоно-Ковач (Одеська обл.). Дві близько розташовані Іванівки мали у XIX ст. кожна ще й кілька додаткових назв, похідних від прізвищ власників: "Ивановка (Кеппена, Тамары)" [ХГ, 6] та "Ивановка (Булгаковши, Леуцкое)" [ХГ, 9]. З метою розрізнення назва кожної з цих Іванівок постійно супроводжувалася додатковим уточнюючим найменуванням, що закономірно привело у X ст. до появи назв-комполитів Івано-Кеппине й Івано-Леуцьке (Миколаївська обл.).

Такий спосіб творення комполитів виявився досить характерним для молодого топонімічної системи, яка формувалася протягом короткого часу. Інтенсивність формування топонімії Північного Причорномор'я зумовила деяку стандартність її: при масовому творенні нових топонімів в якийсь момент починають виникати схожі чи й зовсім однакові назви. Адже кількість основ, від яких утворюються топоніми, хоча й велика, але не безконечна. Стандартність топонімії зменшує диференціальну роль топоніма - його здатність відрізнитися від назв інших об'єктів, передусім об'єктів, розташованих поблизу. Додаткові уточнюючі назви допомагають розрізнити схожі найменування. Прирошення

до топоніма уточнюючого означення – явище досить давнє і типове для східнослов'янської топонімії. Пор., наприклад, утворення Соликамск із Соли Камские (за р.Камою) та Сольвчегодск із Соли Вчегодские /Никонов, 389/. Отже, відносно нові топонімічні композити спираються на моделі, що йдуть із давнини.

А.П. К о р е п а н о в а

НЕГАЦІЙНІ ТОПОНІМИ УКРАЇНИ –

АРХАЇЧНИЙ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ТИП

Відомо, що словотворче значення пов'язане з морфологічною структурою слова, що воно залежить не лише від дериваційного засобу, а й від джерела найменування – вивідної основи, тобто зумовлене ономасіологічною базою¹. Словотвір топонімії з погляду історичної семантики доцільніше розглянути в процесі творення ономастичної лексики. Виходячи з цього, зупинимося на давніх слов'янських топонімах, оскільки семантика в ономастичному словотворі займала місце в основному тоді, коли складалась топонімічні системи на кожній із слов'янських територій. Для виявлення історичної специфіки творення давніх негаційних назв важливим є те, що топоніми прив'язані до території і на них можна з певністю спиратися у висновках, тоді як апелюючи на лексику характеризується певною рухливістю. Універсальна абстракція негаційного типу базується на основі ареального поширення і відносної хронології явища, оскільки існує принцип продуктивності певних структурно-семантичних моделей у відповідні мовно-історичні періоди розвитку. До сфери типології і відноситься вивчення тих модифікацій і варіантів (зокрема ономастичного шару лексики), в яких реалізуються універсальні категорії².

Структурно-семантична група негаційних топонімів формально характеризується наявністю заперечень без- і не-, дуже давніх за походженням і семантикою. Вони є явищем індоєвропейського періоду і тому мають відповідники у різних індоєвропейських мовах (пор. дінд. A-kruza, A-bala, de A- заперечення³, і німецькі імена Anacker, Asorge/Ohnesorge)⁴. У праслов'янській мові не- і без- беруть участь у творенні іменників і прикметників: neverъnъ, bezъzъbъ⁵. С.П.Бевзенко кваліфікує їх як давньослов'янські префікси, що походять відповідно з частки і прийменника, із значенням, протилежним змістові кореневої частини слова (нешастя, безодня)⁶. В сучасних слов'янських мовах маємо такі лексеми: недокрів'я, нездоров'я (укр.), беспутный, безводный (рос.), немирник (схв.), bezdrože (п.).

В.В.Виноградов указує на складність граматичної природи запереч-

чення не-, яка виражається у коливаннях його вживання то як заперечної частки, то як аглутинативного префікса⁷. Не- одержує семантику префікса, коли його заперечність стає постійною ознакою нового слова, яке виникло в процесі протиставлення (правда - неправда); не- лексикалізується, коли слово починає функціонувати із зовсім новим поняттям (несчастний)⁸. Такий характер заперечення не- привертає увагу до його функціонування та його природи в ономастиці. Роль аглутинативного префікса не- відіграє при утворенні нового топоніма чи антропоніма як протиставлення до існуючого імені чи назви з позитивним значенням: Трубіж - Не-Трубіж (інша річка); Краса - Не-краса (нове ім'я). Повна лексикалізація відбувається при функціонуванні назви, зокрема, коли від негатиїної основи утворюється нове ім'я чи географічна назва, тобто, коли з погляду словотворчої семантики виділяється єдина основа (ономастологічна база): Некрас - Некрасов, Ненадь - с. Ненадівка.

Префікс без- виражає значення заперечення, яке інколи переходить в якість протилежності: ім'я Беззабота, ручай Безводний.

Так звані негатиїні назви в слов'янській топонімії можна поділити на групи в залежності від їх генезису та природи заперечення при утворенні назв. Велику групу становлять географічні назви, що походять від антропонімів. Частина назв веде своє походження від найдавніших імен часів язичництва. Саме серед різних слов'янських племен ці антропоніми займали певне місце. Семантика їх утворення полягала в тому, щоб затушувати, приховати основний зміст імені, заперечити позитивне. Це мало забобонне охоронне значення для новонароджених дітей. Давньослов'янські імена, мабуть, виникли ще в період давнього діалектного членування слов'янської спільності (Люб - Нелюб, Улан - Неждан, Несин⁹), і частка не-, заперечуючи позитивну якість імені, надає йому певний табуїстичний характер. Природа заперечного не- в найдавнішому антропонімічному шарі вказує на аглутинацію, утворюючи нове ім'я типу, подібного до апелятивів-прикметників давньоруського періоду XI-XIV ст.: неблагий, невеселій¹⁰, а також ст. укр.-неміч, негордий, де не- виступає як префікс, що аглутинативно приєднався до основи. Топоніми, утворені від подібних антропонімів, становлять також хронологічно давній шар ономастичної лексики. За своєю семантикою вони не є негатиїними. Негатія проявилась у їх основі, і оформлення їх різними суфіксами як ойконімів чи гідронімів в залежності від місця і часу дає можливість визначити їх універсалію.

Негатиїні назви, що утворились від заперечних антропонімів з лексикалізованим запереченням, складають на слов'янських територіях цілі однокореневі гнізда. Напр.: від Nekras (Некраш) - Nekrašovič

(1295 р. - Луцця; Е, 56, 71); Nekrasin (1654 р. - Чехія; Р 3, 190); с. Некраши - р. Некрошоўка - Некрашоў клін - паша Некрашава (Білорусія; МБ, 165); с. Некраші - р. Некрашиха - р. Некрасівка - с. Некрасове /СТУ/. Крім кореневих гнізд, є поодинокі відантропонімі топоніми на різних слов'янських землях: Nēhonín (Чехія) - від Nēhoňa (1379 р.; Р 3, 190); Niebusice (Польща) і с. Небыты (Білорусія) від Nebyt /К, 133/; Nikradovići (XII-XIV ст. - Луцця) від Nikrad /Б, 56/; Nenojan, Nebojani (Югославія; ІМ, 304); с. Немилів (Україна) - від Nemil /С, 107/; с. Нехаївка, Нехайки (Україна) - від Нехайко /У, 493/, Нехай (Білорусія, XVI ст.; Б, 303) і т.п.

Розглянуті відантропонімі ойконіми різних слов'янських територій в основному утворені в XIV-XVI ст. Джерела, з яких вибрані назви населених пунктів, датують їх різними століттями. Болгарський вчений Й.Заїмов вказує, що назви із запереченнями в Болгарії зустрічаються не часто, але хоч і засвідчені вони у письмових пам'ятках в XIV - XVI ст., та повинні були виникнути на 2-3 століття раніше, на що вказує суфіксація¹¹. Думку Й.Заїмова можна узагальнити і поширити на інші слов'янські території, оскільки наведені однокореневі гнізда негаційних топонімів за структурою становлять загальні для всієї Слов'янщини словотвірні моделі. Табуїстичні негаційні імена уже на початку XIV ст. занепадають, а потім зникають¹². Зберігаються вони в основному у прізвиськах і прізвиськах. Німецький вчений Е.Ейхлер вказує, що давні сербо-луццькі ойконіми з Ne-/Ni- - це найдавніший слов'янський тип, який зникає на нових місцях поселень приблизно до IX ст.¹³ Р.Шрамак, чеський вчений, аналізуючи моравські місцеві назви з Ne-, зазначає, що найдавніші ойконіми мають суфікс -ice¹⁴. І дійсно, розглянувши суфіксацію негаційного типу слов'янських назв, можна прийти до висновку, що це архаїчний тип як з боку значення, тобто негації, так і з боку структури, тобто суфіксації. Більшість аналізованих назв має суфікси -ice/-ici, -in, -ov (Немирів, Нерадин), характеризується перенесенням на населений пункт незмінного імені (Немир, Нетреб) або виступає у формі pluralia tantum (Нелюби, Некраші).

Таким чином, незважаючи на нерівномірність поширення на різних слов'янських територіях ойконімів з антропонімною негацією в основі, приходимо до висновку про існування давнього структурно-семантичного типу, який при типологічному зіставленні дає універсалію: негаційний антропонім + суфікс.

Префікс без- як негаційний за своєю семантикою представлений у власних іменах слабше. Відантропонімі ойконіми з цим префіксом на східнослов'янських землях досить пізнього походження (приблизно

XVI ст.): с. Безбородьків (пор. прізвище Безбородько - селянин, полковник; У, 27); сс. Безруки, Безручки (пор. прізвище Безручко - селянин; У, 28); с. Bezdan (ім"я; Югославія; ІМ, 78); сс. Bezdečín, Bezdečín (ім"я Bezdeč - з XIV ст.; Чехія; 5, 56).

Певна кількість топонімів з не- походить від негацийних основ географічних термінів: с. Немирче (Україна) відповідає місцевому терміну немереча "непролазні хащі" (у Смоленській області) [МБ, 155]; с. Невор, Неворци - від невор "слабке джерело" (Болгарія; Заимов, 207); с. Неволод - від неволок "сухе місце серед заболоченого луку" (Білорусія; Ж, 253) і т.п.

Власне негацийні назви - це ті, що утворились на основі апелятивів як заперечення даної ознаки, властивості тощо, або як протиставлення до вже існуючої назви, як відокремлення, визначення нового. Природа заперечення не- у власне негацийних назвах полягає у тому, що не- стає аглутинативним префіксом, який у процесі функціонування назви повністю лексикалізується. Велика кількість топонімів виникла в результаті поєднання з не- апелятивної термінологічної географічної основи: рр. Neteka, Neteča, Netače [Dickenmann, 2, 51/-пор. сс. Netače, Neteča, Neteka (Югославія; ІМ, 305); р. Нетеча (5 назв), р. Нетіч; сс. Нетечи, Нетечинці (Україна; СГУ; АТП); рр. Нетеча, Нетеча, Нетеча, Нетечка (РРФСР; С, 354, 356) - пор. рр. Текуч, Текуча [СГУ]; рр. Netecza, Niesiecz, Niesieczce (Польща; НВ, 373); с. Незвір - пор. звір (Україна, АТП); с. Незук - пор. зук "очерет болотний" - сс. Зуківці, Зуква (Югославія; ІМ, 490); с. Неврелица, Неврелов дол від вред "маленьке джерело в річці" (Болгарія; Заимов, 207) і т.п. До цієї ж групи треба віднести й непрозорі з семантичного боку негацийні назви, які в основному мають відгідронімний характер: ривчак Неслуч - пор. р. Случ (бас. Прип"яті); р. Немильня (бас. Сожу) - пор. ручай Мицьня (бас. Десни); р. Несвіч (бас. Прип"яті) - пор. р. Свіча (бас. Дністра); р. Немига (бас. Десни) - пор. р. Мигівка (бас. Дунаю) тощо.

Кількість топонімів, що походить від географічних термінів-апелятивів з префіксом без-, дуже нечисленна: рр. Безоданка (бас. Прип"яті), сс. Безодне, Безодник, Безодня (Україна) - пор. безодниця "підземне джерело" на Житомирщині¹⁵; р. Безданица - м. Безденица - від бездень "безводний" (Болгарія; Заимов, 211) та ін. Відапелятивні назви з без- - це в основному однакові за семантикою лексеми: Безім"яна, Безрибна, Безрукова, що поширені на всіх східнослов"янських територіях.

Поширення топонімів негацийного типу на слов"янських землях вказує на загальнослов"янську типологічну рису його структури й семанти-

ки. Архаїчність цього типу підтверджується тим, що явище власне не-гації як семантичної категорії розвинулось спочатку в 1) антропонімах (Краса - Некраса), які пізніше стали основами ойконімів, 2) гідронімах (найдавніших назвах), що утворились як протиставлення до існуючих (Случ - Неслуч), 3) апелюваннях - географічних термінах, які лягли в основу ойконімів. На давність цього типу вказує О.М.Труба-чов, вважаючи, що слов'янська негаційна структура в топонімах типо-логічно можлива і для спорідненої балтійської топонімії¹⁶, а саме - для періоду балто-слов'янських контактів. Семантичні гнізда топоні-мів з негацією і продуктивною у давнину структурою для деяких назв мають літотонісну-фіксацію (XI-XIV ст.), отже, відносну хронологізацію.

Типологічний підхід до встановлення негаційної універсалиї цьо-го загальнослов'янського типу дає не лише абстрактну формулу *не* + основа + суфікс, але й висновок, що генетично споріднені мови пов'язані співвідносним процесом словотворення на певних хронологічних рівнях. В даному випадку можливий історико-типологічний підхід.

¹ Кубрякова Е.С. Типы языковых значений : (Семантика производ. слова). - М., 1981, с.4.

² Гухман М.М. Лингвистические универсалии и типологические исследования. - В кн.: Универсалии и типологические исследования. М., 1974, с. 37, 38.

³ Hilka A. Die altindischen Personennamen. - Ind. Forsch. Breslau, 1910, H. 3, S. 51.

⁴ Dickenmann E. Russische Eigennamen mit erstem Element *Bez-*. - Beitr. zur Namenforsch., 1972, Bd 7, H. 2, S. 123.

⁵ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. - К., 1966, с. 172.

⁶ Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. - Ужгород, 1960, с. 136.

⁷ Виноградов В.В. Русский язык. - М., 1947, с. 670.

⁸ Ковалев П.К. Категориальное и функциональное значение частицы *не-*. - Рус. яз. в шк., 1941, № 1, с. 31-32.

⁹ Svoboda J. Slovanská osobní jména ve světle narodopisu. - Slavica, 1947, roč. 18, zeš. 122, s. 101-106.

¹⁰ Виноградов В.В. Прилагательные с отрицательными приставками *без-* и *не-* в древнерусском языке XI-XIV ст. - В кн.: Лексикология и словообразование древнерусского языка. М., 1966, с. 206.

¹¹ Заимов Й. Заселенне на болгарските славяни на Балканския полуостров. - София, 1967. - 352 с., 17 карт.

¹² Худаш М.Л. З історії української антропонімії. - К., 1977, с. 171.

¹³ Eichler E. Ergebnisse der Namengeographie im altsorbischen Sprachgebiet. - In: Materialien zum Slawischen onomastischen Atlas. Berlin, 1964, S. 13-78.

¹⁴ Šramek R. Moravakoslezská místní jména z *Ne-*. - In: Onomastické práce. Praha, 1966, s. 97-103.

¹⁵ Лысенко А.С. Словарь диалектной лексики Житомирщины. - В кн.: Славянская лексикография и лексикология. М., 1966, с. 10.

¹⁶ Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. - М., 1968, с. 259.

В. В. Л о б о д а

ДАВНЬОРУСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ТОПОНІМІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Південноукраїнська топонімія сформувалася, як відомо, в результаті пізнішого заселення майже обезлюдненої території, на якій, за незначними винятками, не збереглися ні самі поселення попередніх епох, ні їхні назви, що могли бути зафіксовані у документах XI-XVI ст. Іншими словами, топонімічна традиція була перервана спустошливим золотоординським нашествям (перша пол. XIII - друга пол. XIV ст.) і не змогла відновитися в період захоплення більшої частини території Литовським князівством, а з часом - Польщею (друга пол. XIV - XV ст.), тим більше в період турецького і кримсько-татарського гнування. Однак, незважаючи на несприятливі умови, у прирічкових долинах постійно мешкав певний контингент східних слов'ян та представників інших національностей, проте поселення їх навіть у XIV-XVI ст. були настільки нестійкими та маловідомими, що автори перших відомих карт та інших документів позначали їх як масиви поселень із спільною назвою "зимовники и жилища запорожцов" (на цьому тлі виділяються і такі найменування, як хороніми, гідроніми й поодинокі ойконіми: Кизикермен, Очаков, Крылов, Войтов, Калантаев, Цибулев, Табурине, Мишурин Рог, Федорки, Каменка, Воронцовка, Горобцовка, Нестеровка, Стецовка, Уховка та ін.). З будівництвом турецьких фортець і запорізьких опорних пунктів, а також зимівників і хуторів, починається другий етап топонімічного освоєння краю, який активізувався із зворотною хвилею слов'ян на південь України в XVI ст. А вже з середини XVII ст. на місці спільної назви масивів поселень засвідчуються їхні конкретизовані найменування: слобода Петрова, зимівник Василя Подождешного, зимівник Івана Пльваки, зимівник Івана Панамаря, зимівник Василя Теслі, зимівник Савки Цибоданки, зимівник Івана Одногула, зимівник Антоня Козельсько-го, зимівник Корнія Чорного та ін., що пізніше у нових історичних умовах були витіснені, як і самі поселення, новими.

Подібні численні назви дрібних поселень разом із ранішими відомими найменуваннями становлять той фактичний матеріал, що дозволяє говорити і про принципи номінації, і про топонімоторчі моделі топонімів, тобто про місцеві традиції в топонімії, що існували до більшменш організованого залюднення визволеного і приєднаного до Росій-

ської держави краю й одночасного творення численних, хоча й нестійких, назв.

Міграційні потоки на південь України йшли з різних територій. І, як результат цього, уже в середині XVII ст. тут змішалися топонімійні моделі та топонімічні традиції багатьох регіонів України, Росії, інших територій¹. Саме тому вплив давньоруських традицій на південноукраїнське топонімстворення більшою мірою кваліфікуємо як опосередкований регіональними традиціями. У зв'язку з цим, південноукраїнські топоніми, головним чином ойконіми, ороніми, мікротопоніми тощо, з одного боку, не можуть бути таким надійним й унікальним джерелом для дослідження історії давньоруської топонімійної системи, як, скажімо, північноукраїнські топоніми, що можуть співвідноситися в літописних й інших фіксаціях XI-XIV ст.², а з другого, – така система назв набуває великого значення для встановлення й дослідження багатьох тенденцій і закономірностей розвитку східнослов'янських принципів номінації та головних моделей назв географічних об'єктів у специфічних умовах становлення і функціонування системи топонімів.

Формування системи пізніх назв давніх і нових географічних об'єктів можна надійно простежити за багатьма достовірними джерелами протягом майже 300 років. Це створює можливості як для встановлення закономірностей виникнення і функціонування топонімів, їх синхронної організації; яка дозволяє їм в оптимальній мірі виконувати свою комунікативну функцію, простеження процесу складання топонімій, її розвитку, зв'язку з соціально-історичними умовами та географічним середовищем, виявлення хронологічних меж активності тих чи інших мотивуючих основ і топонімстворчих засобів, так і для виявлення тих традицій в житті східнослов'янських топонімів, що беруть початок від давньоруського періоду, на освоєній заново території.

Територія Південної України як у давньоруський, так і в староукраїнський період була глибокою периферією. З відомих причин вона залюднювалася неоднорідним етносом, що здебільшого не зміг залишити усталеної системи назв передусім тих географічних об'єктів, існування яких дискретне, а назви чутливі до найрізноманітніших змін у суспільно-господарському житті. Субстратні чашарування названих епох засвідчуються передусім у гідронімах, перенесених ойконімах і похідних від них, що також у новоформованій топонімічній системі відповідним чином змінювалися водночас зі змінами у місцевій ойконімії, оронімії та ін., обростаючи східнослов'янськими особливостями.

Всебічне дослідження молодої топонімійної системи в плані відображення в ній відомих давньоруських особливостей мотивування, структурно-

граматичного оформлення і функціонування назв показує, що в процесі свого становлення південноукраїнська топонімія пережила у пришвидченому темпі зміни в усіх параметрах, які переживала зафіксована давньоруська і староукраїнська топонімія на територіях раннього заселення. Сказане стосується як змін у принципах номінації, зокрема в семантиці топонімії коренів, так і в словотворчих моделях назв.

Принципи номінації. Аналіз топонімії коренів як твірних основ ойконімів, гідронімів, оронімів Південної України показує, що в різних типах топонімів використовуються різні за значенням лексеми. Так, у гідронімії та оронімії частіше вживані відапелятивні утворення. Що ж стосується ойконімії, то в давньоруських назвах поселень на території сучасної Української РСР також більшість становлять такі, що утворені від лексем – назв географічних та природних особливостей або ж походять від гідронімів. Однак дещо пізніше у зв'язку з бурхливим розвитком феодальних відносин зростає градація назв волостей і слобід, де переважають посесивні назви; утворені від особових імен³. Цей факт, очевидно, пов'язаний з тим, що волость – не стільки населений пункт, скільки адміністративно-територіальна одиниця, а це, зрозуміло, знижує можливість одержання нею посесивної назви. Слободи ж почали з'являтися як результат розвитку феодальної системи приватного землевласництва: вони влаштовувалися на незаселених місцях князями, великими феодалами, які запрошували на мешкання селян і надавали їм тимчасові пільги, що були досить значними. З часом зростала й кількість землевласників, чийі імена та псевдоніми⁴ використовувалися для творення ойконімів. Оскільки ж всяка географічна назва зумовлена історично, оскільки вона продиктована рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, можна припустити, що вже в XIII ст. моделі "який?" і "що?" в ойконімії давньоруських князівств (села і міста Берестово, Олешче, Подол, Треполь і под.) співіснують і починають поступатися продуктивністю моделі "чий?" (Владимирь, Игорево, Мельтеково, Янчино та ін.).

Породжена ще в давньоруський період лексико-семантична модель відантропонімних ойконімів у XVI-XVII ст. нечисленно, а у XVIII-XIX ст. масово виявилася на півдні України, де на воз'єднаних землях створювалися численні поселення. Значна частина нових поселень належала поміщикам, і в їх назвах дає про себе знати приватновласницька психологія мотивації, претензійність. Інакше кажучи, в південноукраїнській ойконімії переважали й переважають назви, семантика мотивуючого слова яких указує на зв'язок з людиною. Назви, що виявляють в семантиці коренів ознаки об'єкта або відношення до іншого об'єкта, хоч і поступаються кількісно попередній групі, однак відзначаються багатшою га-

мої типологічних особливостей. При цьому, якщо мотивування лексико-семантичних моделей за зв'язком з людиною (відантропонімна назва) та за ознакою об'єкта (відапелятивна назва) давні, то мотивування за відношенням до іншого об'єкта, зароджуючись в умовах міграції мешканців у межах землеволодіння, не стало продуктивним і в XIII – XV ст. Тільки в умовах потужних міграційних хвиль на території пізнього залюднення цей принцип номінації набуває великої ролі і за продуктивністю в південноукраїнському топоніміконі виходить на друге місце.

Таким чином, протягом XVII–XIX ст. топонімія півдня України інтенсивно поповнювалася назвами населених пунктів, які вказували на належність поселення тій чи іншій особі або товариству, на зв'язок з іншим поселенням чи територією у межах і за межами регіону, а також на місцезположення поселення, опис рельєфу, природного середовища в даній місцевості тощо.

Ці загальні принципи мотивування назв, що беруть початок у давньоруський період, збереглися і в XV ст. Правда, в дорядянський період як мотивуючі основи для ойконімів використовувалися зовсім інші антропоніми – прізвища, значно рідше імена людей, що відіграли велику роль в історії країни. Це вже нова група відантропонімічних похідних – увічнювальні назви, які серед нових ойконімів становлять близько половини утворень.

Топонімотворчі моделі. Як вибір семантичної моделі топоніма залежить від загальних принципів мотивування назв, так і вибір топонімотворчих моделей цілком регламентується наявністю у мові спеціалізованих засобів вираження топонімічних значень.

Південноукраїнські топоніми зібрали і зберігають від давньоруського періоду і до нашого часу весь комплекс східнослов'янських формантів, але темпорально-частотний спектр південноукраїнських топоформантів має свої особливості (зокрема, експансія суф. -івк(а); підвищена, порівняно з іншими українськими топоніміконами, продуктивність елемента Ново- та ін.). Не розглядаючи детально відомі зміни в давньоруських структурах ойконімів (розвиток "власницьких" морфів -ин-, -ов-, -ьск- та ін. і їх валентності щодо мотивованих семантичних моделей), коротко зупинимося на тих специфічних особливостях, які були властиві й регіонам раннього заселення, але в період формування південноукраїнської топонімії вони вже стали для них архаїчними, не виявляючи усіх своїх первинних особливостей творення та функціонування. Маємо на увазі індивідуальні дескрипції – описові топоніми, що в період інтенсивного топонімотворення на півдні України становили понад 60 % усіх назв і були вилучені з офіційних довідників адміністративно-територіального поділу тільки в 1969 р.

Індивідуальні дескрипції (ІД) – ознака початкового етапу становлення топонімікону. Серед збережених давньоруських описових назв уживанішими виступають такі, що включали уточнюючий або диференціальний атрибут і номенклатурний термін. Південноукраїнська топонімія промоделивала ІД, при цьому поповнення ними топонімікону відбувалося в періоди найінтенсивнішого освоєння території і мотивується позамовними факторами. Історичними передумовами цього були, наприклад, аграрна політика царського уряду в середині XIX ст. (створення державних поселень на відповідних земельних ділянках) та на початку XV ст. (хуторизація). У роки Радянської влади цьому процесові сприяли якісно нові суспільно-політичні зміни – освоєння націоналізованих поміщицьких земель та колективізація сільського господарства. Екстралінгвістичними факторами можна пояснити і розвиток структури ІД, які різняться в приватновласницький і в радянський періоди; при цьому структурне протиставлення ІД названих періодів охоплює якісні зміни в семантичних та морфолого-словотворчих моделях ойконімів, похідних від ІД.

Перші відомі південноукраїнські ІД структурно не відрізнялися від давньоруських: вони стосувалися переважно дрібних поселень і включали факультативно вживаний номенклатурний термін і звання, ім'я та прізвище власника: зимовник атам. Антон Салавона (1759). Пізніше друга частина ІД обростає словесно: земельні ділянки роздавалися титулованим особам, які, крім атрибутів своєї персони, в поодиноких випадках вводили в ІД абстраговані субстантивні або ад'єктивні члени-символи типу Царська Милість, Золоте, Блакитне і т.ін. чи назву-переднишу: деревня Давыдов брод польской служб генерал-поручика и разных ордин ов кавалера Станислава Казмина сына Понятовского, хутор Величков запорожского полкового старшины Семена Васильева сына Величка (1795).

Процес перетворення ІД в індивідуальну назву поселення завершується тоді, коли назва-лексема чи назва-лексикалізоване словосполучення повністю втрачає граматичний зв'язок з географічним терміном, атрибутом якого виступає описова частина: х. Покровський → с. Покровське (д., слоб. Покровская), але Покровка (і хутір, і село). Оскільки в ІД XVIII – середини XIX ст. панівна роль належала антропонімам, то після скорочення ІД інтенсивно зросла питома вага відантропонімічних ойконімів: незалежно від лексичного складу ІД, навіть при наявності в ньому, скажімо, відгідронімного утворення, похідний ойконім (або його паралельна назва) був орієнтованим на антропонім: дер. Кривая подпоручика Федора Михайлова сына Полякова (1795) → Федоровка, дер. (1844). В цьому ще раз виявляється вплив феодальних традицій то-

понімтоворення, що зародилися в давньоруський період, на мотивування назв населених пунктів у період зародження капіталістичних відносин.

Другою особливістю ойконімів, що пройшли стадію ІД, є вживання їх у генетивній формі (Воронцова, Кандибіна, Кантакузиних та ін.).

У роки соціалістичної перебудови у зв'язку з утворенням на півдні України численних поселень радгоспів, колгоспів та їх підрозділів з'явилися нові моделі ІД: а) термін – функціональна характеристика – назва виробничої організації (Населений пункт центральної садиби радгоспу імені XX-річчя Жовтня); б) термін – назва виробничої організації (Селище Гилігуло-Березанського радгоспу); в) термін – функціональна характеристика – номерний член (Хутір молочного радгоспу № 24); г) термін – номерний член (Хутір 9; Хутір № 13) тощо.

Таким чином, моделі ІД двох названих періодів, будучи в обох випадках архаїчними в системі географічних назв, розрізняються як топонімічним значенням, так і особливостями структури. Не однакові також наслідки переростання ІД у власне ойконіми: якщо похідними від традиційних приватновласницьких ІД виступають переважно відантропонімі ойконіми і серед них багато утворень у генетивній формі, то похідними від ІД іншого типу здебільшого є відапелативні назви населених пунктів.

Індивідуальні дескрипції вилучені з дискретних списків ойконімів. Однак у діловому, газетно-інформативному стилі ІД топонімічного типу продовжують вживатися без обмежень як у повній, так і в скороченій формі, напр.: «... жителі радгоспу "Червоний прапор" Снігурівського району» (Південна правда), "...дали слово восени нинішнього року озеленити тваринницьке містечко селища першого відділку колгоспу "Іскра" (там же). Ця залишкова активність ІД – очевидний вплив зростаючої ролі у житті суспільства виробничо-господарських об'єднань.

Генетивні моделі відантропонімічних назв (рідше – відапелативних) – це, по-перше, результат скорочення ІД, а по-друге, – перенесення найменування колгоспу чи радгоспу на населений пункт: Хутір генерала Кандибіна → Кандибіна, хут.; Селище радгоспу імені газети "Правда" → Правди, с.

Своєрідність української топонімії півдня України порівняно з назвами інших регіонів підтверджує думку про те, що топонімія будь-якого регіону пізнього заселення, з одного боку, має специфічні риси свого розвитку, а з другого – підпорядкована дії неодмінного закону спадковості – традиції, без якої не може бути цього розвитку. Вивчення цих особливостей у свою чергу дає матеріали як для виявлення загальних топонімічних закономірностей і тенденцій, так і для розв'я-

зання інших теоретичних та практичних проблем, зокрема виявлення за характером мотивування топонимів і топоформантів часу та місця зародження моделей топонімів.

- 1 Карпенко Ю.А. Признаки молодости топонимической системы. - В кн.: Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980, с. 49, 50.
- 2 Стрижак А.С.: Этимологический словарь летописных географических названий Украины. - В кн.: Проблемы восточнославянской топонимии. М., 1979, с. 70, 71; Подольская Н.В. Некоторые вопросы исторической ономастики в связи с анализом берестяных грамот. - В кн.: Историческая ономастика. М., 1977, с. 52-58, 69-71; Горбаневский М.В. Об основном принципе номинации в ойконимии Московской области. - В кн.: Проблемы восточнославянской топонимии, с. 137-147 та ін.
- 3 Пор.: Кучкин В.А. Из истории средневековой топонимии Поочья : (Названия древнейших моск. волостей). - В кн.: Ономастика Поволжья. Саранск, 1976, т. 4, с. 178-188.
- 4 Суперанская А.В. Имя и эпоха : (К постановке пробл.). - В кн.: Историческая грамматика. М., 1977, с. 15-23.

Г. А. Марко

ДАВНЬОРУСЬКІ І СТАРОУКРАЇНСЬКІ ТОПОНІМИ, ПОХІДНІ ВІД НАЗВ РОСЛИН

Топоніми, похідні від назв рослин, віддавна привертала увагу дослідників, зокрема П.Шафарика, Н.Філевича, В.В.Мавродіна, О.І.Соболевського та багатьох інших, які по-різному пояснюють їхнє походження. Так, П.Шафарик твердив, що слов"яни давали річкам назви, похідні від назв дерев, які ростуть біля їх витоків, напр.: Березина, Березовиця, Дуброва, Яворик, Клениця, Липниця, Сосна, Брусниця, Грабова, Ясениця, Топільниця і т.д. [Зв., 27, 28]. Історіограф В.В.Мавродін пов"язував землі на північ від Карпат, де поширені такі назви, як Берега, Березина, Береста, Яблуниця та ін., з венедами, найраніше зафіксованими в історичних документах "предками слов"ян" [Мавр., 29]. О.І.Соболевський, навпаки, вважав слов"янські назви типу Сосна, Ворона перекладними, насамперед з іранських мов [Собол., 1]. Окремі дослідники твердять, що на топонімійному матеріалі можна визначити поширення порід дерев у минулому. Цю думку піддав критиці В.А.Никонов, який вважає, що "в ряді численних Берізок немало й таких, чия назва не пов"язана з наявністю берези у цій місцевості або занесена переселенцями чи навіть переосмислена із незрозумілої іншомовної назви"¹. Вчений ставить вимогу, щоб при вивченні відрослих топонімів враховувався історичний ґрунт, на якому вони виникли. Він рішуче наголошував на тому, що географічні назви як рослинної, так і деяких інших

семантичних груп, створюються "не за найбільш поширеною ознакою місцевості, а часто навіть навпаки - за рідкісною, що виділяє даний об'єкт із навколишнього середовища"².

Простежимо за структурою давньоруських та староукраїнських топонімів, похідних від назв рослин, які звійшли в реєстри "Матеріалов для словаря древнерусского языка" І.І.Срезневського (12 топонімів) та "Словника староукраїнської мови XIV-XV ст." (85 топонімів).

У кожній мові й у кожному епоху існувала певна кількість топоонів, від яких могли творитися топоніми. В основу словотвірної класифікації топонімів більшість дослідників кладуть поділ їх за типами творення. Щоправда, різні автори по-різному розглядають тип як словотвірне поняття, зокрема В.А.Никонов та Ю.О.Карпенко трактують його як основну класифікаційну одиницю. Ю.О.Карпенко виділяє такі типи творення топонімів: переосмислення, афіксація, субстантивація прикметників, словоскладання та словосполучення. Ці типи, з урахуванням їх чисто топонімічної специфіки, відповідають способам словотворення загальних назв, визначених академіком В.В.Виноградовим.

Словотвірні компоненти розглядуваних топонімів виділяються за спільністю кореня: Вербіа, Вербовець, Вербовци, Вербоа, Вербоєв, Вербоаж /ССУМ, 1, 164/ та за спільним формантом: Березовець /Ср., 1, 70; ССУМ, 1, 93/; Вербовець /ССУМ, 1, 164/, Вишневець /там же, 177/, Волковець /там же, 244/, Грабовець /там же, 259/ і т.д.

У словнику І.І.Срезневського зафіксовано декілька давньоруських відрослинних ойконімів, утворених шляхом онімізації апеллативів: Береа, Березьникъ, Березни, Березьє, Берестьє, Берестовоє /1, 70/, Дубрава /1, 739/, пор. ще Березово поле /1, 70/. Інші давньоруські ойконіми становлять відонімні похідні утворення. Березовичи, Березовиць /1, 70/. Серед давньоруських відрослинних топонімів у цьому словнику є два гідроніми: відіменниковий Березьно /1, 70/ та відприкметниковий Кедрьскый /1, 1204/, для якого характерно, що суфікс -ьск- приєднаний безпосередньо до іменникової основи.

У "Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст." відзначено відapelлативні ойконіми: Береа, Березни, Берестьє, Берестія /1, 93/, Березьникъ, Вербіа, Вербоа /1, 164/, Виноградная гора /1, 175/, Дереваное /1, 294/, Дички /1, 300/, Липая /1, 546/, Тополий доль /2, 437/; відонімні: Березово та похідний Березовиць (там же) та гідроніми: Глодь /1, 244/, Аблounь /2, 588/. Деякі з них прямо успадковані з давньоруської мови. Так, без суттєвих змін переходять давньоруський ойконім Берестьє в староукраїнський Берестьє, давньоруський Берестово в український топонім Берестове (в Києві).

Найчисленнішими серед староукраїнських ойконімів та гідронімів

є суфіксальні назви, що сформувалися або на базі апелютивів, або на базі відапелютивних власних назв, похідних від назв рослин.

Значну частину складають староукраїнські ойконіми прикметникової основи із суф. -ов-, -ск-, -ян-: Березово, Берестейское /1, 93/, Горохов /1, 253/, Грабово /1, 259/, Гроушова, Гроушовъ /1, 267/, Дубова, Дуброва /1, 329/, Калиново /1, 466/, Терновска поляна /2, 429/, Черемхово /2, 536/, а також гідроніми: Доубровиця /1, 330/, Тернава /2, 429/.

Зафіксовано в ССУМі ойконіми на -ець-, -иць-, -нець-, -иц-, -иц-, -исча-, -исча як з іменниковими, так і з прикметниковими основами: Березовець /1, 93/, Вербовець /1, 164/, Вишневець /1, 177/, Волховець /1, 193/, Олховець /2, 83/, Грабовець /1, 259/, Доубище, Дубища /1, 328/, Доубровиця /1, 329/, Липиця /1, 546/, Рожысча /2, 297/, Черешниці /2, 544/, Яблоунивець /2, 577/ та кілька гідронімів: Вльховець /1, 182/, Доубровиця /1, 330/, Тополиця /2, 437/ та ін.

Зустрічаються ойконіми з суф. -никъ-, -н-, -но-, -к-, -окъ-, -ин-, -ін-, -ьн-: Березникъ, Березкий, Берестокъ /1, 93/, Боуковьна, Боуковина /1, 131/, Виноградная гора /1, 175/, Глодьне /1, 244/, Дубина /1, 328/, Дубно /1, 329/, Тополне /2, 437/, Яблонно /2, 577/, Аблоньне /2, 588/. Необхідно зауважити, що більшість староукраїнських гідронімів належить до цієї ж суфіксальної групи: Березина /1, 93/, Горохолина /1, 253/, Доубровка /1, 330/, Ольшанка /2, 83/, Тернавка /2, 429/.

До малопродуктивних утворень відносяться топоніми із суф. -єв-, -євъ-, -ажь-: Верояєв /1, 164/, Вероажь /1, 164/, Деренєвъ /1, 294/, Хьмєлєвъ /2, 521/.

Префіксально-суфіксальних чи префіксальних топонімічних утворень не виявлено.

Виділяється декілька складних та складених назв: давньоруський ойконім Березово поле /Ср., 1, 79/ та староукраїнські Виноградная гора /ССУМ, 1, 175/, Тополиця доль /2, 429/.

Велику кількість у ССУМі становлять відомі та відапелютивні множинні ойконіми як з іменниковими, так і з прикметниковими основами, що не було характерним для давньоруської топонімії (в "Матеріалах..." І.І.Срезневського виявлено тільки одне таке утворення: Березовичи /1, 70/): Берези, Берещи /1, 93/, Берестьни, Берещи /1, 94/, Вербовиці /1, 164/, Грабовиці /1, 259/, Калиновці /1, 466/, Липици, Липици, Лупніску /1, 546/, Яворовиці /2, 578/, Дички /1, 300/, Дичаги /1, 546/. Форма множини поступово абстрагувалася від своєї безпосередньої функції; словотворчим засобом виступає колишній формотворчий афікс - закінчення -и (-и).

За категоріальними ознаками розрізняються топоніми іменникового походження, напр.: Березникъ, Дубище, Липиця, Вербажъ та ін.; прикметникового походження, напр.: Березово, Горохов, Дубоваа тощо; із множинними відіменниковими та відприкметниковими основами: Березици, Дички, Липники, Вербовци, Яворовци та ін.

Отже, найбільш численними є суфіксальні топонімні утворення, що ще раз свідчить про перевагу суфіксації у словотворі слов'янської топонімії. Одна й та сама основа може оформлятися різними суфіксами і входити в різні словотворчі ряди.

Досліджуючи давньоруські й староукраїнські відрослинні топоніми, одержуємо певну інформацію про ареали деяких рослин в минулі епохи.

¹ Никонов В.А. Областные работы по топонимике. - Вопр. языкознания, 1956, № I, с. 144.

² Никонов В.А. Закон ряда в географических названиях. - Ономастика, 1958, год. 4, з. 1, в. 69.

Л. Т. Масенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ОПОЗИЦІЮ "ВЕРХ, ГОРА - НИЗ, ДІЛ" У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ТОПОНІМІЇ

Як показали дослідження топонімії території давнього слов'янського заселення, вона зберігає сліди бінаризму, що виявляється, зокрема, у співвідношенні назв з семантикою "верх - низ". До давніх макротопонімів, протиставлених в семантичному плані як назва гірської і назва низинної місцевості, відносять найменування Карпати - Волинь¹.

У давньоруський період опозицію за аналогічною семантичною ознакою утворювали назви Підгір'я - Пониззя. Слід зазначити, що і в цьому випадку центром орієнтації виявляються Карпати, які відігравали величезну роль у просторовій орієнтації давньослов'янських міграцій².

Назва Пониззя (д.р. Понизье) охоплювала землі по середній і нижній течії Дністра та його пр. Ушиці, Смотрича, Збруча і Серету. Нижче наводимо фіксації територіальної назви Пониззя в Іпатіївському літопису: 1226, Мстиславъ дасть Галичь королевичю Андрьеви. а самъ взѧ Понизье [ПСРЛ, 2, 750/; 1227, ты возми Галичь. а азъ Понизье [там же, 752/; 1229, прислаша Галичанъ рекоуче яко Соудиславъ шель естъ во Понизье. а королевичъ в Галичи осталь [там же, 758/; 1240, Доброслав же вокнажилъся оъ. и Соудьичъ поповъ вноуць. и грабаше всю землю: и вше(д) во Бакоту. все Понизье приа. безъ княжа

повеленим. Григорій же Васильевичъ. собѣ горноу страну Перемишльскоу мыслаше одержати [там же, 789/.

Назва Понизье є префіксально-суфіксальним (преф. по-, суф. -ье) утворенням від д.р. низь "місце, що знаходиться нижче інших" [Ср., 2, 448/]. Розглядуваний макротопонім виник у протиставленні до найменування гірської, "верхньої" області (Карпатських гір), пор. протиставлення Пониззя і "горной страны Перемишльской" у літописній фіксації під 1240 р. Після ординської навали Пониззя як найменування давньоруського регіону зникає із сторінок літопису. Фіксація 1240 р. належить до останніх. У наступних століттях ця територія входить до складу ширшої області, відомої з пам'яток XIV ст. під назвою Поділля, Подільська земля.

Поділля як певне територіальне об'єднання охоплювало, крім Пониззя, тобто Середнього Подністров'я, сусідні землі, розташовані у верхній і середній частині бас. Південного Бугу. Час утворення зазначеного діалектно-етнографічного територіального об'єднання і відповідно його назви належить до періоду Великого князівства Литовського. Назва Поділля вперше з'являється у литовських хроніках³: 1332, с Подольских краев [ПСРЛ, 32, 43/; 1332, Ты тежъ Кориатовичи, князата литовские, замки и инши на Подолу побудовали, яко то: Браслав, Вьницу, Межибож, Хмелник, Теробовль - против наѣздом татарским и волоским, с которими ся часто угоняли, нижли Подоле в той час успокоили [там же, 44/]. Пор. опис укріплення і заселення Поділля, пов'язаний з діяльністю Кориатовичів, у "Хроніці Биховця": 1351, Ino tyie kniazata Korjatowiczy, try braty, z dozwoleciem wielikoho kniazia Oloirda, diady swoieho, y s pomoczyiu litowskoju poszli w Podolskuju zemlu. A w tot czas w Podolskoju zemli ne byz ni odyn horod ni derewom rublenny, ni kamenem budowany. Tohdy tyie kniazata, pryszodzy w Podolskuju zemlu, y wozzli wo przyiazii so atamanu y poszali boroniti Podolskuju zemlu od tatar y baskakom wychoda ne dawaty [ПСРЛ, 32, 139/; 1375, гдрь подольской земли [ССУМ, 2, 167/; 1392, А потом Ягейло Витолтови Вольнь весь и Подолье, краины русские, отдал в пановане [ПСРЛ, 32, 64/ та ін.

За назвою Поділля жителі цієї області іменуються подільцями, пор.: 1399, князь великий Витовтъ Кестутевичъ Литовській събра вои многы... и Литва, и Нѣмци, и Ляхи, Жемоть, Татарове, и Волохи, и Подольяне, съ ними же об числомъ князей 50 [ПСРЛ, 4, 103/], у фольклорі: Ой приїхали подольяне зъ Подолу Ой привезли свої игронькі съ собою [Чуб., 4, 223/; А съ Подолы втеръ въє, Подольянка гречку съє [Голов., 1, 87/.

Назва Поділля в словотвірному і семантичному плані ідентична

найменуванню Пониззя: в основі її – апелятив діл, синонімічний д.р. низь. В українській народній географічній номенклатурі апелятиви низ, діл, поділля відомі як синоніми із значенням "рівнина у неглибокій западині"⁴, поділ, поділля – "низинна місцевість" (у Хмельницькій обл.)⁵. Пор. також вживання синонімів низ і долина у протиставленні до слова гора в значенні "верх" у поетичній мові: Над долиною, низом – сонце горю!⁶

У південноруських пам'ятках XVII ст. апелятиви низ і подол функціонують паралельно у синонімічному значенні, близькому до прислівникового "униз": 1642, да на Желенской верховя на низ по Желени по Гнилои на низ по Болшой Желени до устя Гнилои Желенки... на низ по Болшому болоту (Курський пов.; Пам. МН, 172); 1643, с тог урочища на подол по Турмыжскому верку... да через реку Мечю на подол по рекъ Мечи (Єлєцький пов.; там же, 96).

Слід зазначити, що найменування Поділля успадкувало від назви Пониззя семантику "низька місцевість" у протиставленні до "верхньої місцевості", про що свідчить вживання у фольклорі назви Поділля в опозиційній парі з найменуванням гірського краю Підгір'я⁸ або ж у протиставленні із апелятивом гора, пор.:

Пріѣхавъ Ивасенько съ Подѡля,
Та присиливъ коника до Гѡля;
Насунула чорна хмара съ Подѡря,
Ой прийшовъ вѡнъ до Маруси в подѡря
/Голов., 1, 77/;

Насунула хмара з Підгіря,
Надлетіу сокіл з Поділя,
Козак ся питау сокола:
Чи не бувау ти в далекім крау?
/Русалка Дністровая. – К., 1972, с.34/;

Не лзве хмароньки з-мижи Гѡр виступаут,
Ой рано-рано з-мижи Гѡр виступаут,
Там Татарове Подѡд воевали
Ой рано-рано...
/Ліпн., 1, 88/.

Розглядувана топонімічна опозиція входить до відомого у фольклорних текстах апелятивного протиставлення "гора" – "долина"; пор.:

Ой по горі коду,
А въ долину хилъся
/Чуб., 3, 124/;

На горі суниченьки, на долині полуниченьки...
Пішов милий в жовніри, а я іду в черниченьки
/Унп., 341/.

Прийчину зникнення давньоруської назви Пониззя і заміну її у XIV ст. макротопонімом Поділля слід вбачати, очевидно, у появі й активізації у цей же історичний період територіальної назви Низ, що

вживалась по відношенню до нижньої течії Дніпра і пізніше була перенесена на утворену на території Нижнього Подніпров'я Запорізьку Січ (відповідно запорізьке військо називалось низовим військом, запорізькі козаки — низовими козаками, походи — низовими походами), пор. у джерелах XVII — XVIII ст.: 1648, На Вусках в Низіе Нород собіе го-тује у fortifikuje (про Б.Хмельницького; Пам., 1/3, 12); 1719, у Зако-ти, на низу Днепра, въ запорожцов..., на низъ Днепра, к запорожцям итн... [ДНРМ, 109]; подмовляєть на Низ его, Грися [там же, 110]; 1729, мужъ померъ в Низовомъ походъ [там же, 214].

Зазначена назва також входила до бінарної опозиції "верх — низ", але з іншим семантичним наповненням. У даному разі опозиція утворювала семантичний ряд "верхня течія річки — нижня течія річки", пор. протиставну назву Гора на позначення верхньої частини Дніпровського бас. в універсалі 1596 р.: ...таже и тыхъ, которые бы зъ осель, зъ горн выволанци и инне, зрадивши пановъ своихъ, на Украину збегали, службн не маючи, а листовъ свядечныхъ особе не указуючи, гамовали, поскромляли, и въ дикіе поля и на запороги и инимъ всякое коньдичий таковимъ ходити забороняли [АДЗР, 3/1, 131, 132].

Аналогічні парні назви на позначення верхньої й нижньої части-ни басейнів річок поширені на всій східнослов'янській (і не лише східнослов'янській) території. Так, Низом, Низовською землею називалась ще з давньоруських часів територія по середній і нижній те-чії Волги, а жителі цієї області іменувались низовцями. Верхніми землями по відношенню до зазначеної території виступали, як свід-чать літописні дані, Новгородська і Псковська, пор.: 1257 р., А ве-ликии князь Александръ выгна сына своего изо Пскова и посла в Низ [ПСРЛ, 25, 143]; 1284, князь велики Дмитрей и князь Андрѣи Алексан-дровичи поидоша к Новугороду Великому с Татары и со всею Низовскою землею, и много зла учиниша [там же, 156]; 1242, поиде князь Алек-сандръ съ братомъ Андрѣемъ, и с Низовци и с Новгородци на Нѣмци [ПСРЛ, 16, 52]. Пор. також юридичну формулу з документів XVII ст.: гсдрю і великому кнзю Новагорода Низовские земли резанскому ддорско-му ростовскому ярославскому белозерскому ддорскому обдорскому кон-динскому і всея сѣверные страны повелителю [ВК, 89].

Відповідно найменування Новгорода, який було закладено на по-чатку XIII ст. в місці впадіння Оки у Волгу, одержало означення Ниж-ній на відміну від Великого Новгород, що знаходився на "верхній" території.

Назва нижнього Поволжя Низ, Низовье і похідні від неї широко представлені у творах П.І.Мельникова-Печерського, пор.: "И, подняв паруса белые, вольной птицей полетит расшива на Низовье"⁹; "С та-

кими деньгами, Левушка, век свой можно счастливу бытъ, на Низ можно сплавиться, в купцы там приписаться"¹⁰; "Наши мужички и хотели было купить тот горелый лес, на сплав чтоб его в низовы города"¹¹.

Протиставлення верхніх і нижніх земель відоме в бас. Дону. Донські козаки поділялись на верхових і низових, пор. у О.С.Пушкіна:

От вольных войск, от храбрых атаманов,
От казаков верховых и низовых,
Узреть твои парубы ясны очи
И кланяются тебе их головами¹².

Діалектний і топонімічний вияв бінарної опозиції "верхня місцевість - нижня місцевість" у давньоруський період не обмежується наведеними прикладами. Слід згадати у цьому зв'язку відоме з літописів протиставлення території Київської Русі як нижніх земель верхньої області - Новгородській і Смоленській землям. Области, що знаходились на центральній височині, називались по відношенню до Подніпров'я і Поволжя Верхніми землями, або Верхом. Назва виникла, очевидно, на території Київської Русі, в усякому разі вперше похідне від неї утворення верховниъ воъ зустрічається у зв'язку з походом князя Володимира на Новгород, пор. під 997 р. : Володимру же шедшу Новгороду по верховниъ воъ на Печенѣги [ПСРЛ, 1, 127]. З фіксації в Іпатіївському літопису під 1147 р. видно, що Верхніми землями і Верхом називались Новгородська і Смоленська області і що їм протиставлялись тоді землі верхньої і середньої Наддніпрянщини, включаючи бас. Десни, тобто Київська, Чернігівська і Переяславська землі: ре(ч) Изяславъ. братоу своему. Ростиславоу. брате. тобъ Бѣ дасть верхнюю землю, а ты тамо поиди противоу Гюргеви. а тамо оу тебе Смоленане и Новгородци [ПСРЛ, 2, 359]. У 1185 р. великий князь Святослав Всеволодович з Карачева (район верхньої Десни) збирав "ω(т) вѣрхни(х) земль вои" [там же, 644-645].

Протиставлення "верх - низ" мало свій топонімічний вияв і на вузких територіях. У мікротопонімії давньоруських міст міські квартали, що знаходились на горі або узвишші, протиставлялись районам, розташованим унизу, під горою. Так, Подольє (Подолний град, Подоль) - район давнього Києва у низинній місцевості, під Горою, вздовж берега Дніпра і Почайни, пор. під 945 р. : бѣ бо тогда вода текущи въздолъ горы Киевским и на подольи не съдаху людѣе. но на горѣ градъ же бѣ Киевъ [ПСРЛ, 1, 55]. Як зазначає М.М.Тихомиров, "характерна назва "подол" зробилась загальним позначенням міських кварталів, що знаходились поблизу річки, на противагу аристократичній "горі". У Чернігові "Подоліє" було під Єлеським монастирем... У Новгороді також існувало "Подоліє", або "Подол", що займало ни-

зинні частини річки у безпосередній близькості до міста. У Москві "Подолом" називалась територія, що лежала біля підшови кремлівської гори. Існував "Подол" і у Володимирі-на-Клязьмі"¹³.

¹ Іванов В.В., Топоров В.Н. Карпаты в связи с проблемами расселения древних индоевропейских племен. - В кн.: Симпоз. по пробл. карпат. языкознания (Москва, 24-26 апр. 1973 р.): Тез. докл. и сообщ. М., 1973, с. 23.

² Трубачев О.Н. Ранние славянские этнонимы. I. Славяне и Карпаты. - Там же, с. 56.

³ У Густинському літопису Подільська земля згадується під 1241 р. ("По плъненіи Кіевскомъ, на лѣто, пойдѣ безбожнїи Батїи на земліи Волынскую и Подолскую" - ПСРЛ, т. 2. Густинская летопись. - Спб., 1843, с. 339), але оскільки в Іпатіївському літопису ця згадка відсутня, її слід вважати пізнішою вставкою компільатора (Див.: Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. - Киев, 1885, с. 11-12).

⁴ Марусенко Т.А. Названия рельефов в говорах Хмельницкой области УССР. - В кн.: Карпатская диалектология и ономастика. М., 1972, с. 290.

⁵ Там же, с. 291.

⁶ Тичина П. Поезія. - Х., 1929, с. 60.

⁷ Пор. обігрування семантики прикметника ПОДІЛЬСЬКИЙ "низький, долішній" у поетичній мові: "Гей, на вітрі, на ДОЛІШНЬОМУ, на ПОДІЛЬСЬКОМУ" (Драч І. До джерел. - К., 1972, с. 90).

⁸ Підгір'ям називалась область, що охоплювала суміжні руські й польські землі, прилеглі до північно-західних схилів Карпат. Як і Пониззя, ця назва відома ще з літописних джерел: 1235, Михайлови же стоющоу на Подьгораи /ПСРЛ, 2, 775/; 1245, Вышата воева Подьгорье /там же, 796/.

⁹ Мельников П.И. (Андрей Печерский). Собрание сочинений: В 8-ми т. - М., 1976, т. I, с. 318.

¹⁰ Там же, с. 108.

¹¹ Там же, с. 78.

¹² Пушкин А.С. Борис Годунов - В кн.: Пушкин А.С. Драматургия: Проза. М., 1981, с. 64.

¹³ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. - М., 1956, с. 43-44.

Т. І. П о л я р у ш

ЛЕКСИЧНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ В ТОПОНІМІЇ
ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Як свідчать численні регіональні топонімічні дослідження, кожна мікросистема власних географічних назв включає в себе на певному синхронному зрізі, крім елементів основної мови, які є для даної мікросистеми визначальними, характеризуючими, ще й певну кількість елементів або вкраплень іншомовного походження. Саме специфіков топонімів, як і інших власних назв, пояснюється той факт, що найбіль-

шов міром тут консервуються вкраплення лексичні; впливи на інших мовних рівнях (фонетичному, морфологічному) для топонімічної системи загалом індіферентні.

Іншомовні лексичні вкраплення в топонімії – це наслідок тісної взаємодії на певній території в той чи інший проміжок часу двох або кількох мовних систем. Наслідком такої взаємодії і слід вважати явище лексичної інтерференції, тобто взаємопроникнення лексичних одиниць двох чи кількох мовних систем, що контактують між собою. Досліджувати це явище найдоцільніше в обох контактуючих мовах. Однак сучасні топонімічні та інші лінгвістичні дані не завжди дають достатній матеріал для обопільного вивчення цього процесу, оскільки деякі з контактуючих мов зішли з історичної арени, інші ж настільки змінилися, що сліди давніх вкраплень у них виявити практично неможливо. Особливо складно вивчати це явище в мовах, які контактували лише в часі і порівняно недовго, як, наприклад, мова ординців з діалектами давньоруської мови, хоч наслідки такого контактування збереглися і в апелювативній лексиці, і в топонімії контактних районів.

Найбільш виразними є наслідки лексичної інтерференції в топонімії мов, що контактують у просторі. Саме тому з погляду синхронного це явище особливо характерне для територій міжмовних та міждіалектних контактів.

Наші спостереження велися на матеріалі сучасної топонімії північно-східних районів українського Лівобережжя, які є територією активних міжмовних зв'язків трьох східнослов'янських мов, а також були історичною ареною давніх контактів мов східнослов'янських із неслов'янськими. Досліджуваний регіон, що за сучасним адміністративно-територіальним поділом в основному входить до складу Сумської області, належить до раних слов'янських заселень (VI–III ст. до н.е.), про що свідчать дані історії та археології. На думку істориків¹, на цій території були поселення східнослов'янського племені сіверян. Знаходячись на межі трьох груп східнослов'янських племен, ця місцевість споконвіків була ареною боротьби східних слов'ян із завойовниками – гуннами, печенігами, турками, татарами. Саме тут, на території Присейм'я, вчені засвідчили контакт давніх балтів та іранців-скіфів (друга чверть I тисячоліття до н.е.)². Після спустошливої навали Батия на території всієї сучасної України, в тому числі й на даній території, відбувалися інтенсивні міграційні процеси, дозаселення вільних земель (так званого дикого поля) вихідцями з Правобережної та Центральної України, частково з глибин Росії. Частина краю – історична Путивльщина (суч. Путивльський і Еуринський р-ни Сумщини) – протягом чотирьох століть (1503–1924 рр.) пе-

ребувала в складі Російської держави. З метою зміцнення південних сторожових постів цар прислав у ці місяці російських людей, що спричинилося до появи тут поселень з російською людністю. Досить різноманітна ця територія і в діалектному відношенні.

Такі етноісторичні та лінгвістичні особливості регіону сприяли формуванню багатого і різноманітного в лінгвістичному плані місцевого топонімікону, який дає цікавий матеріал для спостереження наслідків лексичної інтерференції. Певний матеріал дає місцева топонімія і для вивчення міждіалектних лексичних контактів у межах української мови.

Зібраний численний усномовний матеріал свідчить, що лексичні вкраплення з інших мов представлені в усіх основних топонімічних класах – гідронімії, ойконімії та мікротопонімії. Так, у гідронімії – найбільш давньому і стійкому класі топонімів – виділяється група етимологічно непрозорих лексем, що виявляють балтійські, іранські, волзько-фінські, тюркські зв'язки. Більшість таких назв з погляду словотвірної структури утворена способом переосмислення, тобто не мають морфологічно виражених словотвірних афіксів.

Виділяється група гідронімів з балтійськими лексичними зв'язками, котрі, як слушно зауважує історик В.П.Петров, "годиться розглядати не як свідчення про поширення властивих балтизмів на південь за лінію Прип'яті, а як вказівку на добу, коли певні гідроніми становили спільну приналежність балтійської і слов'янської гідронімії, згодом ставши здобутком балтійських мов та зберігшись на слов'янській території як пережиткові мовні релікти"³: р. Обєста, Обїста, Абєста (бас. Сейму, пор. лит. Abista), р. Свєса, Свіза, Світа (л. Івотки л. Десни, пор. лит. Svetus "озеро", жем. Свєта "ріка"); можливо, також назви р. Кубєрь, Кубар, Кубр (бас. Сейму), р. Івот, Івоть, Івотка (л. Десни), р. Докня (двічі в бас. Сейму; бас. Десни, бас. Сули), р. Рєкта, Рєхта (л. Сейму, пор. лат. rieksta "gorix")⁴ та ін. Як гідронімічний іранізм трактується дослідниками назва р. Єсмань, Османь, Єсмань, Єсманка (бас. Сейму, пор. ір. asman "камінь")⁵.

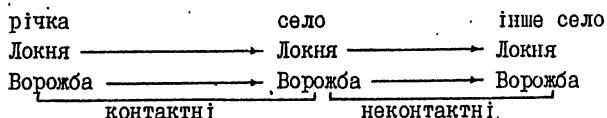
Ряд гідронімів є, можливо, суфіксальними утвореннями від основ іранського, тюркського, волзько-фінського походження: р. Хорбл, Хороль (п. Псла)⁶; р. Ташань (бас. Ворскли, пор. тюрк. tash "камінь") /Стрижак, 94/, р. Воргол (бас. Сейму), р. Ворскла (л. Дніпра)⁷.

Іншу лексичну групу становлять назви, що виводяться від діалектних апеллативів російської мови. Базою для їхнього творення найчастіше ставали місцеві географічні терміни, рідкоживані або й зовсім утрачені в сучасних говорах як російської, так і української мов: р. Прость (Червона Слобода Бр^ж), пор. прость "рівний мілководний

протік між рукавами річки або річкою та рукавом" [Мурзаєв, 1847; р. Пожня (пр. Ворскли), пор. пожня "луг, сінокіс, поймові луки" [там же, 176]⁸. Рідше зустрічаються в гідронімії законсервовані лексеми на позначення назв рослин та з іншою семантикою: рудка Альох (Іздоцьке Вл.), пор. альох "вільховий ліс" на Курчині [Халанський, 187].

Окрему досить цікаву групу серед місцевих гідронімів становлять назви, що їх дослідники небезпідставно вважають перенесеними в XVI-XVII ст. в результаті міграційних процесів з Карпат і Підкарпаття в східні райони України. Це гідроніми: р. Реут (бас. Сейму), пор. Реут - найбільша права притока нижнього Дністра; р. Лунаць (бас. Сейму), пор. Лунаць, що витікає з Підгалля і впадає у Віслу⁹; р. Самбір (бас. Сейму), пор. м. Самбір, Новий Самбір і Старий Самбір на Бойківщині; р. Кросна, Крьосна (бас. Сейму), пор. м. Кросно, Коросно на р. Вислок у Бескидах [Стриж., 1857; р. Осой, Осоя (бас. Псла), пор. назву г. Осій в Карпатах та похідний ойконім Осій у Закарпатській обл. Назви, що виникли внаслідок явища інтерференції між різними діалектними групами української мови, теж є своєрідними лексичними вкрапленнями в місцевий лексичний контекст.

Досить вагомий шар іншомовних лексем виявляється і в класі ойконімів. Характерно, що такі назви поселень найчастіше постали шляхом переосмислення контактних гідронімів давнього походження. Розглядувані гідроойконімічні шари, як правило, етимологічно непрозорі; вихідна їх семантика свідчить, що семантично умотивованими назвами вони могли бути для гідрооб'єктів: с. і р. Івот (Ш.), Хухра (О.), Ісмань (Г.), Вороніж (Ш.), Кагань (П.), Боромля, Люджа (Т.), Локня (Бл.), Воргол (Крл.), Свеса (Ш.) та ін. Значно рідше в ойконімії шляхом перенесення потрапляють неконтактні гідроніми, що пояснюється процесами внутрішніх міграцій у межах регіону: с. Хоробл (Лб.) - р. Хоробл (Нд., Лп.), с. Локня (Р.) і одноіменні гідроніми в Крл. та Бл. р-нах; с. Ворожба (Лб.) - р. Ворожба, Ворожба, бас. Псла, сл. Ворожба (С.). У випадках типу Локня, Ворожба перенесенню міг підлягати не безпосередньо вихідний гідронім, а контактний з ним вторинний ойконім, пор. схему:

З іншомовних аплетивів у ойконімії найбільше представлені російські та білоруські діалектні географічні терміни, рідше лексеми іншої семантики (деякі з таких ойконімів зараз сприймаються як ети-

мологічно непрозорі): Посад (Р.), Дер'яжня (Я.), Калуга (Бл.), пор. рос. калуга "рукав річки, півострів, болото, пойма, калюжа, стояча вода" [Мурзаєви, 96]. Більшість же ойконімів цієї групи виразно зберігають дотопонімну семантику: Роша, Тополь (Г.), Рябина (Бл.), Курган (Лб., С-Б.) та ін. Як і в гідронімії, серед ойконімів є ряд назв, що виявляють західноукраїнські лексичні зв'язки, зокрема ойконім Грунь (О.). Ще О.О.Потебня, відзначаючи, що в Східній Україні загальне слово грунь у значенні "покрите лісом підвищення" не зустрічається, наводив ойконім Грунь - "село між Охтирком і Зіньковом, розташоване на лісистому підвищенні, що йде по правому берегу ріки Ворскли" [Потебня, 174]. У місцевому мовленні зберігаються назви колишніх хуторів Кичера (Бл.), Лисогір (Лб.), омонімічні з ними апеллятиви відомі сучасним південно-західним говорам.

Певними особливостями щодо наявності вкраплень з інших мов характеризується і клас мікротопонімії. Порівняно з гідронімією та ойконімією тут значно рідше зустрічаються лексеми з морфем "янських", що пояснюється, очевидно, відносною молодістю цього класу, його мобільністю. Лексеми давнього та іншомовного походження виявляються, як правило, секундарними, похідними від гідронімів чи ойконімів: луг Шимля (Козацьке Кн.) і р. Шимля; луг Шейнка (Марчихина Буда Я.) і р. Шейнка, ліс Буймир (Липова Долина) і с. Буймир (Т.), ліс Сопич (Добренське Вл.) і с. Сопич (Г.) тощо.

У мікротопонімії засвідчено чимало лексем, відомих говорам російської та білоруської мов. Це переважно місцеві географічні терміни: пас. Кулига (Семереньки Т.), пор. кулига "рівне місце, чисте, без лісу" [Даль, 2, 216], "лісова поляна, розчищена під землеробство" [Мурзаєви, 123]; Авраг (Солдатське Вл.), Росчисть (Дунаєв Г.); ліс Акоб (Узляця Г.), ліс Веретен [Ср., 3, 185, 186], пор. відомі на білоруському Поліссі географічні терміни веретьє, веретейка "видовжена заболочена полоса, звичайно поросла вільхою і ясенем між горами" [Мурзаєви, 52], також веретьє "розчищена поляна в лісі" та ін. значення апеллятива¹⁰ тощо.

Отже, сучасна топонімія північно-східного Лівобережжя України зберігає чимало "законсервованих" шляхом переосмислення лексем, що є наслідками як давніх контактів східнослов'янських діалектів і мов з іншими мовами, так і пізніших, живих взаємовпливів сучасних східнослов'янських мов і їх місцевих говорів. Як свідчать спостереження, іншомовні лексичні вкраплення можуть переходити з одного топонімічного класу до іншого, стають активними елементами всієї словотвірної системи місцевої топонімії, беручи участь у творенні афіксальних та інших типів назв.

- ¹ Рыбаков Б.А. Поляне и северяне. — Сов. этнография, 1947, № 6/8, с. 105.
- ² Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ топонимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962, с. 230–231; Седов В.В. Балто-иранский контакт в Днепровском Левобережье. — Сов. археология, 1955, № 4, с. 52–62.
- ³ Петров В.П. Балтика і славика в гідронімії України. — В кн.: Ш Респ. ономаст. (гідронім.) конф.: Тези. К., 1965, с. 16.
- ⁴ Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Указ. соч., с. 166, 175, 204–208, 206.
- ⁵ Там же, с. 224.
- ⁶ Етимологія див.: Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968, с. 206.
- ⁷ Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Указ. соч., с. 223–224.
- ⁸ На півночі Сумщини (с. Жихове С.-Б.) нами цей апаратив зафіксований у значенні "поле або луг після жнив, сінокоосу, "по жнивьям" (рос.).
- ⁹ Як перенесену розглядають дану назву і В.М.Топоров та О.М.Трубаčov.
- ¹⁰ Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. — М., 1969, с. 130.
- * У статті прийняті такі скорочення районів: Бл. — Білопільський, Бр. — Буринський, Вл. — Великописарівський, Г. — Глухівський, Кн. — Конотопський, Крс. — Краснопільський, Крл. — Кролевецький, Лб. — Лебединський, Лп. — Липоводолинський, Нд. — Недригайлівський, О. — Охтирський, П. — Путивльський, Р. — Роменський, С.-Б. — Середино-Будський, С. — Сумський, Т. — Тростянецький, Ш. — Шосткинський, Я. — Ямпільський.

Л. Г. Т р и г у б

МНОГОСЛОВНЫЕ ТОПОНИМЫ С ПРЕДЛОГАМИ

В ЯЗЫКЕ ВЕЛИКОРУССКОЙ НАРОДНОСТИ XIV–XVII вв.

Особое место в топонимиконе XIV–XVII вв. занимают предложные конструкции. В памятниках древнерусской письменности такие конструкции единичны, в современном русском языке их можно встретить лишь в микропонимии. Некоторые исследователи видят в этих названиях нарицательные конструкции, которые выполняют функцию собственного имени и находятся на пути к превращению в имя собственное¹.

Среди топонимов — предложных конструкций различается несколько групп. Одна из них представляет одночленные топонимы, образованные по модели "пространственный предлог + косвенный падеж существительного". Наиболее продуктивен здесь предлог на: д. На Гриве /АНШ, 351/, д. На Бору /АИ, 1, 261/, д. На Мху /НПК, 1, 162/. Реже встречаются названия с предлогами над, под, в, у, за: д. Над Колодязем /НПК, 2, 506/, д. Под Сосною /АНШ, 335/, д. В Мешковичах /АЮБ, 2,

150/, д. У Камени /НПК, 1, 637/, д. За Деманков /НПК, 2, 526/. Нами обнаружено более 100 названий населенных пунктов, образованных по этой модели. Преобладающее число их приходится на XIV-XVI вв. Основная территория распространения - северо-западные земли.

В другую группу входят топонимы - двучленные предложные словосочетания, имеющие конструкцию "пространственный предлог + прилагательное + существительное в косвенном падеже". В качестве определения выступают качественные, относительные, притяжательные прилагательные. Наиболее продуктивны словосочетания с предлогом на: д. На Турьине Горе /АИ, 1, 349/, д. На Белой Колодезь /АЮ, 1, 28/, д. На Федосове Наволоке /АВУМ, 1, 60/. Встречаются топонимы этой группы с предлогами над, под, у, в: д. Над Олешном Озером /НПК, 1, 553/, д. Под Становым Болотом /ПКМГ, I, 1277/, д. У Великого Камени (ДАИ, 1, 121/, с. У Василия Святого /АИ, 1, 15/, д. В Глухих Полянах /ПКМГ, I, 166/. Единичны топонимы - предложные словосочетания количественного числительного с существительным. Ср.: д. У Трех Каменев /НПК, 1, 172/.

Некоторые топонимы представляют двучленные предложные сочетания, имеющие конструкцию "номинатив + предлог + косвенный падеж существительного". Наиболее распространены словосочетания с предлогом на: д. Васильева на Долгом /ААЭ, 1, 474/, д. Прислон на Горе /АИШ, 343/, с. Никола на Песку /АФЗХ, 3, 280/. Встречаем топонимы этой группы и с предлогом в: д. Горностаево в Колпи /АИ, 3, 154/, д. Гниловолье в Кандикове /ПКМГ, 1, 1161/, д. Берестищево во Мху /НПК, 4, 270/. Ряд таких топонимов характеризуется предлогами под и над: с. Богородица под Сосной /АСВР, 1, 373/, д. Коровники под Монастырем /ААЭ, 1, 146/, д. Лука над Шлиной /НПК, 1, 614/, д. Онимаково над Плоским /ДАИ, 1, 121/. Отдельные модели характеризуются предлогами за, у, против, с: д. Матвеева за Боровком /ПКМГ, 1, 105/, д. Кусовня у Дороги /НПК, 2, 433/, д. Погостье против Часовни /НПК, 4, 77/, с. Никола с Ковжи /ААЭ, 1, 140/.

В форме двучленных предложных конструкций зафиксировано около 200 топонимов. Абсолютное большинство их датируется XV в. Рассматриваемая модель встречается на всей территории великорусской народности XIV-XVI вв., проявляя большую частотность на севере и северо-западе.

В изучаемый период отмечаются и топонимы - трехчленные предложные образования, представляющие конструкцию "существительное или субстантивированное прилагательное + предлог + прилагательное + косвенный падеж существительного". Они характеризуются предлогами на, над, у, в, под, за: д. Погорелое на Мауринных Горах /АИ, 1, 309/.

д. Скалозубово над Чистым Болотом /АИ, 3, 180/, д. Посидонное у Великого Камени /НПК, 2, 3/, д. Митино в Глухом Конце /АИ, 1, 309/, д. Турьино под Юр Гором /АЮБ, 2, 218/, с. Калитниково за Андрониевым Монастырем /ИАЯМ, 1, 108/.

Отдельные топонимы этой группы представляют конструкции "атрибутивная пара с прямым или обратным порядком слов + предлог (на, под, в, у, из) + существительное в косвенном падеже": д. Кривая Часовня на Рве /НПК, 4, 294/, д. Китшево Нивище под Бором /АЮБ, 2, 232/, с. Прой Святой в Раменейце /ААЗ, 1, 38/, д. Святое Село у Евпатия /СГГД, 1, 83/, д. Бубенникова Никольская из Засоровья /НПК, 1, 48/. Единичны топонимы типа д. Верх Суходола под Липами /ПКМГ, 1, 1163/, починок Во Мху Выга Сапуновская [там же, 41/, д. На Слудке Онисима Божина /АНШ, 302/.

Немногочисленны в рассматриваемый период топонимы - четырехчленные предложные образования: поч. Дубовая Рамень под Крутым Мхом /ПКМГ, 1, 42/, д. Давыдовское в Пажее Спасского Монастыря /ИАЯМ, 13/, д. Кудрянцово на Сугу Максимка Ясина /АЮБ, 2, 234/, а также многочленные образования: д. Верхняя Липична Андрея Святого с Ситны /НПК, 2, 470/, д. Земное Благовещенского Дьякона Филиппа с Городища, д. Загородье Кузюдемьянского Дьякона Ивана с Кузюдемьянской Улицы [там же, 557/.

Особенностью топонимикона анализируемого периода является и то, что встречаются топонимы с двойными предложными конструкциями. Они могут быть двучленными: д. В Юрьевичах у Часовни /ААЗ, 2, 272/, д. На Роворе в Наволоке /АЮБ, 2, 234/, д. У Липовати за Подем /НПК, 1, 320/; трехчленными: с. Нестерово на Тошне в Вологе /ТКЗ, № 14/2528/, д. Романово в Угле от Полиста /НПК, 4, 261/, д. В губе на Лебяжьей Матке /АЮБ, 2, 235/; четырехчленными: д. Брод на Псковском рубеже на Пяти /НПК, 4, 148/.

Единичными являются топонимы в форме тройных и более предложных конструкций: д. В губе на Ниве за Селгом /АЮБ, 2, 235/, д. В Вопчей в Вуберге в Федкове Поместье Бехтеева на Юрьевском Участке /НПК, 4, 261/. В исследуемых памятниках зафиксировано более 90 многочленных предложных конструкций. Основная масса их датируется XV в. и локализуется на северо-западе великорусской языковой территории XVI-XVII вв. Наиболее частотны они на территории Новгородских земель.

Отдельную группу составляют названия населенных пунктов, имеющие в своем составе предложные и беспредложные конструкции придаточного предложения: с. Федоровского, что была Чертова Поляна /АЮБ, 1, 307/, Пустошь, что была д. Космен на Липовом Мосту /ПКМГ, 1, 632/, Пустошь, что была Починок Филчаков на Мокром Бенску [там же, 914/.

Даревня, що була Пустош у Большого Двора [АЮБ, 2, 214]. Рассмoтренная группа топонимов встречается на протяжении XIV-XVII вв. и характерна для всей территории великорусской народности. Описанный материал подводит к выводу, что топонимия великорусской народности представлена большим количеством структурных типов.

I Никонов В.А. Введение в топонимику. - М., 1965, с. 47.

В. М. О ж о г а н

ВІДТОПОНІМНІ ПРИКМЕТНИКИ

В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI-XVII ст.

Осмилення стану сучасної системи відтопонімного словотвору неможливе без вивчення його минулого. «Адже ж "матерія і форма рідної мови", - відзначав Ф.Енгельс, - ставть зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли не приділяти уваги, по-перше, її власним відмерлим формам і, по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам»¹. Словотвір відтопонімних прикметників в сучасній українській мові характеризується надзвичайною строкатістю. Це видно, зокрема, на матеріалі ад"ектонімів староукраїнської мови, системи їх словотвору, що відбилась в актових книгах Кременецького земського суду [КЗС]².

Аналізований матеріал свідчить, що найпоширенішими в староукраїнській мові цього періоду були топоніми на -ів, -ин, -к-а, -к-и, -ц-і, -єць, -иц-я, -н-, -ич-і та ін. Від топонімів на -ів прикметники утворювалися в основному за допомогою суф. -ськ-: Мужилів - мужилівський (1617) [3, 164], Андріїв - андріївський (1578) [1, 105], Львів - львівський (1589) [1, 107], Корсів - корсівський (1595) [2, 147], Радзівілів - радзівілівський (1596) [1, 168], Хоросів - хоросівський (1618) [2, 300], Костянтинів - косянтинівський (1624) [3, 275]. У двох випадках від топонімів на -ів ад"ектоніми творено за допомогою складних суф. -єцьк-, -єнськ-: Ляхів - ляхівецький (1603) [2, 113], Сичів - сиченський (1616) [3, 62]. Творення прикметників за допомогою складних суфіксів відбулося, очевидно, під впливом структур на -єцьк-, -єнськ-. Топоформант -ів при творенні прикметників за допомогою простого суф. -ськ- і ускладненого -єцьк- зберігається, а при складному суф. -єнськ- - урікається.

Майже всі прикметники від топонімів на -ин утворювалися за допомогою простого суф. -ськ-: Козин - козинський (1596) [1, 169], Перенятин - перенятинський (1603) [1, 249], Лазучин - лазучинський (1606) [2, 177], Досятин - досятинський (1609) [2, 249], Шепетин -

шепетинський (1622) [2, 217]. При приєднанні суф. -ськ- топоформант -ин зберігається. Лише при творенні прикметника від топоніма Люблів за допомогою цього суфікса топоформант елізується - любельський (1614) [3, 16]. Проте ця форма в українській мові існувала паралельно з формою - люблінський, яка була відома з пам'яток XIV ст. (1352) [ССУМ, 1, 565]. В.О.Горинич вважає, що зазначений варіант прикметника запозичено з польської мови³.

Зафіксовано лише один прикметник, утворений від топоніма на -ин за допомогою складного суф. -івськ-: Рогачин - рогачівський (1600) [2, 25].

Від топонімів на -ц-і прикметники утворювалися за допомогою простого суф. -ськ- при елізії топоформанта -ц-: Тележинці - тележинський (1592) [1, II2], Семенівці - семенівський (1593) [1, 128], Ожегівці - ожегівський (1597) [1, 153], Дунаївці - дунаївський (1671) [1, 39]. Поряд із прикметниками цього типу утворювалися також ад'єктоніми від топонімів із збереженням топоформанта -ц- (-ец-): Вишнівці - вишневецький (1596) [1, 152], Гулевці - гулевецький (1597) [1, 182], Бережці - бережецький (1610) [2, 257], Зарубинці - зарубинецький (1607) [2, 168], Ільківці - ільковецький (1617) [3, 104], Данівці - дановецький (1602) [2, 58].

Зафіксовано прикметники, утворені від топонімів на -ц-і за допомогою складного суф. -инськ-: Вітківці - вітинський (1569) [1, 103]. При взаємодії з цим суфіксом топоформант -ц-і усикається. Немає підстав вважати, що в прикметнику Щуровицький від Щуровці (1617) [3, 147] виділяється суф. -цьк-. Тут, очевидно, закріплена на письмі місцева вимова суфіксальної звукосполучки -ецьк-ий.

Ад'єктоніми від топонімів на -иц-я утворювалися за допомогою суф. -ськ-, топоформант при цьому зберігався: Доманиця - доманицький (1616) [3, 36].

При творенні прикметників від топонімів на -к-а найпродуктивнішим був суф. -ськ-. Топоформант в більшості випадків елізується: Вишгородка - вишгородський (1578) [1, 633], Данилівка - данилівський (1607) [2, 148], Лепесівка - лепесовський (1539) [1, 136], Горинка - горинський (1574) [1, 70], Потуторівка - потуторівський (1617) [3, 138].

Трапляються прикметники, при творенні яких топоформант -к-а зберігається: Лепесівка - лепесовецький (1603) [2, 107], Рудка - рудецький (1671) [1, 38], Башарівка - башаровецький (1596) [1, 169]. Збереження топоформанта зумовило появу "морфемного вузла" -ецьк-⁴.

Серед відтопонімних прикметників на -к-и найпоширенішими були утворення з складними суф. -івськ-, -анськ-. Топоформант при цьому

зберігається: Борки - борківський (1577) /1, 145/, Редьки - редьківський (1603) /2, 124/, Садки - садківський (1617) /3, 57/, Старики - старичанський (1603) /2, 113/. Лише два прикметники утворено за допомогою простого суф. -ськ-: Ростоки - ростоцький (1609) /2, 236/, Жолобки - жолобецький (1607) /2, 142/; топоформант при цьому зберігається.

Від топонімів на -ець утворилися лише два прикметники за допомогою простого суф. -ськ-. Топоформант -ець не елізується, в результаті чого відбувається накладання морфем О.А.Земська розрізняє чисте накладання і накладання з модифікацією⁵. Отже, можна твердити, що в нашому випадку відбулося накладання морфем з модифікацією: Каменець - каменецький (1617) /3, 79/, Кременець - кременецький (1568) /1, 18/.

Від топонімів на -ич-і прикметники утворювалися за допомогою простого суф. -ськ-. Топоформант -ич- не елізується: Фалемичі - фалемичський (1571) /1, 41/, Галич - галицький (1623) /3, 258/. За допомогою цього суфікса утворювалися прикметники -ськ- від топонімів на -ч-, топоформант елізується: Жмудче - жмудський (1617) /3, 93/.

Від топоніма на -ич-н- утворено прикметник за допомогою складного суф. -инськ-. При цьому топоформант усикається: Гнездичне - гнездинський (1617) /3, 87/.

Серед зафіксованих прикметників зустрічаються такі, які утворилися від топонімів на -н- за допомогою простого суф. -ськ-. Топоформант -н- зберігається, спосіб поєднання морфем - фізія: Вільно - вільнський (1571) /2, 40/, Дубно - дубенський (1593) /1, 128/, Коритне - коритенський (1603) /2, 122/.

Від топонімів на -ськ-, -цьк- прикметники утворювалися лише за допомогою простого суф. -ськ-. Між топоформантом і суфіксом відбулося накладання: Волинськ - волинський (1577) /1, 56/, Жоравницьке - жоравницький (1568) /1, 17/.

Прикметники від топонімів, у яких не виділяються суфікси, утворювалися за допомогою простого суф. -ськ-: Базалія - базалійський (1577) /1, 52/, Ковель - ковельський (1588) /1, 89/, Житомир - житомирський (1590) /1, 75/, Брацлав - брацлавський (1591) /1, 106/, Володимир - володимирський (1600) /2, 29/, Овруч - овруцький (1606) /2, 179/, Сокаль - сокальський (1609) /2, 223/. Зрідка прикметники могли утворюватися і за допомогою складних суф. -івськ-, -инськ-, -ецьк-: Радзівілі - радзівілівський (1602) /2, 69/, Миздра - миздринський (1594) /1, 125/, Залісся - залісецький (1616) /3, 78/.

Від більшості топонімів множинної форми творили прикметники за допомогою суф. -ськ-: Радогощі - радогоський (1609) /2, 233/, Шпи-

колеси - шпиколіський (1602) /2, 60/, Гептари - гептарський (1609) /2, 235/, Броди - бродський (1602) /2, 53/. Трапляються утворення з складними суф. -івськ-, -ецьк-: Дедеркали - дедеркалівський (1609) /2, 27/, Ольшани - ольшанецький (1609) /2, 99/.

Від двочлених топонімів прикметники утворювались як шляхом словоскладання, так і способом суфіксації одного з компонентів. Це залежало від зв'язку між компонентами двочленного топоніма: Біла Церква - білоцерківський (1585) /1, 77/, Виши Березці - вишенський (1616) /2, 35/.

Прикметники з елементом -город творилися за допомогою простого суф. -ськ- та складного суф. -енськ-: Вишгород - вишгородський (1609) /2, 271/, Город - городенський (1571) /1, 38/.

Отже, основним способом, за яким утворювалися ад'ектоніми в староукраїнській актовій мові XVI - XVII ст., був афіксальний. Прикметники творилися за допомогою простого і складних суфіксів. На базі двочлених топонімів прикметники утворювалися і шляхом словоскладання. Найпродуктивнішим був суф. -ськ-. Він передчувався до топонімів на -ів, -ин, -ці, -иц-я, -к-а, -к-и, -ець, -ич-і, -ч-, -н-, а також безформантних топонімів. Характерно, що від топонімів на -ськ-, -цьк-, -к-а, -ецьк-, -ич-і, -ч-, -н- прикметники утворювалися лише за допомогою простого суф. -ськ-. Поряд з простим суфіксом активно функціонували складні -івськ, -енськ, -инськ-, -анськ-, -ецьк-. Вони виступали (хоча меншов мірою, ніж -ськ-) в утвореннях від основ з морфемами -ів, -ин, -ці, -к-и, -ич-н-, -город, а також безформантних. Від однієї і тієї ж групи топонімів могли утворюватися прикметники як за допомогою простого суфікса, так і складного. Часто різні ад'ектонімі суфікси взаємодіють із одним і тим топонімом, в результаті чого виникають словотворчі варіанти (стариківський, старичанський). Складні суфікси, взаємодіючи з топоосною, не вносять ніяких змін у лексико-граматичне значення похідних прикметників⁶. При утворенні прикметників топоніми можуть втрачати топоформанти. Елізуються топоформанти -ці, -к-а, зустрічаються поодинокі прикметники, при творенні яких могли елізуватися топоформанти -ів, -ин. Топоформанти -ів, -ин у староукраїнській мові - прикметникового походження⁷. А.А.Демет'єв доводить, що -ів, -ин при творенні прикметників від топонімів зберігають за собою певне значення⁸. На наш погляд, найімовірнішою є думка О.А.Земської і В.В.Лопатіна про те, що ці форманти у ад'ектонімах позбавлені будь-якого значення, основне словотворче значення виражає суф. -ськ-⁹. Якщо від іменників на приголосний і на -а присвійні прикметники творилися відповідно за допомогою суф. -ів, -ин, то

прикметники, які творилися суф. -івськ-, -инськ-, не витримували цієї послідовності¹⁰. Від іменників однієї і тієї структури прикметники могли творитися за допомогою складних суф. -івськ-, -инськ-. Усічення і заміна форманта -ин- суфіксом -івськ- не руйнує значеннєвої структури ад'ектоніма, оскільки ні -ин-, ні -ів- нічого не додають до словотворчого значення прикметника, яке виражається фактично морфемою -ськ-.

Серед прикметників, похідних від топонімів на -ц-і, були не лише утворення з елізією топоформанта -ц-і, на що вказує В.О.Горпинич, а й ад'ектоніми, які зберігали у своєму складі топоформант. Збереження топоформанта -ц-і зумовило появу нових моделей при творенні відтопонімних прикметників¹¹.

Послідовно зберігався лише топоформант -к-и. Якщо у твірній основі він стояв після одного приголосного, то прикметник утворювався за допомогою складного суф. -івськ- або -ськ-. На характер структури ад'ектонімів помітно впливала аналогія, яка зумовлювала словотворче варіювання в системі відтопонімних прикметників.

¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.20, с. 313, 314.

² Оскільки ми користуємось тільки описом цих пам'яток, старовинні топоніми та їх деривати даються в сучасній транскрипції. У квадратних дужках подаються номер випуску та сторінки.

³ Горпинич В.О. Відтопонімні прикметники в українській мові. - К., 1976, с. 33.

⁴ Горпинич В.А. Особенности сочетания словообразовательных морфем в оттопонимических производных восточнославянских языков. - В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Самарканд, 1972, с. 80.

⁵ Земская Е.А. Об одной особенности соединения словообразовательных морфем в русском языке. - Вопр. языкознания, 1964, № 2, с. 84.

⁶ Горпинич В.О. Відтопонімні прикметники в українській мові, с. 39.

⁷ Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. - К., 1979, с. 47; Гумецька Л.Д. Топографічні назви української актової мови ХІУ-ХУ ст. - В кн.: Дослідження з мови та літератури. К., 1957, с. 90.

⁸ Дементьев А.А. О так называемых "интерфиксах" в русском языке. - Вопр. языкознания, 1974, № 4, с. 119.

⁹ Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. - М., 1977, с. 43; Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. - М., 1973, с. 118.

¹⁰ Лопатин В.В. Указ. соч., с. 44.

¹¹ Горпинич В.О. Знач. праця, с. 34.

М. Л. Х у д а ш

ДАВНЬОРУСЬКА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ОЙКОНІМІЇ
(до питання критеріїв розрізнення)

До сьогодні увага дослідників була звернена, головним чином, на літописні давньоруські ойконіми, в першу чергу на назви культурних і адміністративно-територіальних центрів – міст і містечок. Однак давньоруська ойконімія пізнь категорією ойконімів, як відомо, не вичерпується. З давньоруського періоду до нашого часу збереглися численні назви населених пунктів (переважно сіл), не засвідчені давньоруськими писемними пам'ятками і відомі з писемності пізніших часів – XIV–XVI ст. Такі ойконіми давньоруського походження вивчалися лише в деяких працях, присвячених топонімії певних місцевостей.

Ясна річ, не досліджені ще ойконіми давньоруського походження заслуговують на увагу в першу чергу. Не меншої уваги заслуговують і літописно засвідчені давньоруські ойконіми досі не з'ясованої або спірної етимології.

Дослідження українських ойконімів давньоруського походження не може бути успішним без попереднього визначення критеріїв їх відрізнення у загальній масі українських назв населених пунктів. А визначити ці критерії можна лише на підставі синтезу структурних і лексико-семасіологічних особливостей літописних давньоруських ойконімів та однотипних з ними синхронно писемно засвідчених ойконімів інших слов'янських народів як спільної з ними ще переважно праслов'янської спадщини.

В ойконімічних дослідженнях давньоруські за походженням назви населених пунктів прийнято виділяти за структурними ознаками – типовими для давньоруської ойконімії топоформантами. Ці топоформанти з відповідними ілюстраціями навів О.А.Купчинський. Це *-it/ -і (типично Сновидовичі); *-ь (Добромль); -ани/-ани (-ане/-'ане) (Добровляни); *-ьскъ (Турійськ); *-ьпъ, *-ьпо (Листвен); *-аль, *-иль, *-ень, *-ѣть (Желань, Родунь, Городень); *-ить (Пирятин); *-овъ/*-евъ (Чернігів); -инци (Микулинці); -овци (Бориславці), а також утворення на -иця, -ата / -'ата, -ише, -изна та ін. [Купч., 127].

Топоформантний критерій виділення ойконімів давньоруського походження, звичайно, раціональний і результативний, однак він не вичерпний. Давньоруські ойконіми моделі з властивими їм топоформантами були успадковані і засвоєні українською мовою і служили для творення нових, вже українських ойконімів, які лише за ознаками топоформантів до давньоруських відносити не можна. Тому вважаємо, що для відрізнення давньоруських елементів в українській ойконімії топоформантний критерій треба сполучати з лексико-семантичним.

Застосування цього критерію значною мірою гарантуватиме від помилкового віднесення до давньоруських ойконімів пізніших, недавньоруських утворень, основи яких давньоруській мові не були властиві. Але найбільш необхідне застосування цього критерію для виділення з загальної маси українських ойконімів давньоруських назв населених пунктів відантропонімного походження, основи яких співзвучні з апелативами, причому не тільки давньоруськими, але в ряді випадків — з неслов'янськими. На цьому й хочемо тут наголосити, оскільки саме внаслідок недостатнього теоретичного опрацювання в слов'янській ономастиці лексико-семантичних критеріїв етимологізації слов'янських ойконімів у науковій літературі зустрічаються численні випадки помилкового поєднання насправді відантропонімних назв давніх слов'янських населених пунктів (так само й етніонімів) безпосередньо з апелативами.

Причину цього вбачаємо в тому, що в даних випадках дослідники не беруть до уваги однієї дуже суттєвої властивості давньої слов'янської антропонімії, успадкованої ще від праслов'янської доби, а саме масового вживання в побуті паралельно з багатим іменником особових власних імен-комполіт (різної структури і первісної сигніфікації) значно багатшого іменника похідних від них скорочених, переважно усічених, безсуфіксних і суфіксальних утворень. А між тим типів таких антропоніміїх скорочень було понад десяток, не враховуючи їх суфіксальних різновидів. Найпоширеніший тип скорочень — повне усічення постпозитивного компонента композити в зрощення і із сполучним голосним (типу Радь < Радомирь, Радобудь, Берь < Беривои, Беридрагь); менше поширений тип скорочень — повне усічення препозитивного композитного компонента (типу Буть < Голобуть); часткове усічення постпозитивного компонента із збереженням його першого приголосного (типу Радимь < Ради-м-ирь, Радоть < Радо-т-ьхь, Люборь < Любо-р-адь); усічення постпозитивного компонента, часом і фінальної частини препозитивного із збереженням початкового приголосного постпозитивного компонента в ролі зміненого суфікса (типу Соньхь < Сонь-с-лавь, Стахь < Ста-ни-с-лавь); усічення постпозитивного компонента і суміжного фінального голосного препозитивного компонента (типу Унь < Ун-е-борь, Ун-е-славь); усічення фінального складу препозитивного компонента (типу Гославь < Го-сти-славь, Рославь < Ро-сти-славь); скорочення шляхом стягнення в препозитивному компоненті (типу Буславь < Б-ог-у-славь); усічення фінального приголосного препозитивного компонента (типу Румирь < Ру-с-мирь); усічення фінального голосного препозитивного компонента з наступною асиміляцією суміжних приголосних на новому стику складів (типу Рацлавь < Ра-т-и-славь);

усічення початкового складу препозитивного компонента (типу Стиборъ < Че-сти-боръ); усічення початкового приголосного препозитивного компонента (типу Остобогъ < Г-осто-богъ, у похідній формі - Остикъ < Г-остикъ, так само Осташъ < Г-остащъ). Є ще й інші рідкісні форми скорочень.

У наведених в останніх шести видах скорочень ще так чи інакше збережені формальні ознаки композит, хоч і при затемненій уже сигніфікації. У перших п'яти типах скорочень відбувся не тільки розпад композитної структури, але й певний семантичний перерозклад в напрямі переважно лексикалізації збереженого компонента в його первісній апелювативній семантиці або за співзвучністю (пор.: Бои < Боиславъ і бои "бій", Жирь < Жирославъ і жиръ "жир", Маль < Малогость і маль "малий", Стои < Стоимиръ і стои "стій", "стояти", Рогъ < Роговолодъ і рогъ "ріг" і т.п.). Лексикалізації підлягали і різні види суфіксальних утворень від цих скорочень (як Добронъ < Добронѣгъ і добри, Радощъ < Радославъ і радни, Руско < Русъ і руси і под.). До того ж у ряді випадків ця лексикалізація веде навіть на неспоріднений іншомовний ґрунт, що особливо вводить в оману дослідників (пор.: Жиль Жилимиръ, Жьдимиръ і відетнонімне жиль "євреї", Селимъ < Селиморъ і Селім магометанське особове ім'я, Галь < Галимиръ і відетнонімне гал - "житель Галлії", а також і птах галка і под.).

Нарешті слід відзначити й те, що в ряді випадків різні давньоруські особові власні імена, як композити, так і похідні від них скорочення, у давньоруському побуті, можливо, і в праслов'янському, вживалися в різних паралельних фонетичних видозмінах, у деяких випадках навіть з відхиленням від закономірностей давньоруської фонетики, напр.: Драгомиръ, Дрогомиръ, Другомиръ замість Дорогомиръ; Драговить, Дроговить, Дреговить замість Дороговить. Мали місце співзвучні утворення, можливо, різної етимології, типу Радимиръ, Родимиръ і Редмиръ. Це ж явище відбите і в скороченнях від варіантів наведеного типу (пор.: Радъ, Родъ, Редъ), які, особливо в похідних суфіксальних формах, будучи наявними в твірних основах відповідних слов'янських ойконімів, теж спричиняють чималі труднощі через цю ж невпевненість у їх первісній сигніфікації (пор., напр., Родко < Родъ < Родимиръ, але також церковно-християнське Родионъ; Редко < Редъ < Редимиръ, але також апелюватив редька і под.).

Усі ці, разом взяті, факти не тільки в плані розробки критеріїв етимологізації слов'янської ойконімії, але й чисто в антропонімічному плані, вимагають ще глибокого теоретичного осмислення на загальнослов'янській антропонімічній основі.

Викладені вище фрагментарні уваги торкаються лише власне лінг-

вістичних критеріїв виділення давньоруської спадщини в українській ойконімії. Однак завжди слід мати на увазі, що при практичному застосуванні лінгвістичних критеріїв етимологізації ойконімів не можна нехтувати дуже важливим фактором екстралінгвістичного порядку, яким є соціально-історичні, суспільно-економічні та історико-культурні основи виникання населених пунктів на різних історичних синхронних зрізах, оскільки саме з цим фактором тісно пов'язані не тільки мотиви ойконімів, але і хронологізація та лексико-семантична класифікація останніх. Це питання в ономастичній літературі уже досить висвітлене.

До викладених вище міркувань наведемо один яскравий приклад відапеллятивного виведення походження давньоруського ойконіма, в той час як, на наш погляд, є вагоміші підстави пов'язувати його генезис з давньоруським антропонімом.

Візьмемо давньоруські ойконіми: Галич - як центр Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства і ростово-суздальський Галич. Походження цієї назви дослідники намагалися пов'язати з грецькою назвою кельтського племені галіндів - *Galindai*, з гр. *Γαλις* "сізь", з гот. *hallus* "скала", з п. *hala* "полонина", з укр. галіявина, з д.р. прикм. галич від галича - "галка" [Фасмер, 1, 388; Słownik, 2, 183]. В усіх цих випадках бралася до уваги лише коренева співзвучність і не з'ясувалися мотив номінації за гаданими етимонами та питання, чи були якісь реальні соціально-історичні підстави для номінації за цими етимонами. У жодному з наведених вище випадків таких підстав не бачимо, тому вважаємо, що історично і лінгвістично найбільш вмотивованим буде виведення походження назви Галич від давньоруського особового власного імені Галь - усіченої форми якогось із давньослов'янських власних особових імен-комполит типу Галимир, Галеслав, Галесинь [Илчев, 124; Słownik, 2, 246; Mikl., 49] - в посесивній патронімічній формі на -ь (Галич - первісне поселення Галича, тобто сина Галя, - це еліпсис від сполучення Галич городь) або ж, що теж імовірно, - утворення від демінутивної форми цього імені - Галко аналогічним шляхом еліпсиса - Гальч городь > Гальч, а за аналогією до форм на -ичь - Галич. Особове власне ім'я Галь (Hal, Gal) з похідним Галко (Halko) було поширене на українському Прикарпатті ще в XV ст. і засвідчується так званими гродськими і земськими актами [Słownik, 2, 246-247].

Р. Й. Керста

ОНОМАСТИКА В КАРТОТЕЦІ "СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
XVI - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст."

Хронологічним продовженням "Словника староукраїнської мови XIV-XV ст." стане "Словник української мови XVI - першої половини XVII ст.", над створенням якого працює колектив лексикографів Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Якщо перший словник охоплює усю лексику - апелятивну і ономастичну, засвідчену пам'ятками українського письменства XIV-XV ст., то другий словник включатиме в реєстр, крім апелятивів, лише незначну частину ономастичного матеріалу. В нього увійдуть всі власні особові та географічні назви відапелятивного походження, незважаючи на наявність чи відсутність апелятивів у картотеці словника (типу антропонімів Голубь, Горностаї, Макух, Кисель, Капуста, топонімів Ставь, Городокь, Дворець). Обмеження ономастичної лексики в словнику зумовлене специфікою власних назв, які у порівнянні з загальними назвами вимагають іншого лексикографічного опрацювання, а також тим фактом, що включення у словник величезної кількості власних назв, засвідчених у численних різноманітних пам'ятках, покладених в його основу, значно продовжило б термін виконання словника. Можливо, систематизований ономастичний матеріал, наявний у картотеці, буде покладено у вигляді додатку до словника.

Наша мета - показати у загальних рисах ономастичне багатство, яке міститься у картотеці "Словника української мови XVI - першої половини XVII ст."

Як уже відзначалося, в основу картотеки покладено пам'ятки різного жанру: актові книги гродських і земських урядів, описи замків, ілюстрації земель, привілеї населенню міст, реєстри прибутків і видатків братств, покрайні записи, окремі дърчі, купчі, розмежувальні грамоти, травники, полемічні твори, учительські евангелія, літописи, хроніки тощо. Насиченість відзначених типів пам'яток ономастичним матеріалом неоднакова і до того ж самі оніми в них надзвичайно різноманітні. Наприклад, у розмежувальних грамотах, як в жодних інших пам'ятках, представлена мікротопонімія різних територій України. Для ілюстрації наведемо лише одну цитату з картотеки, яка є вдалим

доказом багатства староукраїнської мікротопонімії: кгру(н)ть лишѣт-ви(н)ски(и)... в таки(м) положеню лежи(т), то єсть идучи за сло(н)-цемь... ри(ч)кою хо(л)ховою... а за тоє ре(ч)ки хо(л)хова, в блото кораблица, а за того болота кораблиць в лись коза(р)ски(и) а з коза(р)ского лиса до те(и)ни(х) леско(в) в ре(ч)ку че(р)ни(н)ку, а (з) тоє ре(ч)ки че(р)ни(н)ки до ле(с)ко(в) хранило(в)ски(х) в ре(ч)ку хранило(в)ку, а (з) тоє ре(ч)ки... в ри(ч)ку сеножа(т)ку а з то(и) ре(ч)ки сеножа(т)ское в лози сеножа(т)ские а з ло(з) сеножа(т)ски(х) в ри(ч)ку и(л)госку а з тоє ре(ч)ки и(л)госки в ре(ч)ку посто(л)бицу тою ре(ч)кою посто(л)бицею... до рубежо(в) моско(в)-ски(х) а(ж) до ... путища старне че(р)ниго(в)ские до ре(ч)ки стри(ж)на... тоєм(ж) ри(ч)кою стри(ж)немь... до гала болота и озера се(р)ховы в переве(и)кое болота а (з) переве(и)кого болота в ри(ч)ку и ро(в) глубоки(и) рово(м) глубоки(м) и ри(ч)кою на ни(з) идучи в ри(ч)ку белоусь..., и чере(з) белоусь... до ре(ч)ки глубоки(и) Зибрь і т.д. Такі пам'ятки, як листрації земель, описи замків, реєстр війська запорізького, багаті на різного роду антропоніми і топоніми. Натомість хроніки, конфесійні тексти в основному засвідчують власні назви богів і героїв античної міфології.

Важливе значення для дослідників як історичної лексикології, так і історичної ономастики мають власні назви, засвідчені в актах органів сільського та міського управління типу актів села Одрехови, Бориспольського та Житомирського міських урядів, Кременецького земського суду, юридики монастиря святого Георгія у Львові. У цих актах знаходимо власні назви, якими користувалися у побуті, і до того ж нерідко їх діалектні форми: дъяло ся в одреховѣ при в(н)ць хамил(л)чя(т)... и ящко роуси(н)ко з мн(с)цева бы(л)... и гри(ц) хы(л)ка; ва(с)ко и(з) долу; ива(н) фо(р)ма(н) каменецки(и); снѣ ва(с)ка городе(ц)кого небожчика; до(л)гъ... с(м) вине(н) кравчикови я(ц)кови борисовичу в яворовѣ; з головска члѣкъ волоши(н) прозвищо(м); па(н) и(л)ко ме(л)ни(к) и(з) бруховищѣ, за староства... Петра кишки... держал... того острова Лопушноє.

Дослідження ономастичного матеріалу картотеки "Словника української мови XVI - першої половини XVII ст.", особливо матеріалу, представленого в рукописних малодоступних архівних джерелах, дасть можливість доповнити існуючі погляди, скажімо, на розвиток і становлення української антропонімічної системи, на історію окремих типів онімів, їх локалізацію, уточнити хронологію цілого ряду слів і таким чином зробити певний внесок у дослідження як української діахронної ономастики, так і історичної лексикології. Щоб показати, який унікальний ономастичний матеріал міститься всередині цитат, ми, на-

приклад, взяли цитати на слово дань. У наявних поки що у картотеці 63 цитатах на це слово (картотека продовжує поповнюватися) засвідчено 37 антропонімів, 31 топонім, 3 гідроніми, 1 лімніонім. З цієї кількості власних назв у реєстр словника ввійде лише 5 антропонімів (Турь, Ворона, Тольсты(и), Коротки(и), Капуста) і один топонім (с. Слободка). Таким чином, поза реєстром словника залишається надзвичайно багатий ономастичний матеріал картотеки, який може служити надійною основою для ономастичних студій. Перш за все в картотеці представлені:

найдавніші топоніми, утворені на загальнослов'янському мовному ґрунті, типу городище Переяславь, Жизниковци, Путятичи, Ярославь, Самборь, Перемиль, Жеславль, Борятинь, Добрятинь, Дрогобузь, Завидовь, Фалимичи < Хвалимирь (з гіперичним початковим ф), Жидячинь, Тихомль, Стратинь, Супрасль;

власні назви рік, річок, потоків, озер, боліт, балок, бродів: над... Бугом, на річці Березниці, на річці Турь, долов Росью, ку Днастрови, в річку Корец, до річки Мирутинки, Суботовка річка, річкою Телешовкою, у річку Жерец, озеро че/р/іко, от Грузкої балки, къ Гринкову броду, болота Куповатого. Найвні у цитатах гідроніми значною мірою доповнюють реєстр "Словника гідронімів України";

давніслов'янські особові назви-композиції та їх скорочені варіанти (гіпокористики): Володимерь, Болеславь, Збіслава, Ярославь/Срославь, Станиславь, Спѣборь, Войтехь, Богдань, Владиславь, Казимерь, Татомирь, Богушь, Гневошь, Божко, Войнило, Путята, Радко, Томило, Томилець, Милоха. Наведені імена ще з давньоруської доби перейшли в спадок українській антропонімії XVI-XVII ст. До речі, у картотеці знаходимо згадки про "великого Володимера крестившого Рускую землю", якого "названо... по грецку Мономахо(м) то є(ст) самоборцемъ", про "градъ... тезоименитого князя лва", про літописних "кіа, щєка і корєв(а)";

генетично давні слов'янські імена, безпосередньо пов'язані з апаративною лексикою, фіксуються картотекою або у первісному вигляді, або у різних похідних формах: Чернята, Нестань, Нечай, Бажань, Жадань, Ждань, Заятня, Маликъ, Некрашови(ч), Немирчъ, Нелеповичь, Радко, Стома.

Найчисленнішу групу власних назв у картотеці становлять християнські імена, які уже в XVI-XVII ст. виступають адаптованими і мають фонетичні, морфологічні та словотворчі варіанти. Спостерігається певна територіальна диференціація таких варіантів. Окремі маловживані у минулому варіанти імен сьогодні виступають як прізвища. Християнські імена у канонічній формі або у наближеній до каноніч-

ної зустрічаються у картотеці як складові компоненти у назвах храмів або як компоненти датувань: при цркви стго мчнка гео/р/гїа (хоч поруч: стый кри(и) погорьль), манасты(р) светого онохрея (онофрїа), у цркви стго Домитрія, день сватого Николи Зимного.

Відомо, що пам"ятки письменства з огляду на свою жанрову специфіку не фіксують багатьох слів, які, без сумніву, побутували у мові. Про них ми довідуємося на підставі власних назв. Реєстр "Словника XVI – першої половини XVII ст." також значною мірою збагатився за рахунок власних назв відапелятивного походження.

Для дослідників історичної антропонімії цінним є цитатний матеріал, який відбиває мозаїку типів іменувань представників різних соціальних верств суспільства і свідчить про неусталеність документального іменування людей, яка базувалася на звичасвій, побутовій основі.

Картотека для "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." є у стадії завершення. Ономастика картотеки, як і взагалі уся картотека, поки що не досліджувалася. Однак є підстава твердити, що зібрано надзвичайно великий фактичний матеріал пам"яток письменства з усієї території України, в основному локалізований і хронологізований, який стане надійною базою не тільки для вивчення історичної ономастики, а й історичної лексикології, фонетики, історичного словотвору.

Систематизація цитатного матеріалу, створення ономастичного словника як окремого додатку до "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." в майбутньому стане основним завданням групи львівських лексикографів.

М. В. К р а в ч е н к о

ЗВУКОВІ ЗМІНИ В ЗАПОЗИЧЕНИХ АНТРОПОНІМАХ
У ДАВНЬОРУСЬКІЙ МОВІ

Пам"ятки давньоруської мови свідчать, що тенденція до скорочення імен існувала давно і, безперечно, започаткувалася в усному мовленні. За предмет дослідження ми обрали "Повість временних літ", яка, за словами академіка Д.С.Лихачова, "відтворила в собі й ідеологію верхів феодального суспільства, і народні погляди на руську історію, народні про неї думи і народні сподівання..." [ПВЛ, ч. 2, 5].

У цій пам"ятці зафіксовано близько 400 власних імен, 135 із них передаються в тексті в усіченій формі. Це насамперед власні імена, які мали представники нижчих верств населення – воїни, слуги і т.ін. З метов літературної обробки літопису Нестор використав над-

звичайно великий матеріал із книг конфесіонального письменства. Власні імена, що входили в цитати з зазначених джерел, часто залишалися в тексті літопису без змін, зберігаючи високий стиль розповіді. Значна ж частина власних імен зазнала великих змін, пристосовуючись до фонетичних законів усної народної мови, які і фіксує "Повість временних літ".

Одним із поширених фонетичних явищ у системі давньоруських власних імен є стягнення двох голосних. Як правило, дві однакові голосні фонема, що знаходяться всередині, а рідше на початку слова, з'єднують в одну голосну. Це а замість аа, и замість ии. Так, імена Исаакъ, Варлаамъ, Ваалъ, Авраамъ, Ааронъ, Гавриилъ, Даниилъ фіксуються із стягненням голосних: Исакъ, Варламъ, Валъ, Аврамъ, Аронъ, Гаврилъ, Даниль - Фара же роди 3 сныи: Аврама, и Нахора, и Арона [ЛВЛ, 1, 64]*. У досліджуваних антропонімах помітно також вилучення голосної із сполучення двох різних голосних: у середині слова вилучається голосна о із сполучення ео та оа: Федоритъ із Феодоритъ, Федоръ із Феодоръ, Фефилъ із Феофилъ, Иеровамъ із Иеровоамъ; на початку власного імені усикається и із сполучення иу та иа - Увеналии із Иувеналии, Афетъ із Иафетъ (По потопъ трие сынове Ноеви раздѣлиша землю Симъ, Хамъ, Афетъ (9); На третьем же сборъ Келестинъ Римский, Курил Олександрский, Увеналии Ерусалимский (79). Однак це явище відсутнє в імені Иисус і в одному випадку в імені Феодоръ, коли йде мова про святого, пор. "Феодоръ же стратилатъ" (33), де Феодоръ - ім'я воїна:

Вилучення голосної з сполучення двох голосних у середині і на початку слова зумовлене тенденцією до усунення зйання.

Досить поширеним є усічення голосних перед приголосними на початку власних імен: Настасъ із Анастасъ, Ларионъ із Иларионъ, Катерина з Екатерина (И се мужь корсунянинъ стрѣлы, имянемъ Настасъ, напсавъ сице на стрѣль... (с.76); И приде на холмъ, идѣже бѣ Ларионъ ископалъ печерку (105)).

Типовим явищем при передачі власних імен у Лаврентіївському списку "Повісті временних літ" є вживання однієї приголосної замість двох у запозичених антропонімах: Сава із Савва, Авакумъ із Аввакумъ, Аполонии із Апполонии, Иполитъ із Ипполитъ, Аполинарий із Аполлиналирий, Курилъ із Кириллъ, Иларионъ із Иллиарионъ, Иоанъ із Иоаннъ.

Продуктивним є явище усічення кінцевих фонемних сполук -ии, -тии: Василь замість Василий, Настасъ замість Анастасии, Дмитръ за-

* Далі при посиланні на це джерело вказується лише сторінка.

мість Дмитри, Евтухъ замість Евтухия, Леонъ замість Леонтия, Левонъ замість Левонтия. Результатом вторинного усічення є вжиті у тексті ім'я Левъ, утворене шляхом видуження елемента -ти із форми Левонтия, а потім - елемента -он із форми Левонъ. У тексті літопису помітне паралельне вживання повних і усічених форм одних і тих самих імен. При цьому повні форми вживаються для іменування святих, а також осіб привілейованих верств - імператорів, патріархів, митрополітів (Васили - візантійський імператор, Настаси - єрусалимський патріарх, Дмитри - святий), усічені - для іменування людей нижчих верств: Василь - владимирський посадник, Настасъ - корсунянин, Евтухъ - єретик, Дмитръ - коних Давида Ігоревича. Ця закономірність виявляється й у вживанні імені Иоанъ: там, де йдеться про святого, вживається лише повна форма імені; при називанні печерського ігумена Иоана один раз із трьох випадків ужито розмовну форму Иванъ, а для найменування світських осіб - переписувача князівського двора, київського боярина, воєводи Ярослава Мудрого, воєводи князя Володимира вживається лише розмовна форма Иванъ.

У деяких власних іменах спостерігається поява початкового й на місці и, напр.: Якимъ від Иоакимъ, Яковъ від Иаковъ. У пам'ятці форми Иаковъ (70) та Яковъ (60, 65) вживаються паралельно.

Помітні зміни сталися у звуковому складі антропоніма Константинъ. Так, ім'я візантійського імператора Константинъ подано лише один раз у цій формі, а 12 разів зустрічається форма Костантинъ, яка успадкована й українською літературною мовою. В одному випадку вжито форму з метатезою - Коснятинъ як ім'я народного героя Костянтина Добрича.

Отже, явище стягнення й усічення властиве для багатьох давньоруських запозичених імен. Запозичені антропоніми відповідним чином пристосувались до фонетичних і граматичних закономірностей давньоруської мови. "Повість временних літ" відтворив ці закономірності, ввібравши в себе традиції усного мовлення, а також поєднавши багатство різних стильових ознак. На формування усічених варіантів власних імен впливали традиції усного мовлення, яке ще в давньоруську епоху мало тенденцію до економного використання мовних ресурсів.

У сучасній українській мові явище усічення в системі власних імен є надзвичайно продуктивним. Значна частина скорочень давньоруських форм стала основою для дальшого стягнення. Напр.: Данило - Данко, Кирило - Кир, Настасия - Настя. Ця тенденція виявляється не лише в українській, а й у російській, білоруській та багатьох інших слов'янських мовах.

П. М. Л и з а н е ц ь

ДАВНЬОРУСЬКА ОНОМАСТИЧНА СПАДЩИНА
В УГОРСЬКІЙ МОВІ

Першими з угорської мовної сім'ї приблизно у I тисячолітті до нашої ери виділилися мадярські племена, що просувалися від Уралу все далі на південь і десь з кінця VII – поч. VIII ст. вступили у безпосередні контакти з східнослов'янськими племенами, що жили у смугі лісостепу: в'ятичами, сіверянами і полянами. Ці контакти, як свідчать мовні, етнографічні та археологічні факти, тривали близько 300 років. На це контактування вказують деякі арабські джерела, твір Константина Багрянородного "De administrando imperio", праця невідомого автора "Gesta Hungarorum" та ін. У "Повісті временних літ" від 898 р. про прихід угорських племен на сучасну їх територію зазначено: "Пришедше отъ востока и устремившася через горы великия яже прозвашося горы Угорскія и почаша воевати на живущая ту Волохи и землю Словенську. Седяку бо ту преже Словени, и Волкове прияша землю словенську, посемъ же угри погнаша Вольхи и наследивша землю ту, и седоша с словени, покоривше я под ся, и оттоле прозвася земля Угорська..." [ПСРЛ, 2, 187].

Як відзначають дослідники, угорські племена, перейшовши Карпатські гори, у кінці IX ст. знайшли тут уже значну кількість слов'янського населення¹. Тривале кочове життя мадярських племен, їх контакти з різними народами і спричинялись до різноманітних запозичень, перш за все у галузі лексики, що у свій чергу вплинуло й на формування угорського ономастикону.

Певну кількість власних імен запозичили угорці від слов'ян ще в період контактів з давньоугорськими племенами. Так, давньоугорськими писаними пам'ятками фіксуються імена Aladár, Bogdán, Igor, Tihamér; Olga, Vera, які могли ввійти з давньоугорської мови: Володарь, Богдан, Игорь, Тихомир, Ольга й Вера. Найповніший список угорських особових імен містять праця Я.Ладо "Книга угорських імен"², у якій аналізуються 895 жіночих та 392 чоловічих імені, тобто 1287 імен. Серед них імена слов'янського походження становлять 4-5 %, більшість з яких вважається автором південно- чи західнослов'янськими.

В угорській мові походження особового ім'я Aladár вважається спірним. Одні дослідники виводять його з турецької мови із значенням "лейтенант-охоронець", інші вважають, що це скорочена форма від германського імені Aldarik³. Враховуючи давність цього імені, а також наявність у ньому повноголосної форми Ala-, можна припускати його давньоугорське походження від особового імені Володарь. Ви-

никнення угорської форми *Aladár* із д.р. Володарь без початкового *B* є закономірним явищем (пор. *Ladisláv* із Владиславь, *Ladomér* із Владимирь і т.д.).

Давньоугорськими писаними пам'ятками початку XIII ст. (1213 р.) фіксується власне особове ім'я *Bogdán*. Угорські етимологи Л.Кіш і Я.Ладо схильні вважати, що це ім'я запозичено з південнослов'янських мов. Ми не відкидаємо цієї етимології, бо наявність проривного *g* замість *h* свідчить на користь цих мов. Але воно могло ввійти в угорську мову і з давньоруської. Не можна ігнорувати той факт, що в угорській мові до XIV ст. не було фарингального *h*, а тільки проривний *g* і глухий *ch*. Запозичучи те чи інше слово від східних слов'ян з фарингальним *g*, яке стояло перед дзвінкою приголосною чи голосною, вони передавали його через проривне *g* (лат. *g*), яке стояло набагато ближче щодо його вимови у цих словах, ніж глухий *ch*. Отже, ім'я Богдань могло передаватися угорським *Bogdán*, а не *Bochdán*. Тільки на початку XIV ст. в угорській мові з'являється фарингальне *h*, що виникло із *ch*.

Досить широко фіксується давньоугорськими писаними пам'ятками і власне особове ім'я *Tihamér*. Я.Ладо вважає його давнім угорським особовим іменем, початковим джерелом якого є одна з слов'янських мов. Автор не вказує на конкретну мову, хоч можна було б відзначити, що на південній угорській території це ім'я могло бути запозичене у південних слов'ян, а на північно-східній – з давньоруської мови.

Особове ім'я *Igor* не знайшло великого поширення в угорській мові, хоч фіксується угорськими писаними пам'ятками уже з початку XII ст. як топонім⁴. Етимологи виводили топонім *Igor* із турецької мови чи давньопівнічнонімецького *Ingvarr*. Проте відомий угорський лексиколог Л.Кіш приходить до висновку, що топонім *Igor* виник із давньоруського особового імені Игорь, занесеного, може, через тюркське (печенізьке?) посередництво, з якого на угорській території області Фейер утворився топонім⁵. Етимологія імовірна, але тюркське посередництво не обов'язкове. Дуже поширеним і давнім в угорській мові є власне особове ім'я *Olga*, яке, мабуть, слід виводити не безпосередньо з скандинавського *Heilga*, а з слов'янського (в тому числі і з давньоруського) Ольга, що виникло внаслідок фемінізації чоловічого імені Олег. Неясним є тільки, чому в угорській мові наявне проривне *g* [ɟ]. Можливо, що це особове ім'я було запозичене ще до XII ст. від східних слов'ян.

Походження власного особового імені *Vera* Я.Ладо вважає спірним. Воно є або скороченою формою від *Veronika*, або пестливою формою від німецького *Verona*, або походить від слов'янського імені *Vera* "віра"

чи від латинського прикметника жіночого роду *verus* із значенням "правда", "людина, що говорить правду". Більш правдоподібним нам здається слов'янське походження цього імені. Зараз важко вказати на якусь конкретну слов'янську мову, проте гадаємо, що на території карпатської низовини особове ім'я Вера могло паралельно проникати в угорські говори з різних слов'янських мов, які знаходилися і зараз знаходяться у тісних контактах з угорською мовою, в усякому разі з тих мов, де давнє ѣ рефлексується як довге е.

Перейшовши з кочового на осілий спосіб життя, угорці вступають у безпосередні і тривалі контакти з іншими слов'янськими народами і поступово ряд угорських власних особових імен поповнюється за рахунок слов'янізмів: Bogát (від богатъ), Borisz (Борис), Kázmér (Казимир), Kenéz (від кѣназь), Ládoméř, Vladimir (Владимир), Milán (Милан), Mirkó (Мирослав), Radomir (Радомир), Radiszláv (Радислав), Szaniszló (Станіслав), Darinka (Дарина).

¹ Györfi G. Az Árpád-kori Magyarorszáğ földrajza. - Budapest, 1963, old. 520.

² Ladó J. Magyar utónévkönyv. - Budapest, 1971. - 258 l.

³ Ibid, old. 128.

⁴ Kiss L. Földrajzi nevek etimologiai szótára. - Budapest, 1978, old. 287.

⁵ Ibid.

Н. В. Подольская

ПРЕФИКСАЦИЯ В ДРЕВНЕРУССКИХ И СОВРЕМЕННЫХ
ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ АНТРОПОНИМАХ И ТОПОНИМАХ

Префиксальные антропонимы и топонимы структурно близки к композитным образованиям. Некоторые исследователи их так и классифицируют. Однако семантически префикс не может быть приравнен к корневой морфеме, так как он ничего не называет, а лишь указывает на связь, модифицирует значение того слова, к которому присоединяется, или уточняет характер протекания процесса в глаголах. В топонимах, в частности, некоторые префиксы могут указывать на расположение объектов: Подмошечье, Колобродье, Межирічка и т.п. Большинство префиксальных старых антропонимов имеют глагольную основу, и префиксация в них прошла на апеллятивном уровне, ср. Влазень, Выборъ, Измай, Побивай, Розлада, Сорван, Сугонай, Затопляй, Умай, Урывок и т.п., что служит дополнительным свидетельством большей древности антропонимической системы по сравнению с топонимической.

Уже ранние древнерусские памятники дают нам примеры вполне

универсализированных антропонимов и топонимов с префиксами. Ср. антропонимы Завидь /БГ, 1958, № 103, 32; № 156, 36, XII в./, Насиль /БГ, 1978, № 525, 124, XII в./, Нежата /там же, № 509, 104, XII в./, Несьда /БГ, 1958, № 105, 35, XII в./, Опаль /БГ, 1978, № 516, III, XII в./, Полюдь /БГ, № 350, XIII в./, топонимы: р. Здвижа /ПВЛ, 2, 462/, гор. Зарубь /там же, 1, 151, 352; 2, 423, 469/, гор. Вручи /там же, 1, 53, 251; 2, 12, 56, 315, 320/, гор. Переволока /там же, 1, 141, 342; 2, 417, 445/, гор. Прилукъ /там же, 1, 141, 160, 342, 361; 2, 417, 445/, гор. Изборскъ /там же, 1, 18, 214; 2, 12, 13, 94, 128, 220, 237, 238/, гор. Сутъискъ /там же, 1, 159, 180, 360, 382; 2, 440, 441, 462/. К числу древнерусских префиксальных топонимов относятся и те, которые были образованы от префиксальных антропонимов, ср. Перемышль от Перемисьль, Переяславль от Переяславль, Завидово от Завидь, Неверово от Неверь, Нажирино от Нажирь и др. Предшественницами одной из категорий префиксальных топонимов были предложные конструкции географических названий. Эта мысль не нова. Она была высказана еще в 1955 г. в работе М.Карася¹; далее она развивалась Ю.А.Карпенко², на русском диалектном материале подтверждена в статье В.И.Тагуновой³ и продолжает находить свое развитие в работах, посвященных топонимобразованию.

Нам хотелось бы внести свою лепту в раскрытие истории топонимов и антропонимов префиксального образования. На материале древних названий церквей мы попытались вскрыть процесс образования сначала предложных конструкций. Анализ показывает, что происходило последовательное свертывание топонимического текста: древнерусский урбанистического типа "церковь святого мученика Никиты, иже за Яузой" (летопись под 1476 г.) преобразовался в модель "Никита иже под Яузой", далее ст. сл. "иже" заменяется на рус. что: "Никита что за Яузой" (эта форма сохранялась еще в XIX в.); далее: "Никита за Яузой". Духовная культура не позволяла дальше эллиптировать название церкви (нельзя отбросить само имя церкви). Это способствовало сохранению формы "Никиты за Яузой", которая ныне широко применяется в исторических и историко-искусствоведческих работах, когда необходимо, например, назвать памятник архитектуры в истории города. Таких названий церквей в Москве и других городах России, а также, например, в Чехословакии сохранилось многие десятки, ср. названия костелов и монастырей в Праге: монастырь св. Вацлава в Просеку (конец XV в.), костел св. Вацлава на Злєразе (XIV в.), костел Девы Марии перед Тьном (XIV в.) и др.

В названиях же поселений, земельных наделов, урочищ и т.п. усечение топонимического текста доходило до утраты именованного самого

объекта, от его имени сохранилось лишь указание, где он находится. В этих случаях по предложной конструкции можем реконструировать первоначальный топонимический текст. Но и без первоначальной конструкции в памятниках письменности мы встречаем топонимы, в которых назван объект и его местоположение, например в НК: Весь за Ручьем или иная модель: За керестію Носокъ. Если проследить все стадии топонимического текста до префиксального топонима, то можно представить себе такой путь: Пожня, что за Дорами > Пожня за Дорами > За Дорами > Задорье, или Задора, или Задоры. Конечно, не каждый префиксальный топоним проходил все эти стадии, большинство из них образовались по готовой модели.

Известно значительное число параллельно существующих структур топонимов: предлог + имя и префиксальное имя (это касается топонимов с именной или именной отглагольной основой): За Мочар - Замоچار, За Поляной - Заполяна, На Горе - Нагорка, На Болоте - Наболотье. Возможно, для некоторых антропонимов с именной основой (особенно прозвищного характера) тоже существовала стадия предложной конструкции. Однако мы не знаем древнерусских или каких-либо иных древнеславянских антропонимов с предлогом, хотя префиксальные имена и фамилии с именной основой известны широко (см. ниже). (Среди православных канонических имен отсутствуют префиксальные имена).

Предложные топонимы с предлогом в препозиции сохраняют форму рода, числа и падежа входящего в них имени, а в некоторых случаях с одним и тем же предлогом сохраняются различные падежные формы, напр.: За Бором, За Стругой - форма творительного падежа, а За Мочар, За Зельчево (бр.) - винительного. Это особенно показательно, когда два предложных топонима имеют одну лексику, ср. укр. Під Каменем и Під Камінь. Однако данная форма рода, числа и падежа не влияет на род предложного топонима: он неопределен. Это относится к любым предложным конструкциям.

Предложные топонимы, где имя выступает в форме множественного числа, не могут быть определены как топонимы *pluralia tantum* даже в тех случаях, когда известно, что это вторичные образования, возникшие из топонимов *pluralia tantum*: Въ Болотях (от Болоты), В Язвицах (от Язвица), Под Березницами (от Березниці).

Все предложные топонимы - от простейшей конструкции (За Горю) до более сложных (Въ Зальскомъ мосту, Въ Яснѣ Ляховичи, В Лисѣ въ Гари, По Дрѣѣ вверху Добрынино, За Ручьем на Горе) - представляют собой застывшие отрезки текста, синтагмы, вынужденные играть номинативную роль, но не получившие для этого специального оформления, поэтому они без рода и числа, с утраченным значением флексий косвенного падежа.

Полагаем, что нельзя считать тип предложных топонимов преимущественно западнославянским. Как показывает восточнославянский материал, этот тип и здесь достаточно распространен. Предложные топонимы встречаются как именованья микрообъектов, населенных пунктов и даже гидронимов, особенно на Украине. В работе З.Т.Франко две страницы занимает лишь перечень украинских гидронимов, представляющих собой предложные конструкции с различными падежами, в том числе и с предлогами коло, до, з-під⁴, не включенными нами в число типовых предлогов — префиксов. Однако предложные топонимы неудобны в качестве имен, несклоняемы, и потому многие из них постепенно переходят в префиксальные. При переходе предложного топонима в префиксальный даже без дополнительной суффиксации, а лишь путем замены флексии косвенного падежа имени на флексию имени падежа (или нулевую), которая играет топонимообразующую роль, топоним получает ясно выраженный грамматический род, напр.: Залюка (жен.), Заозеро (средн.), Подхольмь (муж.), Загроб (муж.). В приведенных примерах род имени, входящего в префиксальный топоним, становится родом последнего. Но это не всегда так, ср. По-луг-а (жен.); По-яр-а (жен.), З-буд-ь (муж.) и аппеллятивы луг, яр (муж.), буда (жен.). Вероятно, влияние на род топонима оказывает не столько род входящего в него имени, сколько топонимообразующая модель и специфика топонимической системы региона. Флексия множественного числа в префиксальных топонимах может быть "исконной": Под липи > Подлипи (хотя здесь флексия вин. пад. мн.ч. совпала с флексией им. пад. мн.ч. в префиксальном топониме), а может быть "добавлена" (по модели), напр.: По-лог-и, При-лук-и, За-лес-и.

Старые топонимы различных префиксальных моделей сохраняются в современной восточнославянской топонимии. Древние антропонимы с префиксами частично сохранены в топонимии, но главным образом — в современных фамилиях⁵, ср.: без-: Беззуб, -ов, Безнос, -ов, Безух, -ов, Безверхий, Безродный; вн-: Внгон, -ний, Внборний, Внваль, Внходец; до-: Дозорей, Догода, Докука, Досужил; за-: Завала, Задора, Заруба, Запорожец, Завездный; на-: Набок, Найда, Наток, Наделя, Надворный, Наугольный; не-: Нехода, Негрэй, Недава, Ненадо, Непомнящий, Неровный; о-/об-: Обзор, Опара, -ин, Оплесник; по-: Повод, Погуда, Погожий, Погребной; пере-/пере-: Черегон, Чересала, Черезовник, Пречестный; при-: Пристуда, Прищела, Прибуда; под-: Поднос, Подгорный, Подвезенный, Подвальный; про-: Проход, Проед, Пролейко; раз-: Разгон, Разбитной, Разнощик, Рассыпной; с-: Слук, Срубщик; су-: Суво, Суприя, Сусло; у-: Убогий.

Предлагаемая ниже таблица показывает соотношение префиксальных и предложных топонимов и префиксальных антропонимов.

Типовые префиксы древнерусских топонимов	Предлоги в древнерусских топонимах (в препозиции)	Префиксы в праславянских двуосновных антропонимах	Префиксы в восточнославянских антропонимах
без-	-	*bez-	без-
в-/во-	въ	-	в-
вз-/воз-	-	-	вз-/воз-
вн-	-	-	вн-
за-	за	-	за-
из-/изо-	изъ	iz-	из-
меж-/между-	межь, между	-	-
на-	на	na-	на-
над-	надъ	-	-
не-	-	ne-	не-
о-/об-	-	o/ob-	о-/об-
по-	по	-	по-
под-	подъ	pod-	под-
пере-/перё-	-	per-	перё-/пере-
при-	-	pri-	при-
про-	-	-	про-
раз-/роз-	-	*orz-	роз-
с-/со-	съ/со	-	с-/со-
су-	-	sq-	су-
у-	у	u-	у-
	Нетиповые		
до-			до-
коло-			коло-
от-		ot-	от-

¹ Karaś M. Nazwy miejscowe typu Podgóra w języku polskim i w innych językach słowiańskich. - Wrocław, 1955.

² Карпенко Д.А. Еще о топонимической префиксации. - В кн.: Конф. по топонимике Сев.-Зап. зоны СССР: Тезисы, Рига, 1966, с. 59-62.

³ Тагунова В.И. Зазеро, Завраг, Поддуб. - В кн.: Изучение географических названий. М., 1977, с. 132-135.

⁴ Франко З.Т. Граматична будова українських гідронімів. - К., 1978, с. 12-14.

⁵ Материалы для словаря русских фамилий Н.В.Суперанской и А.В.Сусловой (Институт русского языка АН СССР).

А. В. С у п е р а н с к а я

ИЗ ИСТОРИИ РУССКИХ КАЛЕНДАРНЫХ ИМЕН

От введения христианства до Максима Грека

Календарные имена представляют собой лексический пласт, чуждый в своей основе именам древнерусским, к которым обычно относят дохристианские имена. Поскольку имена календарные были заимствованы в X-XI вв. списком, составляющим определенный онимический массив, их можно рассматривать как особый памятник древней культуры. Специфика этого памятника заключается в том, что значительная часть его до

сих пор живет в народной речи, хотя отдельные его элементы стали неактуальными и многие претерпели изменения. В связи с этим собственно памятником будем считать древнейшие формы имен, которые натурализировались в древнерусском языке и стали его неотъемлемой частью.

Материалом для раздумья послужили древнейшие минеи XI—XIII вв. в публикации И.И.Срезневского (в журн. "Христианские древности и археология", Спб., 1863, кн. 7); "Толкование именам по алфавиту Максима Грека" в публикации Л.С.Ковтун (в кн.: Лексикография в Московской Руси XVI — начала XVII в., Л., 1975); Лексикон словеноросский Памвы Берныды (в публикации В.В.Нимчука, Киев, 1961); многочисленные рукописные азбуковники, сборники, минеи, синодики XVI—XVII вв., раннепечатанные и современные церковные календари, святцы и т.д. Сразу отметим, что материал минеи XI—XIII вв. по своему существу был более русским, чем тот материал, который помещен, например, в современных церковных календарях 60—80-х гг. Так, в минеях 15 августа значится память Оулиты, 31 августа — Улиты, а в календаре на 1960 г. — Иулитты; как по-русски никто не говорит. Это касается и многих других имен, имевших в XI—XIII вв. более русскую форму и утративших ее в результате последующих пересмотров, неоднократно проводившихся церковью.

Поэтому современные церковные календари могут использоваться ономастами лишь как дополнительное справочное пособие. Языковая форма имен в них не только оторвана от живой современной русской, но и не подлинна по отношению к первоначально заимствованной, поскольку лица, исправлявшие в различные годы церковные справочники, в ряде случаев связали имена со словами не тех языков, от которых они произошли, внося в них таким образом значительные искажения.

Имена в минеях XI—XIII вв. имели самую древнерусскую форму по сравнению с дальнейшими редакциями списка, потому что они были заимствованы через посредство южных славян, где христианская религия утвердилась раньше. Южные славяне усвоили многие византийские имена в процессе живого общения с греческим населением, по-видимому, до принятия христианства и независимо от него. Славянская адаптация этих имен, имевшая место в южнославянских землях, облегчила заимствование византийских имен в Древней Руси. Таким образом, южные славяне, их язык и культура оказались той передаточной средой, через которую пришла к нам византийская культура, в особенности христианская культура и имена.

Поскольку анализ каждого памятника требует его филиации, т.е. выявления непосредственных или косвенных источников, отметим, что византийский список личных имен объединяет хронологически разные

факты и является ценным свидетельством взаимного проникновения разных культур. В связи с тем, что первоначально христианство складывалось в пяти епархиях — Византийской, Римской, Антиохийской, Александрийской, Иерусалимской, ряд имен, попавших в византийский список, относится к числу древних онимов, звучавших в этих местах в момент зарождения христианства, и мы затрудняемся сказать, в каком из языков древнего Средиземноморья они возникли, если только это не позднейшие искажения. Таковы, например, имена Анфал с вариантами Навал и Айфал, Аз с вариантом Аза, Ерей с вариантом Арей, Пром и др. К наиболее древним относятся также имена, включающие обозначения античных богов: Аполлоний, Ермоген, Иракий.

С введением христианства многие из древних имен вошли в предпочитаемый ономастикон церкви, хотя ничего общего с христианством изначально не имели. Они просто хронологически и локально были тем фоном, на который наслаивалась христианская идеология. Для Римской епархии, ставшей позже оплотом католицизма, это были имена, звучавшие в римских провинциях, для Восточно-Византийской церкви, ставшей средоточием православия, это были имена Восточного Средиземноморья.

Специальные церковные имена формируются в эпоху победившего христианства. Они отражают черты, характеризующие, по мнению их создателей, идеального христианина: Григорий 'бодрствующий', Константин 'постоянный, стойкий', Климент 'кроткий', Христофор 'несущий в себе Христа', Христиан 'христианин', Христиана 'христианка'. Этот слой искусственно созданных имен был общим для западного и восточного христианства. Нередко первыми их носителями были римские папы, впоследствии канонизированные церковью. Более поздний слой специально созданных имен в Римской епархии характеризуется компонентами фон, бене 'хорошо, благо': Бенвенуто, Бонифаций, Бонкомпанио и т.д., а в Византийской — компонентом зу/ев с тем же значением: Евпраксия, Евстолия, Евлогий, Евмений и др. Эти имена часто присваивались монахам. После размежевания христианской церкви на Восточно-Византийскую и Римско-католическую (1054 г.) канонизация православных и католических святых ведется обособленно (за небольшим исключением более поздних заимствований — Саверий, Екуперия), что привело к разным именникам двух религиозных направлений.

Православие и католицизм составляли воинствующие, враждующие объединения, имевшие точную информацию о том, что делается друг у друга. Поэтому многие мероприятия Восточно-Византийской церкви можно расценивать как прямую реакцию на нововведения у католиков. Например, папа Григорий VII (1073—1085), поставивший своей задачей возвеличение католицизма, в качестве одного из пунктов широкой про-

граммы церковных реформ выдвинул требование поднять культ святых. Им развивается деятельность по выявлению святых римско-католической церкви, составляются их жизнеописания. В XIII в. выходит христианский Григорианский календарь, заменивший прежний романский (Лианский). Почти каждый день в нем связывается с именем какого-нибудь святого. В результате числовые даты были заменены ономастическими: вместо 23 апреля стали говорить на Георгия, вместо 25 июля — на Якова и т.д.¹ Святые защитники общин дали свои имена церквям, а дни их поминовения стали храмовыми праздниками. Люди выбирали себе святых патронов в соответствии с днем своего рождения и профессией. Так, Николай считался покровителем моряков и купцов, Георгий — рыцарей. Культ святых Николая, Георгия и Антония был принесен в Римскую епархию крестоносцами и пилигримами с Востока. Новый календарь донес христианские имена до самых отдаленных селений и связал их с сельскохозяйственными и общественными делами. Возможно, отголоском этого мероприятия является усиление строгости в присвоении имен на Руси, где после XIV в. князья уже не имели права зваться дохристианскими именами. К простым людям этот запрет пришел несколько позже.

Следует остановиться на различии самого понятия "святой" в русской и западной традиции. После папы Григория VII в Римской католической церкви стали проводиться регулярные акты канонизации святых. Так, до 1400 г. было канонизировано 994 святых Иоанна (Johannes) и 556 святых Петров (Petrus), кстати, это были первые христианские имена у католиков². В дальнейшем один раз в 25 лет рассматривались обстоятельства жизни наиболее выдающихся католиков и решался вопрос о возможности их причисления к лику святых. Так были канонизированы многие миссионеры, проповедовавшие христианство в Африке, Америке и Китае. После второй мировой войны к лику святых были причислены деятели Сопротивления в странах, временно оккупированных гитлеровской Германией. Несмотря на большое количество одноименных святых, памяти всех носителей одного какого-нибудь имени обычно отводится лишь один день в году (редко два). В то же время регулярная канонизация способствовала значительному расширению списка имен.

Русские получили готовый список имен, распределенных по датам. При этом с датами католического календаря совпадали дни памяти многих ранних Восточно-Византийских святых, бывших в свое время общими христианскими святыми. Однако уже в ранних минеях многие имена применительно к разным одноименным святым повторялись по несколько раз в год.

Иная концепция святого в Восточно-Византийской церкви привела, с одной стороны, к тому, что в настоящее время святых у нее значи-

тельно меньше, чем в Римско-католической, а с другой — к тому, что многие имена стали упоминаться в календарях по 10 и более раз, а Иван — 79 раз в году. Для канонизации православного святого необходимо было, чтобы сохранились его мощи и возле них происходили сверхъестественные события. Вследствие указанной строгости киевский князь Владимир, при котором состоялось крещение Руси, был канонизирован не первым, а лишь четырнадцатым, после 1240 г., по особому ходатайству Александра Невского. Возле мощей Владимира (умер в 1015 г.) не происходило ничего сверхъестественного, а позже церковь, в которой он был похоронен, разрушили ордынцы. Но Александр одержал свою знаменитую победу над шведами в день смерти Владимира, 15 июля 1240 г., и истолковал ее как чудо, ниспосланное ему Владимиром.

Большое количество дней памяти одноименных святых у представителей православной церкви получается потому, что в качестве этих дней выбирается день смерти (нередко мученической), а также день перенесения мощей. У Александра Невского, например, два дня памяти. Первый отмечается в день его погребения 23 ноября (умер он, возвращаясь из Орды, 14 ноября 1263 г.; мощи открыты в 1380 г.). Второй день почитания Александра Невского установлен Петром I в 1724 г. и приурочен к 30 августа, поскольку 30 августа 1721 г. был заключен Ништадский мир со шведами, а 30 августа 1724 г. открыты вновь его мощи, перенесенные в Петербург. У других Александров это соответственно другие дни. Всего имя Александр упоминается в календарях 25 раз. Таким образом, даты в православных календарях это не столько день имени, сколько день поминовения определенного святого.

Тезоименные празднества, как, например, 10(23) мая Апостола Симона Зилота и Симона епископа Суздальского или 8(23) мая Арсения Великого и Арсения Трудолюбивого печерского, — не часты. Добавим, что имя Симон в церковных календарях упоминается еще 3 раза: 30 июня, 12 июля, 28 сентября, а имя Арсений — еще 10 раз: 19 января, 2 марта, 12 июня, 12 июля, 24, 28, 30 августа, 28 октября, 13 декабря и в первое воскресенье после 29 июня.

Ранние (до нашествия орд Батые) канонизации русских святых были нерегулярны и не достаточно подтверждены документально. Перелом наступает в царствование Ивана Грозного, который совместно с митрополитом Макарием в 1547 и 1549 гг. на двух соборах провел канонизацию новых русских святых и подтвердил все более или менее четкие прежние канонизации. Это была переломная эпоха еще и потому, что Иван Грозный первым из русских великих князей венчается на царство. Поводом к этому послужило падение царского дома Палеологов в Византии. Под натиском турок теряет свой престиж Византийская церковь,

в течение ряда веков возглавлявшая Восточно-Византийскую епархию. Теперь она преимущественно канонизирует своих деятелей, принявших мученическую смерть от турок. Москва объявляется Третьим Римом. Московский (а позже вся Русь) патриарх берет на себя функцию византийского. В связи с этим канонизация новых чудотворцев (как их тогда называли) способствует укреплению и возвышению Москвы в мирских и церковных делах. В многочисленных рукописных сборниках того времени рассказывается о пожаре Константинополя и о канонизации новых русских чудотворцев. Начинают составляться знаменитые Макарьевские четы минеи.

В результате на Руси происходит очередное наступление церкви и полный запрет именоваться дохристианскими именами. Наступлению церкви способствовала, возможно, и Реформация в Западной Европе, которая показала уязвимость католицизма в ряде его позиций. Контрреформация XVII в. ответила на Реформацию инквизицией. Русская церковь стремилась противопоставить шатаниям Запада свою монолитность, что и нашло выражение, в частности, в запрете русским именоваться древнерусскими дохристианскими именами. Еще одной акцией, предпринимаемой церковью в XVI-XVII вв., является пересмотр церковных книг, приведший в конце XVII в. к расколу. В отличие от Реформации, движения за обновление церкви, раскольники стремились к сохранению старой русской веры, традиционных имен, обрядов, старой русской культуры. Раскольникам, или, как их стали позже называть, старообрядцам, удалось сохранить первоначальный круг имен, входивших в минеи XI-XIII вв., без многих последующих добавлений и изменений, привнесенных синодальной церковью.

К XVI в. относится и начало западной ориентации на Руси взамен прежней южной, прежде всего византийской. При Иване Грозном уже существовал посольский двор, где были переводчики, владевшие западными языками. В 1535-36 гг. переводчик этого двора Дмитрий Герасимов переводил с латинского языка Толковую псалтырь Бурона. Позже он работал переводчиком у новгородского архиепископа Макария. В XVI же веке на Русь проникают западные календари. Все это не могло не оказывать влияния на формы имен, помещавшиеся в церковных книгах. Со второй половины XVI в. параллельно с пересмотром церковных книг начинается и ревизия тех форм имен, которые в них упоминаются.

XVI век оказывается той границей, до которой рассматриваемый нами памятник сохраняется в более или менее чистом виде. Это и серьезная граница в культурных ориентациях. После XVI в. южные славяне перестают оказывать столь серьезное влияние на русские церковные имена. На смену им приходит Юго-Западная Русь с христианскими цент-

рами в Киеве, Вильне и других местах. Их авторитет нередко оказывается выше, чем у московских патриархов: они активно участвуют в исправлении церковных книг и вносят первую лепту в дело отрыва церковных форм имен от русских народных.

В результате нажима церкви и запрета на дохристианские имена обнаружилась ограниченность ранних миней (330 мужских и 64 женских имени). В результате всех актов канонизации на Руси состав имен пополнился лишь несколькими княжескими именами: Владимир, Борис, Глеб, Ярослав, Мстислав, Святослав, Всеволод, Игорь, Олег, Ольга. В дальнейшем все канонизированные чудотворцы звались именами из указанного списка, так что их канонизация прибавила лишь ряд добавочных дней поминовения лиц с теми же именами.

Несмотря на турецкое завоевание, на территории бывшей Византийской империи сохранились действующие монастыри, сосредоточившие в своих библиотеках христианские рукописи. Они поддерживают живые контакты с православной церковью Московского государства. Монахи из русских монастырей годами находятся, например, в Афонском монастыре, где копируют рукописи. Греческие монахи приезжают на Русь, чтобы помотать в новых переводах и пересмотре старых переводов церковных книг. В их числе и знаменитый Максим Грек, оставивший интересное "Толкование именам по алфавиту".

Максим Грек дважды переводил псалтырь с греческого, занимался редактированием и проверкой переводов других церковных книг. Тщательное издание памятника, осуществленное Л.С.Ковтун на основе протографа и многих списков двух прижизненных редакций Максима Грека, не проясняет вопроса о филиации этого документа. Очевидно лишь, что "Толкование" выполнялось не на базе миней, поскольку в нем нет имен многих центральных образов христианства: Авраам, Павел, Иосиф, Лука, Марк, Матвей, Моисей и др. В него не вошли и такие имена, как Авдий, Аггей, Азарий, Ананий, Арефа, Аристарх и др., которые были в минеях. Кроме того, в "Толковании" есть имена, отсутствующие в ранних минеях: Авакум, Астерий, Афиноген, Виктор, Винифатий, Дидим, Досифей, Евлогий и мн. др. Всего в нем 241 мужское и 22 женских имен (в ранних минеях соответственно 330 и 64). В "Толкование" включены также слова ангел, апостол и имена Зилот, Иисус, Христос, Христосом, Христуод, Мелхиседек, Филором, Клевуод, Клеодим, Ориген, Феодит, не входившие тогда ни в русский, ни в западный ономастикон, имена нескольких языческих божеств: Исис, Именеи, Артемида, Серапис, названия городов Иерапол, Никополь, улицы Халкопратия, фраза Датер му феи (отец мой божественный), позже давшая имя Датерфумий, слова космос, океан, несколько названий должностей, церковных книг, метал-

лов и камней, греческий глагол кустодио 'стерегу', название месяца ianuuarii с переводом: "по-русски генварь". Следовательно, антропонимы составляют большую и довольно монолитную часть "Толкования", а набор прочих слов в нем случаен.

На вопрос, преднамеренно ли из "Толкования" исключались имена древнееврейского происхождения, едва ли может быть дан положительный ответ, поскольку в него все же входят имена Анна, Иван, Аввакум, Варнава, Захария, Иаков и ряд других. Отвергнуть следует и предположение, что автор не включил в "Толкование" те имена, значения которых не знал, так как у него неоднократно встречаются записи типа "терентеи, да терти^л, татїанъ, ри^мска имена, а' тлькъ и^х нѣвѣдо^м мнѣ", характеризующие исключительную честность составителя. Возможно, в "Толкование" Максима Грека не вошли имена, бывшие в каком-нибудь из известных ему произведений. Например, с XIII по XVII в. существовали словарики "Речь жидовского языка", "О именах глаголевых жидовским языком" (иначе "А се имена жидовская русьски тькована") — последний переведен с греческого³.

В минеях XI—XIII вв. ярко выражены черты русского языка. Следует полагать, что ко времени деятельности Максима Грека (XVI в.) эти русские черты в заимствованных именах усилились. Если в минеях Ѣ и Ѧ употребляются совершенно эквивалентно, то Максим Грек, как грек, безусловно пытался бы привести в систему их употребление. Тем не менее он этого не сделал, ср. парѣвси и парѣвѣи. Поскольку употребление ижицы шло тогда резко на нет, Максим Грек в имени порѣрси не восстанавливает ее, но имя Куприян дает в формах киприанъ и кїпрїанъ, хотя в пояснении говорит, что оно происходит от названия острова Кипра — в одном из списков: Кїпра. Имена Евфимий и Еввуд дает в двойном написании: свѣи^м и свѣи^ми, свѣилъ и свѣилъ.

Орфографические расхождения зафиксированы в самых ранних минеях. Так, в материалах, собранных И.И.Срезневским (см. [Ср.7]) находим: Меркоуриа и Мъркоуриу, ѡръста и Ореста, Ѳеодора и Фѳеодора, д Ивана, Ивана, Иоана, Иона (=Иоана) златоустаго, Іѡ предтеча (пртча), Христофора и Хръстофора, Сумеон и Съмьон, Карѣпа и Карпа (род.п.), Фъртонат и Фортонат, Ѥрмию, Еремю, Июстиана и Июстина, Антони и Антоннѣ, Тоухон и Тухон, Самсон и Самьсон, Павьла и Паула и т.д. Наблюдается вольное обращение с инициальными гласными: Сидор — Исидор, Мокий — Амокий, Ларион — Иларион, Никита — Аникита. Формы родительного падежа типа Мефодьа, Дионисья, Еустафья, Рипсимья заставляют восстанавливать именительный падеж Мефодей, Еустафей, Дионисей, Рипсимей. Большой интерес представляют ь и ѣ влутрѣ слова:

Андрѣй, Калинник, Козьма, Матѣей, Терентій, Вѣрн; Карьпа, Кондрат, Клавдіан, Мемьнон, Менандр, Андроник. Подтверждением общности списка имен в редакции Максима Грека являются их финали, которые очень часто имеют форму -си: Василси (хотя есть и вариант Василіи), Георгси (и Георгіи), Григорси (и Григоріи), Дмитрси и Димитрси (лишь в одном из списков есть форма димитрии, и в одном к форме дмитрей другими чернилами приписано еще i: дмитреіі).

В Макарьевских четьях минеях, которые составлялись примерно в то же время (вторая половина XVI в.), орфография во многом отличается от орфографии в ранних минеях и в "Толковании" Максима Грека. Это касается и книг конца XVI в. из фонда Иосифо-Волоколамского монастыря, в которых, в частности, излагаются сведения о новой канонизации. Лишь изредка особенности устной речи переписчика переносятся им на копируемые имена. Так, в Святках из Сборника XVI в. Бил ф. ПЗ № 416 находим: внифантіа⁴ (л. 130), васильа (л. 142), анѣрса (л. 148), андриана (л. 155). Ф. ПЗ № 362 (Часослов второй половины XVI в.): ивану мр. (л. 225 об.), снѣноу (л. 223 об.), т.е. с Ионом, макарей (там же), но Юанну, макариу (л. 224 об.), ионе (л. 225). Фонд ПЗ № 599 (Пролог XVI в.): евдокѣа (л. 1), еписфаней (л. 2 об.), кондрата, афонасіа (л. 4 об.), конана (л. 10), костентина, васѣа (1916 Васой) (л. 11 об.), доментіа (л. 13 об.), кондрата (л. 16 об.; л. 18 об.), пафнотии (л. 17), перепетуя (л. 26), два александра (л. 27), иглаидц (л. 30).

На произведениях Максима Грека заканчивается "русскость" имен в письменных текстах и, очевидно, в официальном употреблении. В то же время завершается первый период существования на Руси списка византийских имен. Тогда же, очевидно, начинаются два пути развития русских имен: церковный — по линии отдаления от русского языка и приближения к церковнославянским идеалам и светский — по линии сближения с русскими народными говорами.

Минеи XI-XIII вв. написаны на древнерусском языке. В последующих календарях и житиях пояснительные слова развивались в русле русского языка, а язык самих имен отдалялся от русского в сторону церковнославянского. Так, Доментий в последующие периоды стало писаться Дометий (совр. разг. Деметий).

К концу деятельности Максима Грека заканчивается и первоначальный список заимствованных имен в том объеме, в каком он был принесен на Русь. Сравнение этого списка с церковным календарем 1960 г. показывает, что в него вошло лишь 286 мужских и 57 женских имен первоначального списка (а было 330 мужских и 64 женских). Все-

го в календаре на 1960 г. 874 мужских и 228 женских имен. Но так как нет двух церковных календарей с абсолютно одинаковыми списками имен, общее количество мужских имен для XV в. равно приблизительно 900, а женских — около 250. Следовательно, часть имен первоначального списка перестала включаться в официальные календари. В то же время число мужских имен по сравнению с первоначальным списком возросло почти в 3 раза, а женских — почти в 4 раза, и весь этот прирост осуществлен после XVI в. Тем не менее первоначальный список как своеобразное ядро сохранялся и продолжает сохраняться в официальных церковных и гражданских календарях, а также в живом употреблении. Только эти имена печатались, например, в придворных календарях, в календарях Академии наук и других светских календарях XVIII — XX вв.

Давая оценку раннему списку византийских имен, необходимо прежде всего квалифицировать его как памятник культуры. Не будучи русским по происхождению, памятник этот оказал огромное влияние на русский язык во всех его формах — официальных и неофициальных, центральных и местных, литературно обработанных и просторечных. Он глубоко проник в жизнь и быт русского народа именно в тех своих формах, в каких был передан нам южными славянами.

Если официальное развитие включенных в этот список имен шло в филологическом направлении, то лингвистически близкие варианты имен типа Ерм, Ермий, Ермей; Феогний, Феоген, Феогин, Феаген не объявлялись бы разными именами. Со временем число таких дублетных имен множилось, поскольку они были закреплены за разными агрографическими персонажами и приурочены к разным датам. Соответственно каждый такой вариант объявлялся самостоятельным именем. Если бы материал ранних миней разрабатывался в историко-персоналогическом плане, не было бы перенесения дат памяти святых с одного дня на другой (сверка календарей разных лет показала значительные перемещения). Тем более не было бы колебаний относительно того, мужской или женский персонаж обозначен тем или иным именем (ср. Инна, Римма, Фео-на, Сабина в более поздних источниках).

Дальнейшее развитие памятника пошло в сторону его каноничности, т.е. приближения к букве писания в ущерб и языковой и фактографической стороне.

¹ Первая попытка связать календарь с сельскохозяйственными работами на Руси, регламентировать, в какие дни что делать, имеется в Изборнике Святослава 1076 г. Светские календари на Руси появляются с XIV в.

² Richardson P.N. German-Romance contact: Name-giving in Walser settlements. — Amsterdam, 1974, p. 87.

³ Ковтун А.С. Русская лексикография эпохи средневековья. — М.; Л., 1963. — 445 с.

⁴ Прописных букв нет. Иногда начальные буквы крупнее обычных.

Г. Я. То м и л и н а

БЫТОВАЯ ЛЕКСИКА

КАК ОСНОВА ДЛЯ ОБРАЗОВАНИЯ АНТРОПОНИМОВ

Антропонимия отражает особенности социального, исторического и культурного развития народа. Являясь особой системой, антропонимы тесно связаны с апеллятивной лексикой. В данной работе рассматривается связь восточнославянских мужских собственных имен с лексикой, обозначающей названия одежды, на материале "Словаря древнерусских собственных имен" Н.М.Тупикова (Спб., 1903).

Антропоосновы могут быть представлены наименованиями верхней одежды (Пантелей Епанча, Житомирский мѣщанинъ, 1552 (143)^{*}); общими, родовыми названиями одежды (Семен Одеяно, полковникъ Запорожский, 1654 (676); Герасимъ Накрывадо, священникъ Виленский, 1596 (266); обозначениями деталей одежды (Климъ Калитенко, посоль гетмана Запорожск., 1661 (563)); названиями частей одежды (Пятелка Балезинъ, служилый человекъ (въ Сибири), 1650 (329)); наименованиями головных уборов (Колпакъ Ивашковъ сынъ старостинъ, крестьянинъ, XV в. (190); Наметка, казакъ Волжский, 1607 (266)); названиями тканей, а также различных кусков материи (Гаврило Леонтьевъ, Атласъ, Устюжский стрѣлецкий пятидесятникъ, 1665 (33); Степанко Латка, крестьянинъ Богородицкого погоста, 1539 (224)); наименованиями обуви (Данилко Башмакъ, гонецъ, въ Московскомъ государствѣ, 1447 (43); Ивашко Лапость, крестьянинъ, XV в. (224)).

Личные имена, антропооснова которых восходит к наименованиям одежды, содержат разнообразную характеристику человека по его социальному положению, роду занятий, профессии. Так, от названий профессии возникли следующие имена собственные: Тимофей Шапошникъ, Смоленск, 1609 (436); Коземка Нашивочникъ, гонецъ, 1637 (267); Гаврилко Микитинъ сын Колпачникъ, помещикъ в Каргальском пог., 1500 (191). Подобные имена собственные свидетельствуют о наличии узкой специализации в профессии портных. Анализируемые антропонимы отражают и социальное расслоение общества: Федоръ Бекешъ, Белоперковский казакъ, 1654 (46); Окинъфъ Шуба Федоровичъ, воевода Моск., 1368 (449); Иван Луда, воит Владимирский, XV в. (232); Федоръ Леонтьевъ с.Трипица, крестьянинъ Устюжского уезда, 1555 (403); Ониско Ветошка, крестья-

* В скобках дается номер страницы в "Словаре" Н.М.Тупикова.

нин, 1653 (84,85); Степанко Датка, крестьянин Богородицкого пог., 1539 (224); Климъ Дарюжка, Мозырский крестьянин, 1552 (127); Федка Дементьевъ сынъ Безпорточный, 1615 (44). Следует подчеркнуть, что антропонимы, образованные от названий одежды и близких к ним наименований, принадлежат большей частью крестьянам, а также мещанам и значительно реже — представителям дворян.

Наряду с общеупотребительными в роли производящих основ для антропонимов выступали диалектные названия одежды: Ивашко Котыга, московский крестьянин, кон. XVII в. (203); Иванъ Дopotка, дворянин или духовное лицо, 1539; Мошко Дopotъ, бояринъ в Литве, 1520 (231); Михайло сынъ Булгаковъ Голица, 1538 (109); Метенка, крестьянин, 1547 (150). Слово дopotъ встречается в вологодских, архангельских, вжноуральских говорах в качестве общего названия одежды; диалектизмы голица, метенка употребляются в говорах в значении "рукавица", а котыга — "верхняя одежда типа хитона". Восточное происхождение имеют апеллятивы, легшие в основу таких личных имен, как Карманъ (197), Сукманъ (382), Епанча (143).

Немало антропонимов образовалось лексико-семантическим способом. Некоторые из них возникли в результате метонимии: Рогожка, воевода Смотрицкий (337); Обръзокъ, холоп, 1498 (284).

Метафорическое происхождение имеют, вероятно, имена собственные Языкъ Мошна, послух въ Белозерском уезде, 1427 (258); Кадита Резановъ, помещик Заонежский, 1627 (172); Василь Колпакъ, Славянский землянин (190).

Среди антропонимов, образованных морфологическим способом, преобладают суффиксальные образования, иногда восходящие к апеллятивам, от которых они образованы, напр.: Богданъ Руковокъ, Московский подьячий, 1545 (341), Климъ Дарюжка, Мозырский крестьянин, 1552 (127). Антропоним Безметелинь (475) образован приставочно-суффиксальным способом. Суффиксальным способом образуются собственные имена от субстантивных, реже — глагольных основ.

От субстантивной основы образовывались антропонимы при помощи форманта -ецъ (-овець): Иванъ Кишинець, 1538 (180); Иван Григорьевъ с.Почелець, 1639 (320). Непродуктивным в данной группе антропонимов является суф. -н-о: князь Юрій Кожино, въ Литве, ок. 1390 (185); Куземка Сорочно, крестьянин, 1495 (369). Суф. -к-о образует антропонимы от основы существительных женского рода: Пелюшко Радомысльский, 1618 (298); Мартинъ Веретейко, 1597 (83).

Суф. -никъ выступает в некоторых антропонимах, происходящих от апеллятивов со значением профессии: Тимофей Шапошникъ, 1609 (439); Ондрей Епимаховъ сынъ Мошникъ, 1550 (258); Гаврилко Микитинъ сынъ Колпачникъ, 1500 (191).

В некоторых деловых памятниках письменности отмечены собственные имена на -ичь (-овичь): Юрко Мошничь, бортник, 1351 (654), Иван Гульковичь, 1498 (528).

Небольшое число старых восточнославянских антропонимов образовалось морфолого-синтаксическим способом (субстантивацией): Иванъ Панчошной, посол гетмана Запорожского, 1663 (295); Аггей Подольный, Лебедянский стрелецкий десятник, 1630 (309); Василь Петличной, землевладелец (303).

В редких случаях антропонимы представляют собой составные наименования, включающие определение и определяемое слово: Еремка Красная Ногавка, Волюйчанин, 1622 (206), Васильеви дѣти Онишина Шапка да Тимофей, Каргопольские дворовладельцы, 1525 (435); Тимоня Зодотой Поясь, дружинник суздальского князя, 1216 (163); Гаврилка Большой Колпакъ, крестьянинъ Локотцкого погоста, 1495 (82).

Среди анализируемых имен собственных встречаются фонетические, морфологические, словообразовательные варианты. Фонетические варианты были результатом чередования твердых и мягких согласных: Климмъ Держка - Васко Держка (127); звонких и глухих согласных: Самуель Мережка - Мерешка (249); гласных: Корманъ - Курманъ (197). Морфологическое варьирование объясняется родовыми различиями: Чеботь - Чебота (422), Шеломъ - Шелома (439). Словообразовательные варианты представляют собой однокоренные образования с различными суффиксами: Юрко Мошничь - Ондрей Епимахов сын Мошникъ (258).

Приведенный в статье материал характеризует некоторые стороны быта русского, украинского и белорусского народов в историческом прошлом. Среди антропонимов, образованных от бытовых наименований, наряду с общеупотребительными есть и диалектные, что доказывает широкое распространение этого процесса. Местные названия, от которых образованы имена собственные, указывают территорию распространения апеллиатива и антропонима. Антропонимы, восходящие к собственным именам, употребляются чаще в роли прозвищ, хотя встречаются и в качестве имен. Большая часть рассмотренных антропонимов возникла лексико-семантическим способом. Суффиксальные образования, как правило, непродуктивны. Приставочные образования, а также сложные и составные представлены отдельными антропонимами.

Н. Г. Цыбульский

СОСТАВ И СТРУКТУРА ЛИЧНЫХ ИМЕН В ГРАМОТАХ XIV в.

Среди множества восточнославянских грамот XIV в. определено 85 таких документов, которые характеризуются признаками украинского

языка (см. /Грам./). Для ономаста они представляют ценность как памятники антропонимической лексики.

В грамотах зафиксировано 108 полных мужских и женских имен, носителями которых в основном являются представители светской и духовной верхушки имущих слоев общества (королей, великих князей, князей, воевод, бояр, крупных феодалов, епископов и попов), реже — простые люди, представители трудового народа. Учитывая официальный стиль грамот, а также бесправное положение женщины в период феодализма, можно считать вполне естественным, что из 108 официальных личных имен, содержащихся в грамотах, насчитывается 98 мужских и лишь 10 женских.

Мужские собственные имена, многие из которых допускают фонетическое, морфологическое и словообразовательное варьирование, нашли свое отражение в таких официальных формах: Владимиръ, Данило, Ефимій, Захарія, Левъ (1)*; Витовтъ, Киприанъ, Ярославъ (5); Климентій (6), Янкель, Янушъ, Аковъ (9); Лукашъ, Мартинъ, Миколай (II); Казимиръ, Микита, Петръ (12); Михаиль, Вадфромъ (13); Патрикий (14); Арсений, Олегъ, Семень, Тимошъ, Федор (15); Богданъ, Кость, Петрашъ (16); Димитрий (19); Важно, Павель (21); Василь, Онисимъ, Михно, Степанъ, Ходоръ (22); Лукьянъ (23); Прокопъ (24); Алехно, Ларивонъ, Несторъ (27); Ладомиръ (28); Свидригайло (30); Иван (32); Федот, Ольга, Лазаръ (33); Гльб, Прокофей (37); Владиславъ (38); Андрей, С(ва)тославъ (40); Романъ (41); Хома, Бъликъ, Григорий, Давидъ, Русанъ (43); Александръ (45); Июда (49); Янь, Самойло (51); Адамъ (53); Исай, Никонъ, Осипъ (54); Братъ, Станиславъ (55); Аксакъ (58); Юрій (70); Андріашъ, Гервасъ (71); Авраам, Артемія, Борис, Іоан, Василій, Нифонт, Стефан, Сильвестръ, Феодосій, Іона (72); Анофрей (76); Ондронъ, Михайло (84); Макарей, Никита, Офонасъ, Цанкратей (85). Все они в староукраинский язык пришли непосредственно из древнерусского, хотя по происхождению многие из них относятся к более ранним эпохам. Например, в общеславянский период возникли сложные (двухосновные) имена типа Владимиръ, Ярославъ, Казимиръ, Богданъ, Ладомиръ, Владиславъ, Сватославъ, Станиславъ.

Многие личные имена в XIV в. не обладали морфемной членностью и были структурно немотивированными: Левъ, Иван, Олег, Кость, Петръ, Хома, Андрей, Исай и др. Часть из них имела четко выраженные признаки суффиксального образования. Выделяются такие суффиксы: -ушъ (Янушъ, ср. Ян); -ошъ (Тимошъ); -ашъ, -Ашъ (Лукашъ, Петрашъ, Андріашъ, ср. Лука, Петр, Андрей); -но (Важно, Михно, Алехно).

* Цифра в скобках означает номер грамоты.

Возможно, имена Степан и Стефан были не фонетическими вариантами одного и того же имени, а разными именами: Степанъ Жибуничъ (84), Степанъ Заъба (54), Степанъ Мелеховичъ (22), но Стефанъ Переломило (72), Стефанъ воевода земли Молдавской (65, 66).

Отдельные мужские личные имена употребляются в грамотах только в суффиксальной форме, чаще с суф. -к-о: Терешко, ср. Терентий (54); Пилишко, ср. Пилип (50); Панько, ср. Пантелеймон (84); Гьико, ср. Геннадий (22); Игнакко, ср. Игнатий (27). Носителями этих имен являются представители различных социальных слоев. Обнаруживаются уменьшительные имена на -к-о, употребляющиеся параллельно с полными, от которых они образовались: Васко (29) - Василь (22); Васько (32) - Василий (15); Гринко (24) - Григорий (43); Гльбо (20) - Гльбъ (37); Гаврылько (27) - Гаврило (37); Костько (3) - Кость (16); Иванько (16) - Иванъ (19); Ивашко (27) - Иван (12); Пашко (22) - Павель (16); Петько (21) - Петръ (21); Семенко (24) - Семе(н) (43); Сенько (84) - Семень (15); Степко (27) - Степанъ (22); Юрко (22) - Юрій (70); Ашко (24) - Аковъ (27); Федко (55) - Федор (54); Юшко (9) - Юрій (70). Для образования деривативных форм имен в XIV в. использовались еще суф. -ишь (-ышь), напр.: Иванишь (66); -ецъ (-ець), напр.: Иванецъ (18), Кривецъ (32); -икъ, напр.: Семеникъ (54), Вожикъ (79), Луникъ (36).

В документах XIV в. встречаются формы, образованные усечением основ: Владъ (66) - ср. Владимиръ, Владиславъ; Ганъ (16), Григоръ (21), Гринъ (84), Гриць (43), Грозъ (55, 56) - ср. Грозина, Костя (66), Кость (55, 27, 20, 16) - ср. Константинь; Мишь (51) - ср. Михайль; Яць (40) - ср. Яцко (32), Яковъ (7). Отдельные имена образуют словообразовательные гнезда: Семень - Семенко - Семеникъ - Семенецъ; Петръ - Петько - Петрашь - Петрашко; Константинь - Костя - Кость - Костько; Иван - Иванецъ - Иванишь - Иванько - Ивашко; Михайло - Михайль - Михалко - Михаль - Михно - Мишь - Михаль; Григорій - Григоръ - Гринъ - Грипко - Гриць; Андрей - Андряшь - Андрыйко; Василий - Васило - Василь - Васько (Васко).

К очень древним и редким по употреблению в грамотах XIV в. относятся личные имена, образованные с помощью суф. -н-о: Михно, Тихно (22), Олехно (9, 10, 11, 26), Алехно (27), Вахно, Ахно. Это давние формы имен, активность которых в XIV в. была довольно высокой, но почти совершенно утрачена в наше время. Ныне трудно с полной определенностью установить, от каких слов они образованы. Но имя Михно, как нам представляется, можно сопоставить с именами Михайло, Михайль, Михалко, Михаль, Михаль, Михаль; Вахно - с Василий, Василь, Василий, Василей, Васько, Васко. Личные имена Ахно и Аковъ,

возможно, не соотносительные между собой. Зафиксированные в различных грамотах Олехно и Алехно составляют совместно с антропонимом Алексъ и производными от него Олекса и Алексеи, по-видимому, единый словообразовательный ряд. И поскольку в грамотах встречаются только имена Олехно и Алехно и не фиксируются другие словообразовательные варианты, то можно предположить, что в XIV в. они были официальной формой нынешнего Алексеи и его варианта Олекса. Личное имя Тихон сохранило свою активность до нашего времени и дало производную форму Тихно, утратившую продуктивность как в литературном, так и в разговорном языке.

Таким образом, имена Алехно, Олехно, Вахно, Михно, Тихно и Ахно, дошедшие до нас из древности, в XIV в. были довольно активны, но в наше время почти совершенно вытеснены формами типа Алексеи, Михайло, Василий, Тихон и Яков.

Многие личные имена, такие, как Иван, Александр, Андрей, Борис, Василий (Василь), Григорий, Давидъ, Дмитрий, Михайло, Олегъ, Павелъ, Петръ, Романъ, Степанъ, Федор, Аковъ, которые часто встречаются в грамотах, широко употребляются и теперь. Без изменений дошли до нашего времени имена Богданъ, Гаврило, Данило, Ефрем, Иона, Лазарь, Левъ, Мартинъ, Микита, Никита, Прокопъ, Семенъ, Федот, Хома. Правда, они несколько уменьшили былую активность. Женские имена зафиксированы в 15 грамотах: Аньна (16), Анна (72), Барвара (71), Василиса (85), Евпраксия (72), Ирина (72), Катерина (11), Олга (15; Олга - 33), ОульАнна (26), Феодосия (72), Алвита (43, 44, 47, 48, 59, 62, 66). Все они употреблены только в официальной полной форме. Имя Алвита, обнаруженное в семи грамотах, сохранилось в западных украинских и белорусских диалектах, остальные имена характерны для всех восточнославянских языков. К "старшему поколению" имен принадлежат Евпраксия, Василиса, Феодосия, которые сохранились как единичные среди лиц пожилого возраста. Форма ОульАнна вышла из употребления, породив такие варианты, как Ульяна, Ояна. Сохранились в наше время имена Барвара, Анна, Ирина, Катерина, Ольга. Причина их жизнеспособности кроется, очевидно, не только в благозвучии как официальных, так и уменьшительных форм (Аня, Варя, Ира, Катя, Оля), но и в древности происхождения, глубокой традиции, широкой сфере употребления.

Анализ личных имен, зафиксированных в грамотах XIV в., показывает, что одни из них сохранились только как реликты древности, утратив жизнеспособность в наше время, другие сохранили высокую продуктивность.

ДАВНЬОРУСЬКІ ОСОБОВІ ІМЕНА І СУЧАСНІ ПРИЗВИЩА УКРАЇНЦІВ

Характеризуючи вагомість давньоруської антропонімічної спадщини, ще у минулому столітті М.Я.Морошкін слушно зауважив: "Якщо ми тепер не можемо пояснити деяких із наших народних особових імен, то це не тому, що в них немає смислу і значення, а тому, що нам не вистачає засобів до розуміння їх значення: причиною цього є те, що наша мова, розвиваючись протягом кількох століть, природно віддалилася від первісної мови, викинула з себе і позбулася багатьох старих слів. При ближчому знайомстві з пам'ятками давньої писемності, з наріччями всіх слов'янських племен, з місцевими, чи обласними, говорами цих племен з'ясовується і значення багатьох наших особових імен, смисл яких досі здається загадковим і темним"¹. Твердження М.Я.Морошкіна і понині зберігає свою силу.

Після М.Я.Морошкіна з'явилися багаті на матеріали і цінні на свіжі думки дослідження з давньоруської антропонімії Г.Г.Гінкена, Н.М.Тупікова, у новіші часи — праці О.М.Селищева, В.К.Чичагова, Л.Л.Гумецької, Л.М.Миротлавської, Н.В.Подольської та ряду інших вчених радянських ономастів. Із зарубіжних лінгвістів давньоруський антропонімічний матеріал аналізує Ян Свобода, Т.Мілевський, М.Малець, С.Роспонд, Т.Скуліна та ін.

Власні особові імена — це найчисленніший клас засвідченої писемними пам'ятками давньоруської антропонімічної системи XI—XIII ст., клас, розмаїтий словотворчими засобами, клас, який містить щедру інформацію як про життя давньоруського суспільства взагалі, так і про його мову зокрема. Недарма, оцінюючи роль фактів онوماстики, В.Ташицький писав: "У докладних студіях над будь-якою слов'янською мовою, а особливо над її словотвором та словником, дедалі важливішу роль відіграватиме ономастичний матеріал. За його допомогою властиво розв'язати не одну з численних загадок, з якими все ще стикаємося при щораз глибошому вниканні у властивості або особливості тої чи іншої мови"². Переконаливою ілюстрацією думки В.Ташицького може служити і давньоруська антропонімія, факти і явища якої нині широко використовуються не тільки у власне ономастичних цілях, але й при дослідженні стратиграфії та географії явищ інших підсистем слов'янських мов у їх діакронії.

Протягом останніх 100 років лінгвістами немало досягнуто в дослідженні давньоруських власних особових імен. Так, знайдено деякі критерії розрізнення традиційних нехристиянських особових імен від давньоруських прізвиськ, загалом непогано описано основні ети-

мологічні групи давньоруських імен XI-XIII ст., встановлено найгодовніші структурні типи та словотворчі моделі імен, з'ясовано валентність, продуктивність і словотворче навантаження окремих словотворчих формантів, виявлено деякі причини зникання традиційних імен слов'янського походження та заміни їх іншими лексемами тощо. Разом із цим ми не можемо сказати, що сучасне мовознавство вже відтворило повну картину давньоруського іменника. Ми ще неспроможні відповісти (навіть з точністю до сотні), скільки ж, власне, ходових нехристиянських імен було у наших предків X-XIII ст. — 100, 500, 1000, 2000 чи більше? А, може, власні імена давніх русів становили абсолютно відкриту систему? А що вже тоді казати про такі питання, як "лексико-семантичний та структурно-морфологічний зв'язок або розходження цих імен з іменами західних та південних слов'ян, географія їх поширення і межі ареалів по відношенню до неслов'янських імен у давньоруський період і раніше, а також про історичну долю східнослов'янських імен, їх зв'язки з впровадженими церквою іменами, про їх зникання, про роль давніх імен в адміністративно-юридичній практиці і соціальній історії, тобто про проблеми, які правомірно висувать останнім часом не тільки антропоністи, але й наші топоністи³. Зовсім мало зроблено у вивченні етнографії давньоруських імен, на що справедливо вказує, наприклад, М.Л.Худаш⁴.

Протягом останніх років у нашій країні виявлено ряд нових пам'яток писемності давньоруського періоду. Це і берестяні грамоти (сім книжок), і графіті Київського та Новгородського Софіївських соборів, і деякі інші. Відкриття кожної з таких пам'яток є дуже важливою подією, бо воно вносить суттєві корективи в наші традиційні уявлення не тільки про кількісний вияв давньоруських імен, їх етимологічні групи, структурні типи, набір твірних основ та формантів, а й про функціонально-стилістичні особливості тих чи інших груп давніх антропонімів. У результаті аналізу доступних нам давньоруських текстів виявлено близько тисячі традиційних власних особових імен⁵. Зрозуміло, що встановлена нами кількість не тотожна реальній кількості актуальних особових імен, які обслуговували номінативні потреби давньоруського суспільства X-XIII ст.: протягом наступних століть староукраїнські, староросійські та старобілоруські пам'ятки писемності фіксують у ролі власних особових імен наших предків сотні таких слов'янських лексем, яких давньоруські писемні джерела XI-XIII ст. узагалі не засвідчують. А це означає, що на підставі самих тільки давньоруських писемних пам'яток неможливо відновити повну картину давньоруського іменника, що для його відтворення необхідно вдатися і до інших джерел; треба передусім використати східнослов'янські пам'ятки і дані інших слов'янських мов.

Багато давніх слов'янських імен дохристиянського походження потрапляє вперше в писемні пам'ятки лише після розпаду давньоруської народності. При цьому показовим є те, що в період формування трьох східнослов'янських народностей такі слов'янські імена досить часто виступають при імені по батькові або як самостійні однослівні найменування. У новіші ж часи, зокрема в XVII-XVIII ст., слов'янські імена язичницького походження виступають здебільшого тільки у ролі спадкових родових назв.

Серед повних двоохосновних слов'янських імен, відсутніх у південноруських джерелах XI-XIII ст., староукраїнські писемні пам'ятки XIV-XV ст. фіксують такі давні лексеми в ролі власних особових імен, як Богдалець, Богданъ, Богдана (ж.), Боговитин, Быгость, Дажбогъ, Добеславъ, Доброкость, Домаратъ, Ньгославъ, Судивои, Татомиръ, Цтиборъ та ін. Серед префіксальних утворень староукраїнські пам'ятки XIV-XV ст. уперше засвідчують такі давні слов'янські імена, як Безносъ, Завидъ, Завиша, Навоун, Ожеть тощо, серед негати́вних - Неверъ, Невойсть, Нельцо, Нельцоъ, Некрашь, Немирка та ін., а серед усічених та усічено-суфіксальних - чоловічі імена типу Край, Рогъ, Строй, Билава, Богоушь, Братъи, Боуда, Войко, Война, Войтъхъ, Гньвошь, Любанъ, Малатъ; Милош, Станко, жіночі імена типу Добра, Ньга. Є новозасвідчені імена слов'янської етимології також серед простих відапелятивних утворень: Боб, Гвоздь, Горлиця, Горностаѣ, Гриб, Друзд, Овсаникъ, Русъ, Чернь, Коханъ, Проданъ, Хршенъ та ін.

Немало подібних імен слов'янської етимології, відсутніх у давньоруських пам'ятках XI-XIII ст., вперше засвідчують писемні джерела української мови XVI ст. До таких пізно засвідчених імен слов'янської етимології належать, наприклад, чоловічі імена Богудал (Богухвал), Любомиръ, Яромис, Величко, Любимко, Малко, Ненад, Томило, Мадан, Мданъ, Жила, Жукъ, Кулак, Озіма, Рус, Скуна, Чорнихъ, Шасний, жіночі імена Люба, Милота, Милохна та ін.

Окремі слов'янські імена нехристиянського походження, передусім так звані побутові імена типу Продан, Рус, Руско, в деяких регіонах України протрималися до XX ст.

Є підстави припускати, що всі наведені вище та подібні до них інші власні імена - не новотвори староукраїнського чи тим більше новоукраїнського періоду, а давньоруська антропонімія спадщина, якій з різних причин не судилося потрапити на сторінки писемних пам'яток XI-XIII ст. А коли ще зіставити ці староукраїнські (як і староруські та старобілоруські) імена слов'янського походження з відповідними старопольськими, старочеськими, старосербськими та іншими давніми слов'янськими антропонімами, то можна буде стверджувати, що

значна частина цих імен сягає своїм походженням ще праслов'янської спільності.

Частина дохристиянських імен слов'янського походження, вживаних у народі протягом давньоруського і староукраїнського періодів, узагалі не потрапила в писемні пам'ятки. Але це не означає, що деякі твірні основи давньоруських імен та окремі їх форманти (а може, й готові моделі) назавжди вже втрачені для науки. Ще існує можливість відтворити список давньоруських нехристиянських імен, і завдання ономастів – використати всі джерела та засоби, придатні для такого відтворення. В усякому разі дотепер з метою реставрації давньоруського антропонімікону використовувалися головним чином давньоруські записи самих особових імен, рідше – відіменні патроніми та ойконіми патронімічного типу, твірні основи яких зіставлялися з відповідними іменами інших слов'янських народів. Однак, крім перерахованих, є ще й інші багаті і досить надійні джерела, наприклад грецькі, латинські та інші записи імен наших предків X–XIII ст., які також можна з успіхом використати для відтворення іменника давніх русів. Та найвагомішими серед невикористаних джерел у цій справі лишаються сучасні прізвища і давніші родові назви українців, росіян та білорусів.

В ономастичній літературі вже не один раз писалося, що багато давньоруських іменних лексем продовжує своє життя в наших прізвищах. І довести правильність такого твердження неважко. Досить переглянути перший–ліпший список українських прізвищ, щоб переконатися, що більшість з них (з точки зору найближчої їх етимології) – це нейтральні та гіпокористичні варіанти давніх слов'янських з походження імен або різні (передусім патронімічні) їх деривати. Такими вважаємо, наприклад, сучасні прізвища українців типу Баран, Бик, Вовк, Гам, Гук, Гвоздь, Губа, Діброва, Зуб, Кишка, Крик, Лагода, Медвідь, Муха, Несух, Носа, Пиріг, Сметана, Смола, Смуток, Бошко, Братко, Величко, Слинько, Лойка, Стойка, Білик, Світлик, Пізняк, Семак, Третяк, Проланець, Славець, Гольча, Липча, Бокша, Ракша, Голош, Горлош, Малиш, Балета, Славіта, Бабота, Тіхота, Білан, Жалан, Лозан, Мовчан, Собран, Худан, Кричун, Сідун, Країло, Чорнило, Добрай, Терпай, Радьо, Станьо, Бозя, Голя, Крася, Блага, Бора, Худа, Владимир, Гудивок, Домославський, Самбір, Семпад, Симир і багато інших.

Ще більше давніх слов'янських імен дохристиянського походження в українських прізвищах патронімічного типу Божевич, Братаск, Годинко, Гойчук, Лидкевич, Миллович, Островка, Радчук, Райчинець, Скоромислей, Станчак, Стоянович, Страшкулч, Строїн тощо; виділен-

ня з них давніх іменних основ шляхом усунення патронімічних формантів не становить особливої проблеми.

Однак виявити таким чином усі давньоруські імена слов'янського походження – завдання не з легких, і його успішне виконання потребує доброї організації. Справа в тому, що сучасні прізвища українців (так само, як і давніші) фактично ще не зібрано в єдиний список й не систематизовано. Найбільший із опублікованих дотепер списків сучасних прізвищ українців охоплює лише 4 тис. лексем⁹, чого явно мало для розв'язання поставленого завдання. Це лише близько трьох-чотирьох процентів загальної кількості сучасних прізвищ українців¹⁰, яка, за нашими попередніми підрахунками, в УРСР становитиме близько 150 тисяч лексем. Отже, щоб їх акуратно зібрати і записати, потрібно немало зусиль.

Саме збирання матеріалу до повного словника прізвищ українців разом із його систематизацією займе декілька років. Варто створити відповідний координаційний центр (доцільно при Українській ономастичній комісії), виробити концепцію словника, скласти й обговорити його детальний проспект, підготувати потрібну кількість збирачів і приступити до записування матеріалу (за єдиною методикою) на місцях та до укладання загальнонаціональної картотеки прізвищ українців. І тільки після того, як увесь матеріал буде зібрано і систематизовано та зіставлено з давніми писемними джерелами, мабуть, можна буде точніше і конкретніше відповісти на питання: якою мірою сучасні прізвища українців зберігають давньоруську ономастичну спадщину і в антропонімах, і в формантах, і в самих моделях.

Немає сумніву, що повний словник прізвищ українців потрібний, що він матиме широке застосування як у теоретичному дослідженні різних ділянок української мови, так і в прикладних сферах. Лише на підставі повного словника прізвищ українців можна буде висловити аргументовані рекомендації щодо правопису, вимови та відмінювання кожного з прізвищ та їх окремих типів. На його основі можна буде задовольняти довідкові потреби фахівців та широкого користувача.

На базі цього словника можна буде укласти і загальноукраїнський словник прізвищ, а також можна буде виконувати багато інших фундаментальних досліджень, зокрема з лексикології, семасіології, ономастичної, словотвору, етнографії, демографії, генеалогії і т.ін.

Наявність повного словника прізвищ українців дозволить ставити питання не тільки про відображення давньоруської ономастичної спадщини в сучасній українській мові, але й уточнити наші уявлення про увесь давньоруський ономастичний фонд. Наявність такого словника дозволить зіставити український традиційний антропонімікон з онома-

стикомом інших слов'янських народів, піддавати його порівняльно-історичному аналізу на широкому загальнослов'янському тлі з тим, щоб успішно виконати ряд інших важливих ономастичних завдань, найважливішими з яких є такі: 1) визначити поняття і обсяг терміна "давньоруський іменник"; 2) конкретизувати сучасні уявлення науки про найдавніше членування давньоруського та спільнослов'янського іменників; 3) простежити історичну долю кожної окремої слов'янської антропооснови в історії окремих слов'янських мов; 4) установити періоди тих дивергентних процесів (їх інтенсивність, а може, й причини), що привели до значних відмінностей між лексичними базами української та інших слов'янських антропонімічних систем; 5) систематизувати ті лексичні ресурси, за рахунок яких зросли відмінності між українською антропонімією та антропонімією інших слов'янських народів протягом останніх століть; 6) виявити найголовніші ізоглоси антропонімічних ареалів, які постали в результаті взаємодії української мови з іншими мовами, а на їх підставі визначити і конкретні питання для картографування у загальнослов'янському антропонімічному атласі.

Укладання подібного словника (але значно меншого за обсягом) розпочали працівники кафедри загального і слов'янського мовознавства Ужгородського університету в рамках наукового співробітництва з Інститутом південнослов'янських мов Новосадського університету Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Йдеться про "Порівняльно-історичний словник антропооснов сербохорватської та української мов", завершення якого заплановане на найближчі роки.

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що дослідження давньоруських імен у їх зв'язках із сучасними прізвищами українців має щонайменше два важливі виходи: а) поглиблене вивчення давньоруських імен (як і давньоруського ономастикону взагалі) дозволить глибше зрозуміти і краще пояснити процес становлення наших прізвищ і всю ту лінгвальну та позалінгвальну інформацію, що захована в них; б) ретроспективний погляд на сучасні прізвища українців, із свого боку, розширить і конкретизує відомості про традиційний язичницький давньоруський іменник, як і про всі ті процеси, що відбувалися в його залишках протягом останнього тисячоліття.

¹ Моршкин М.Я. Славянский именовослов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. - СПб., 1867, с.1.

² Taszucki W. W sprawie słowników współczesnych nazwisk słowiańskich: Třetí zasedání mezinárodní komise pro slovanskou onomastiku. - Praha, 1967, s. 15.

³ Купчинський О.А. Давні східнослов'янські композитні імена,

мотивовані ойконімами на -^жitji.- В кн.: З історії української лексикології. К., 1980, с. 214.

⁴ Худаш М.Л. З історії української антропонімії. - К., 1977, с. 154-185.

⁵ До цієї суми зараховуємо також реконструйовані нами власні особові імена на підставі засвідчених патронімів у писемних пам'ятках.

⁶ Більшість прикладів узято із ССУМу.

⁷ Частину таких імен наводить Р.Й.Керста. Див.: Керста Р.И. Украинская антропонимия XVI в. : (Мужские имена). - Ужгород, 1978, с. 6.

⁸ Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття : Вступ та імена. - Ужгород, 1970, с. 43-46.

⁹ Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. - К., 1969. - 254 с.

¹⁰ Нагадаємо, що повний реєстр прізвищ населення Хорватії містить понад 150 тисяч одиниць (Див.: Leksik prezimena socijalističke republike Hrvatske. - Zagreb, 1976), а наш рукописний повний "Історико-етимологічний словник прізвищ українців Закарпаття" охоплює 10 тисяч реєстрових лексем.

В. В. Л у ч и к

ДРЕВНЕРУССКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В КАТОЙКОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ
СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

В научном подходе ко всякому изучаемому явлению главное "не забывать основной исторической связи"¹. Поэтому глубокое исследование особенностей развития русского языка на современном этапе немислимо без обращения к древнерусскому языку. Особый интерес в этой связи представляет изучение закономерностей развития словообразовательной системы названий жителей в русском языке, обозначающихся в современной ономастике термином "катоиконимы". Данной проблеме посвящены работы ряда ученых². И все же особенности развития и роль древнерусских катоиконимических элементов в формировании современной системы названий жителей в русском языке исследованы в советском языкознании недостаточно. Поэтому остается необходимость детальнее изучить особенности образования названий жителей в древнерусском языке, определить значение и роль древнерусских элементов в развитии катоиконимической системы современного русского языка, а также выявить их продуктивность в письменной и устной формах современного русского языка. Основой для исследования послужили материалы "Словаря названий жителей СССР"³, а также данные, собранные путем анкетирования⁴.

"Отечественные" названия — ровесники наших деревень и городов — встречаются в древнейших памятниках письменности и составляют значительную часть лексического состава древнерусского языка. Морфологически они выражаются чаще всего формами имени существительного множественного числа (Ростов — ростовцы; Трубчевск — трубчане). Для образования названий жителей в древнерусском языке использовалось до десяти словообразовательных моделей с катоиконимическими суф. -ц-н, -(ч)ан-е; -(л)ян-е, -ич-и и др. Наиболее регулярными являются модели на -ц-н, -ан-е, -ян-е, составляющие более 88 % катоиконимических образований древнерусского периода. Формы на -ц-н были самыми продуктивными (Муром — муромци; Коломна — коломенци; Белозерск — белозерцы). Часть из них сохранила в современном языке древнерусские формы как нейтральные названия жителей того или иного населенного пункта (Брянск — брянцы; Звенигород — звенигородцы и др.). Отдель-

ные образования характеризуются в настоящее время как устаревшие формы (Великий Устюг - устюжанцы, совр. устюжане). Названия жителей на -ц-н образуются от подавляющего большинства топонимических основ различной структуры (Торжок - торжковцы; Туров - туровцы; Переяславль-Залесский - переяславцы).

Большую часть древнерусских катойконимов составляют образования -ан-е, -ян-е. Высокая продуктивность данных суффиксов объясняется тем, что они присоединяются к производящей основе почти любой структуры (Сурож - сурожане, Киев - кияне и т.д.). Этот процесс наблюдается даже в том случае, когда более нормативными с точки зрения современного словообразования являются формы с другими суффиксами (ср. Новгород - новгороджане и совр. новгородцы; Москва - москowlане и москвичи; Ижевское - ижевляне и совр. ижавцы и др.). Следует отметить, что такие образования нередко имели вариантыные формы на -ц-н и -ич-и, многие из которых стали функционировать в русском языке как основные наименования названий жителей (ср. Козельск - в др. козляне и совр. козельцы; Псков - д.р. псковитяне и совр. псковичи; Копорье - в д.р. копорьяне и совр. копорцы). Вместе с тем большинство катойконимов на -ан-е, -ян-е сохранили свою продуктивность и продолжают выступать в русском языке как нейтральные формы (Смоленск - смоляне, смоленцы). Больше того, формы на -(ч)ан-е являются высокопродуктивными, а иногда и единственными в русском языке при образовании названий жителей от топонимов с основой на -ч, -ц, -цк (Друцк - дручане; Емецк - емчане и т.п.).

Менее продуктивным в древнерусском языке оказался суф. -ич-и, образования с которым составляют около 7 % (Плесков - плесковичи; Тверь - тверичи и др.). Некоторые из названий жителей на -ич-и в современном языке вытеснились формами на -ан-е, -ян-е или -ц-н в связи со снижением продуктивности катойконимического суффикса -ич-и (ср. Путивль - д.р. путивличи и совр. путивляне, путивльцы; Переяславль-Рязанский - д.р. устар. рязаничи и совр. рязанцы).

Нередко встречаются сингулятивные формы с суф. -итин, -итинин, -ятич (Смоленск - смолятич; Вязьма - вязьмитин, вязьмитинин). Свою продуктивность эти суффиксы сохраняют в период Московской Руси, а в современном языке образования с ними относятся к устаревшим.

Чаще всего как результат влияния устной речи в древнерусском языке могли употребляться катойконимы в форме прилагательных, а также образованные путем присоединения окончаний -е, -н, -и, -а (Курск - курские; Суздаль - суздальцы; Переяславль-Рязанский - рязане и др.).

При образовании названий жителей от составных топонимов катойконимический суффикс присоединяется, как правило, к одной из частей

топонима (Старая Далого - ладожане). Эта тенденция характерна для устной речи современного языка, где полнота информации о конкретных жителях компенсируется разговорной ситуацией. В письменной форме русского языка наблюдается стремление к максимальному сохранению топонимической основы с целью более полной информации о месте жительства (ср. Старая Русса - д.р. рушане и совр. старорусцы, староружане, старорусяне; Великий Устюг - д.р. устижане, устижанцы и совр. великоустижане, великоустыжцы, великоустоужцы).

В процессе формирования языка великорусской народности русский язык унаследовал из древнерусского языка элементы лексико-грамматической, в том числе и катойконимической системы. Поэтому вполне закономерно, что в период развития великорусской народности продуктивно используется основная часть древнерусских катойконимических моделей (Печорн - печеряне, печорцы; Псков - псковичи, псковитяне, псковичане, псковитин).

Как и прежде, наиболее продуктивными остаются модели на -ц-н, -ан-е, -ян-е (Муром - муромцы, муромляне, муромчане, Ростов - ростовцы, ростовчане, ростовляне). Вместе с тем ряд объективных факторов обусловил уменьшение общего числа образований на -ан-е, -ян-е за счет увеличения количества вариантных форм с другими катойконимическими суффиксами (Смоленск - смоляне, смоленцы, смоляки, смольяне, смоленчане, смольяне, смолятич; Белозерск - белозерцы, белозерчане, белозерцы). Такое явление объясняется прежде всего воздействием социальных факторов. В XV-XVII вв. значительное влияние на формирование катойконимической системы оказало наличие большого числа местных и социальных диалектов (Москва - москвичи, московцы, москвитяне, московляне, москвитинник; Новгород - новгородцы, новгородщина, новгородчане, новгорожане, новгородчи).

В период формирования современного русского языка на катойконимическую систему оказывает влияние литературный язык, в связи с чем названия жителей диалектного происхождения из делового обихода постепенно уходят. Многие прежние катойконимы не закрепляются в литературном употреблении и живут как устаревшие или местные формы (Новый Торг - новоторжцы, новоторжковцы, но новоторы - местное, а новоторжане - устаревшие; Козельск - козельцы, козельчане, а козличи и козляне устаревшие и др.).

Начиная с XIX в. и особенно в советский период развивается тенденция к уменьшению вариантных форм названий жителей как результат воздействия литературного языка на нелитературные формы. В современном языке происходит распределение производящих основ и словообразовательных суффиксов. "Подобное распределение можно объяснить общей

тенденцией всего современного именного словообразования к специализации словообразовательных типов и словообразовательных средств"⁵.

В катойконимической системе современного русского языка наиболее высокой остается продуктивность моделей на -ц-н, -ан-е, -чан-е. Такие образования составляют 82 % исследуемых названий жителей (Нея - нейчане, нейцы; Мстера - мстерцы, мстеряне, мстерчане; Палех - палешане, палеховцы, палеховчане). Вместе с тем в русском языке значительно изменилась продуктивность отдельных суффиксов внутри указанных катойконимических моделей. Если в древнерусских источниках регулярность моделей на -ц-н была несколько ниже, то в современном языке такие образования составляют более 50 %, а формы на -ан-е, -ян-е до 32 % исследуемых катойконимов. Причем в письменной форме литературного языка катойконимы на -ц-н составляют свыше 70 % общего числа названий жителей. Эта модель утверждается как основная и наиболее продуктивная, так как суф. -ц-н почти свободно вступает в деривационные отношения с производящими основами различной структуры (Ребриха - ребрижинцы; Пошехонье - пошехонцы; Дроново - дроновцы и т.д.). Но высокая продуктивность моделей на -ц-н еще не говорит об их неограниченных возможностях в словообразовании катойконимов. От многих топонимических основ параллельно с формами на -ц-н употребляются катойконимы с другими суффиксами (Яхрома - яхромцы, яхромичи, яхромчане; Боровск - боронцы, боровчане, боровичи). Кроме того, использование суф. -ц-н может ограничиваться структурными особенностями топонимических основ (Сергач - сергачане; Селец - сельчане). Поскольку суф. -ц-н является многозначным, что не способствует процессу специализации словообразовательных средств, то нередко возникает потребность и в других катойконимических суффиксах. Этим объясняется устойчивость в употреблении моделей на -(ч)ан-е в катойконимической системе русского языка. Образования на -ан-е, -чан-е составляют в устной речи примерно до 32 % собранных названий жителей, хотя в письменной форме языка их значительно меньше.

К нейтральным катойконимическим формам относятся названия жителей с низкопродуктивным суф. -ич-и. Образования на -ич-и чаще всего представлены формами, возникшими в древнерусский период или в языке великорусской народности (Гдов - гдовичи, Козьян - козьяновичи; Вязьма - вязьмичи).

Катойконимические модели на -ак-и, -ар-и, -ят-а, -ук-и, -ун-н, -а, -и, -н и др., а также катойконимы в форме имени прилагательного, которые встречаются в древнерусском и активно употреблялись в языке великорусской народности, в современном языке чаще всего являются устаревшими, сохраняя определенную продуктивность в диалектах (Кин-

кур - кинкурята; Курск - куряки; Пустозерск - пустозеры, пустозера;
Мышино - мышкари; Кудрявец - кудрявецкие и др.).

Анализ катойконимической системы русского языка свидетельствует о постоянном процессе взаимодействия различных словообразовательных моделей и подтверждает, что в разные периоды исторического развития названия жителей на -ц-н и -ан-е составляли и составляют ныне основу катойконимической системы. Изменялась лишь продуктивность отдельных словообразовательных типов внутри этой системы. Если в древнерусском языке катойконимические модели на -ан-е, -ян-е употреблялись регулярно, то в современном языке предпочтение отдается моделям на -ц-н; в письменной форме русского языка примерно 70 % образований имеют суф. -ц-н и 20 % - суф. -ан-е, -ян-е, а в устной речи соответственно 50 и 30 %. В современном русском языке продолжается специализация словообразовательных типов и средств, в результате чего в литературном языке закрепляются нейтральные и наиболее регулярные катойконимические формы.

¹ Ленин В.И. О государстве. - Полн. собр. соч., т. 39, с. 67.

² Левашов Е.А. Названия лиц по местности в современном русском языке. - Л., 1968, 20 с.; Петровичева Г.И. О неукляжих чанах в словообразовательной форме. - Рус. речь, 1967, № 1, с. 65-68; Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові. - К., 1979. - 158 с.; Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. - К., 1973, с. 65-68.

³ Бабкин А.М., Левашов Е.А. Словарь названий жителей СССР. - М., 1975.

⁴ Анкетирование проводилось в некоторых областях РСФСР в 1968 г. проф. В.А.Горпиничем, а в 1980 г. - автором этой статьи.

⁵ Даниленко В.П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования. - В кн.: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 91.

А. А. Л у ч и к

ОБРАЗОВАНИЕ НАЗВАНИЙ ЖИТЕЛЕЙ ОТ ТОПОНИМОВ НА -к-і В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ

Наиболее распространенными в белорусском языке являются катойконими, образованные от топонимов на -к-і с помощью суф. -ц-н и его вариантов (74 %) ¹. Присоединению форманта -ц-н к основам на -к-і в большинстве случаев сопутствует интерфиксация. При этом чаще всего принимают участие интерфиксы -аў-, -ін-, -ан-. Образования с помощью форманта -аўц-н составляют 48 % (Стаўкі - стаўкаўцы, Пёшкі - пёшкаўцы), -оўц-н - 34 % (Гусаки - гусакоўцы, Семернікі - семернікоўцы), -інц-н - 4 % (Кайкі - кайкіны, Гуркі - гуркіны), -анц-н - 1 %

(Цыпрыкі - цыпрыканцы). Следует отметить, что все катойконимы, образованные таким образом, сохраняют производящую основу без существенных фонематических изменений. При присоединении же суф. -ц-н в чистом виде (без интерфиксов) всегда происходят фонематические изменения производящей основы, состоящие, как правило, в усечении основы (Ляхоўкі - ляхоўцы, Глоданкі - глоданцы), реже - в чередовании конечных согласных (Ператокі - ператоццы). Очевидно, именно этим обуславливается столь широкое применение интерфиксов при образовании названий жителей от основ на -к-і с помощью суф. -ц-н. Формы единственного числа образуются только у 57 % катойконимов на -ц-н, из которых 31 % - это формы мужского рода (Навасёлкі - навасёлцы, навасёлец, Дубейкі - дубейкаўцы, дубейкавец), а 26 % - мужского и женского рода (Налезнікі - налезнікаўцы, налезнікавец, налезнікаўка, Слязкі - слязкоўцы, слязковец, слязкоўка). Обычно с катойконимами множественного числа на -ц-н существуют параллели мужского и женского родов соответственно на -ец и -к-а, с катойконимами множественного числа на -аўц-н - формы на -авец, -аўка, с катойконимами на -оўц-н - формы на -овец, -оўка, с катойконимами на -інц-н - формы на -інец, -інк-а, с катойконимами на -анц-н - формы на -анец, -анка-а. Но иногда при образовании женского (реже мужского) рода наблюдаются отклонения от этой закономерности. Так, фиксируются формы мужского рода, образованные с помощью непродуктивного в литературном белорусском языке суф. -іч при существующих формах множественного числа на -аўц-н и женского рода на -аўк-а (Ліпкі - ліпкаўцы, ліпкавіч, ліпкаўка). Иногда при образовании катойконимов женского рода употребляется суф. -чанк-а (Лозкі - лозкаўцы, лозкавец, лозкаўчанка, Мельнікі - мельнічане, мельнікоўцы, мельніковец, мельнічанка).

Существуют образования в форме множественного числа женского рода от топонимов на -к-і при отсутствии названий мужского рода (Машукі - машукоўцы, машукоўка). Это наталкивает на мысль о том, что производящей основой форм женского рода может быть и топоним, а не только катойконимы мужского рода, как утверждают некоторые авторы³. От 16 % топонимов на -к-і названия жителей образуются при помощи суф. -ан-е (-ян-е), -чан-е: Боркі - барчане, Ніўкі - ніўчане, Канвілішкі - канвілішане, Залворнікі - залварняне. Если же основа топонима заканчивается сочетанием согласных, то чаще всего в деривационном процессе принимает участие осложненный суф. -аўчан-е (Пупкі - пупкаўчане, Стайкі - стайкаўчане). В мужском и женском роде используются форманты -чанін, -чанк-а (Шымкі - шымчане, шымчаніч, шымчанка). Параллельные формы единственного числа с суф. -ан-е (-ян-е), -чан-е возникают регулярнее (в 65 % случаев), чем с суф. -ц-н (58 %). Иногда при обра-

зовании катойконимов от топонимов на -к-і возникает омонимия названий жителей и топонимов (Семашкі - семашкі, Пасекі - пасекі). Таких катойконимов немного (3 %) и употребляются они только в разговорной речи. Форм единственного числа у них практически нет, за исключением названий жителей, образованных от топонимов на -ак-і, -як-і (Беразнякі - беразнякі, беразняк, беразнячка).

¹ Горпинич В.А. Оттопонимические производные в белорусском языке. - Запорожье, 1978, с. 3-68. Статистические подсчеты произведены на материале этой книги.

² Горпинич В.А. Словообразование прилагательных и названий жителей от топонимов в восточнославянских языках : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Киев, 1966. - 22 с.

³ Левашов Е.А. Названия лиц по местности в современном русском языке : (Вопр. словообразования) : Автореф.дис. ...канд.филол.наук.-Л., 1968. - 20 с.

Л. Ф. Ф о м и н а

ДРЕВНЕРУССКИЙ КОМПОНЕНТ В СОВРЕМЕННОЙ АСТРОНИМИИ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН

Древнерусский литературный язык XI-XIV вв. располагал названиями 22 астрономических объектов, главным образом планет и созвездий. Планетные названия, отмеченные еще в Изборнике Святослава 1073 г., были в ту пору заимствованы из греческого языка. По древней концепции мироздания, славянские обозначения слъньце и лоуна составляли один ряд с наименованиями планет: седми же планить сѣть имена се. слъньце лоуна. зеус. ѣрмис. арис. афродити. кронос [Изб., л. 25 об.]. В греческих названиях планет Изборника возникала вариативность, которая отражала различные формы этих названий в языке-источнике (zeбs "Зевс" и zebos "Зевсов" - откуда варианты зеус и ди), полная транслитерация и транслитерация с заменой греческой финали: ѣрмис и ѣрмид, арис и ареи, кронос и кронъ.

О практическом знакомстве с планетами древнего восточного славянина обоснованно писал Д.О.Святский: "Известны ли были людям в Древней Руси 4 главные и наиболее яркие планеты - Венера, Юпитер, Марс, Сатурн?.. Теоретически "книжные" люди Древней Руси, несомненно, были с ними знакомы... Но практически, кроме Венеры, наши предки не были с ними знакомы. По крайней мере, нигде мы не нашли хотя бы отдаленных указаний на это: ни в фольклоре, ни в литературных источниках, в том числе и в летописях"¹.

Венера, утренняя и вечерняя звезда, была хорошо известна славянам, о чем свидетельствуют ее многочисленные славянские названия,

представленные в древнейших памятниках. В Шестоднев Иоанна экзарха болгарского, проникшем на Русь, как полагают, в конце X или в начале XI в.², Венера обозначена лексемами денница или пръходница³. В Богословии Иоанна Дамаскина, переведенном Иоанном экзархом (по русскому списку XI в.), для нее приводится следующий ряд: Афродитъ же Глѣтъ еже овьгда днѣница овогда заходьнаго⁴. Наименование Венеры денницей относится к праславянскому лексическому фонду [ССЯ, 5, 2147; оно сохранилось в современном сербохорватском языке (даница). Семантическая основа номинации ясна: ярчайшая из планет, Венера предвещает наступление дня. Она раньше других светил загорается на небосводе после захода солнца, отсюда другое ее наименование — заходьна. Способность Венеры "переходить" по небу от утра к вечеру отмечена в названии пръходница.

В греческом протографе цитируемого месту "Шестоднева" соответствуют слова Ἑσπερος, Ἦσπερος, обозначающие "вечер" и "несущий свет". Таким образом, в славянском тексте перед нами кальки, приближенно передававшие смысл первоисточника.

От древнерусского периода названия планет, исключая лексемы солнце и луна, пережили полную лексическую мену, в результате которой в современных восточнославянских языках утвердились латинские обозначения. Сохраняя "божественную" семантику в целом и прикрепленность к определенному божеству в частности, римские названия пяти планет стали интернациональными и распространились в европейских языках. Замена греческих названий латинскими, носившая экстралингвистический характер, происходила в русском языке постепенно и совершалась, по-видимому, через польское посредство при содействии старобелорусского и староукраинского языков. Во всяком случае, первые вкрапления этих названий Венусъ и Сатарнусъ зафиксированы в старобелорусской рукописи XVI в.⁵ Таким образом, современные имена планет не были составной частью древнерусского астрономического подъязыка. Исключение составляет славянское обозначение Венеры денница, отмеченное и новым изданием "Словаря русского языка" в четырех томах АН СССР (М., т. I, 1981).

Научные названия созвездий, зафиксированные в древнейших памятниках, представляли собой гомогенную в отношении происхождения и стилистической маркированности совокупность (все астрономы — семантические кальки или транслитерации греческих обозначений, пришедшие на Русь вместе с южнославянской религиозно-учительной литературой). Из общего числа созвездий своей представленностью выделяется зодиак. Наименования зодиакальных созвездий, как это свойственно любому терминологическому пласту на ранней стадии формирования, представлены

целым рядом лексических вариантов. Но были среди них и неварьирующиеся обозначения: овънь, ракъ, лъвъ (левъ), наръмъ, стръльць, рыба. Вариантность в астронимии, по-видимому, отражает наличие в древнерусском языке лексических парадигм соответствующих апеллятивов. Если в древнерусском языке понятия "рак", "лев", "рыба" и т.д. передавались единственными лексемами ракъ, лъвъ, рыба, то они не получали вариантности и в астронимии. Если же в языке существовали синонимические ряды, в которые нередко входили стилистически окрашенные старославянизмы (напр., мъньць, тельць) или заимствованные лексемы претерпевали разные формы адаптации (напр., скорпиось, скрапи, скорпии), то астронимы получали парадигмы плана выражения.

На систему названий созвездий зодиака серьезное влияние оказал старославянский язык, в недрах которого она и начала формироваться (все три рассмотренных памятника суть редакции старославянских сочинений). Но придя на Русь, заключенные в старославянских памятниках письменности наименования пополнили лексическую систему древнерусского языка. Из числа неварьирующихся названий наибольшее количество утвердилось в астронимии, дойдя и до наших дней. Только древнее название яремъ пережило лексическую мему, связанную с выравниванием семантики астронима по греческому образцу (обозначение яремъ возникло вследствие омонимичности гр. ζυγός: 1) "веса", 2) "яро"). Часть современных наименований созвездий зодиака соотносится с древнейшими в словообразовательном ряду: лъвица [Изб.] — Лева; козьлорогъ [Изб.], козорожець (Шест.) — Козерог; водольиць [Изб.], водульгаи (Богосл.) — Водолей. Конечно, современные наименования не следует выводить непосредственно и прямолинейно из древнерусских. Каждое из них имеет сложную историю, пережило ряд воздействий со стороны других языков. Мы хотим лишь подчеркнуть, что древние переводы греческих астронимов были достаточно точными и вполне могли обслуживать зарождающуюся науку о мироздании.

Все современные украинские и белорусские названия являются фонетически регулярными соответствиями русским. Ср. Лева — Ліва — Ліева; Стрелец — Стрілець — Страдець. В ряду Близнець — Близнята — Близняти отмечаем словообразовательную вариацию. Лексическую трансформацию получило лишь название знака Весн — укр. Терези, бр. Шалі. И все же нельзя считать, что это был единовременный процесс. Украинские и белорусские названия имели свою вариативность, свои утраченные формы, прежде чем сформировались в современные микросистемы. Наименование Водолея имело в украинском языке XVI—XVIII вв. следующий ряд дублетов и вариантов: Водникъ, Водолій, Відник, Водоліи [ІСУЯ, 282-289]. В старобелорусской рукописи XVI в. для обозначения Скорпиона употреб-

лен астроном Мядвядок⁶. Взаимодействие русской астрономии с терминологией других восточнославянских языков до сих пор ждет своего исследования.

Класс незодиакальных созвездий представлен в нашей древней литературе обозначениями наиболее важных в быту славянина объектов: Большой Медведицы, Ориона и Плеяд.

Наиболее заметны на нашем северном небе семь звезд Большой Медведицы, несомненно, имели свое древнее общеславянское наименование.

Но в памятниках книжно-славянского типа этот астроном не встречается. В "Шестодневе" упоминается "нижний" термин аркть, передающий греческое обозначение средствами славянской азбуки (с субституцией флекси), и его семантический эквивалент медвѣдъныя звѣзды⁷.

Древнейшие названия незодиакальных созвездий власежелици "Плеяды" и кружилия "Орион" зафиксированы также в "Шестодневе". В сборнике Троицкого монастыря XII в. употреблено еще название власежелец [СРЯ, 2, 216]. Относительно первого компонента названий власежелици, власежелец и народного названия волосожары существует две точки зрения: В.В.Иванов, В.Н.Топоров, М.Э.Рут считают его названием "скотьяго бога" Волоса/Велеса, а М.Фасмер замечает, что возможна связь со значением "волосы" [Фасмер, 1, 343]. Этому мнению придерживается и Ю.А.Карпенко⁸. Значение же второго компонента названий власежелици, власежелец остается неясным. В настоящей статье предпринимается попытка интерпретации этих астрономов.

Комментаторы древних рукописей А.В.Горский и К.И.Невоструев, приводя славянский ряд астрономических названий в "Шестодневе" (денница или прѣходница . власежелици . кружилия), отмечают: "наименования звезд... не вполне соответствуют числу и порядку наименований греческих: *τὸ πρῶτον, τὸ δεύτερον, τὸ τρίτον, τὸ τέταρτον, τὸ πέμπτον*"⁹. Но если предположить, что наименование власежелици обозначает два объекта (власе - название Плеяд, желици - созвездия Большой Медведицы), то и количество, и состав греческих астрономов восстановится. Наименование власе (гипотетически в старославянском тексте власи) являлось, по-видимому, оригинальным названием Плеяд, и его следы можно найти в южнославянских языках: болг., макед. Власп¹⁰.

Слово желици составляет производную основу, членимую на две морфемы: корень жел- и суф. -ищ-. В древнерусском языке было широко употребительным слово желя (жля) со значением "плач", "жалоба", а также "воплствие" - обряд оплакивания умерших. Формант -ище служил в общеславянском языке преимущественно для образования слов с пространственным значением, и, отсюда, желище могло обозначать "место скорби, плача". В лингвистической литературе известно лишь одно аст-

рономическое название с подобной семантикой: в древнееврейской и арабской астрономии четырехугольник Большой Медведицы назывался Гробом, Ракой, а три звезды хвоста воспринимались как Плакальщицы. Наименование жедици "Большая Медведица", вероятно, попало к нам через славянские библейские тексты, где оно было эквивалентом древнееврейского Аш или Аш. Это книжно-славянское обозначение Большой Медведицы, лишенное опоры в славянской астрономии, очевидно, для древних книжников быстро утрачивает внутреннюю форму, сливается с лексемой власи, имевшей и восточнославянскую огласовку, и приобретает значение "Плеяды". В древнерусских памятниках оба наименования функционируют нерасчлененно и имеют многочисленные фонетико-словообразовательные варианты: власьжедеци, власожедеци, власожици и др.

Таким образом, наименования астрономических объектов в древних славянских памятниках письменности XI-XIII вв. были в основном книжными, не существовавшими, по-видимому, в устной речи (кроме жнсл. Власи). Эти астрономы создали ту базу, на которой складывалась современная астрономическая номенклатура. Многие названия были впоследствии заменены другими, но ядро (10 астрономов, т.е. примерно около 22 %) сохранилось, пережив лишь фонетическую трансформацию:

¹ Святский Д.О. Очерки истории астрономии в Древней Руси. - Ист.-астроном. исслед., 1962, вып. 8, с. 38.

² Райнов Т. Наука в России XI-XVII веков : Очерки по истории донауч. и естественнонауч. воззрений на природу. - М.; Л., 1940, с. 48.

³ Aitzetmüller K. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. - Graz, 1966, Bd 4, S. 263 (далее - Шест.).

⁴ Богословие св. Иоана Дамаскина в переводе Иоанна ексарха Болгарского, кн. 4, с. 125 (далее - Богосл.).

⁵ Моценская Л.Г. Названия созвездий и планет в старобелорусском языке XVI в. - В кн.: Белоруская лексикалогия і этымалогія. Мінск, 1968, с. III-III.

⁶ Там же, с. III.

⁷ Aizetmüller R. Op. cit., S. 123.

⁸ Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. - М., 1981, с. 51.

⁹ Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. - М., 1857, отд. 2, ч. 1, с. 15.

¹⁰ Рут М.Э. Русская народная астрономия и ее связи с астрономией других народов СССР : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Томск, 1975, с. 17.

Умовні скорочення назв мов, наріч і діалектів

авест.	- авестійська	ос.	- осетинська
алб.	- албанська	п.	- польська
болг.	- болгарська	полов.	- половецька
бр.	- білоруська	псл.	- праслов'янська
гот.	- готська	разг.	- розговорний
гр.	- грецька	рос.	- російська
діал.	- діалектний	рус.	- руский
дінд.	- давньоіндійська	слов.	- словенська
дісл.	- давньоісландська	слп.	- словацька
дисл.	- древнеісландський	ст.болг.	- староболгарська
д.р.	- давньоруська (древне- русский)	стп.	- старопольська
дрп.	- древнепольський	ст.рус.	- старорусський
д.сл.	- давньослов'янське	ст.сл.	- старослов'янська
жем.	- жемайтське	ст.укр.	- староукраїнська
і.с.	- індоевропейська	стч.	- старочеська
ір.	- іранська	схв.	- сербохорватська
лат.	- латинська	тур.	- турецька
лит.	- литовська	тюрк.	- тюркські
лтс.	- латиська	укр.	- українська
макед.	- македонська	ч.	- чеська
молд.	- молдавська	жнсл.	- жнославянський

Умовні скорочення номенклатурних термінів та інших слів

б.	- балка	пас.	- пасовище
бас.	- басейн	пд.	- південь
вол.	- волость	пл.	- площа
вп.	- впадає	пов.	- повіт
вул.	- вулиця	пр.	- притока
г.	- гора	прот.	- протока
гор.	- город	р.	- річка
губ.	- губернія	р-н	- район
г-ще	- городище	рр.	- річки
д. (дер.)	- деревня	рук.	- рукав
зат.	- затока	с.	- село
зах.	- захід	сл.	- селище
кол.	- колишній	слоб.	- слобода
л.	- ліва притока	сmt	- селище міського типу
лим.	- лиман	совр.	- сучасний
м.	- місто	сс.	- села
мог.	- могила	ст.	- станція
м-р	- монастир	стр.	- струмок
обл.	- область	суч.	- сучасний
о-в	- острів	сх.	- схід
овр.	- овраг	ур.	- урочище
оз.	- озеро	х.	- хутір
п.	- права притока	ч.р.	- частина річки

Умовні скорочення джерел

- ААЭ - Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологическою экспедициею императорской Академии наук. - Спб., 1836-1838. - Т. 1-4.
- АВУМ - Шляпин В.П. Акты Велико-устыжского Михаило-архангельского монастыря. - В.Устюг, 1912-1913. - Ч. 1-2.
- АВШ - Акты времени правления царя Василия Шуйского (1606-1610) / Ред. и предисл. А.М.Гневушева. - Чтения в 0-ве истории и древностей рос., 1915, вып. 2, кн. 2, отд. 1.
- АД 1791 - Атлас, изображающий область Озу, иначе называемую Очаковской землею 1791 г. / Сост. Деволаном. - ЦДВИА, ф. ВУА, спр. 20150.
- АИ - Акты исторические / Собр. и изд. Археогр. комис. - Спб., 1841-1842. - Т. 1-5.
- АКГ - Атлас Киевской губернии, состоящий из генеральной карты, двенадцати городовых планов и двенадцати поветовых карт. 1800.
- Ан 1886 - Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. - В кн.: Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Херсон, 1889, т. 5, с. 53.
- Анк. - Анкета Института мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР.
- АОКРР - Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - Спб., 1863-1892. - Т. 1-15.
- АСВР - Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси кон. XIV - нач. XVI вв. - М.: Изд-во АН СССР, 1952-1964. - Т. 1-3.
- АТП - Адміністративно-територіальний поділ УРСР. - К., 1973. - 814 с.
- АФЭХ - Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XVI вв. / Подгот. к печати Л.В.Черепнин, А.А.Зимин. - М.: Изд-во АН СССР, 1951-1961. - Ч. 1-3.
- АЮ - Акты юридические, или собрание форм старинного делопроизводства / Изд. Археогр. комис. - Спб., 1838. - 455, 28,8 с.
- АЮБ - Акты, относящиеся до юридического быта древней России / Изд. Археогр. комис. / Под ред. Н.В.Калачева. - Спб., 1857-1884. - Т. 1-3.
- АЮЗР - Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском военном и Волынском генерал-губернаторе. - Киев, 1859-1914. - Ч. 1-3 (у текста цифра над скісною означає частину, під нею - том).
- Б - Бірля М.Б. Беларуска антрапанімія. - Мінск: Наука і тэхніка, 1969. - 508 с.
- Барс. - Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. - Вильна: Сыркин, 1865. - VIII, 220 с.
- БГ, 1958 - Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1953-1954 гг., 1955 г., 1956-1957 гг.). - М.: Изд-во АН СССР 1958-1963.
- БГ, 1978 - Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962-1976 гг.). - М.: Наука, 1978.

- ВВН - Ведомости к атласу Вознесенского наместничества, открытого в 10 день мая 1875 года, составленного из трех округ, отошедших от б.Екатеринославского наместничества (ЦДБИА СРСР, ф. ВУА, од. зб. 191555).
- Величко - Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самойл Величко, 1720, Киев, 1855. - Т. 3. - Ю. 568, XII с.
- ВК - Вести - куранты. 1642-1644. - М.: Наука, 1976. - 399 с.
- ВСОРИ ХГ - Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.11, ч. 1. Херсонская губерния. - СПб., 1849. - 229 с. + прил. 85 с.
- Ген.Очак. - Генеральная карта Очаковской области. - ЦДБИА СРСР, ф. ВУА, спр. 21508.
- Геншлан - Генеральный план Киевской губернии Киевского повета Белгородской волости и части Васильковского повета Плисецкой волости, 1799 г. Рукописный. - Держ. арх. Київ. обл., ф. 1542, оп. 1, од. зб. 626.
- ГКЭ - Шумаков С.А. Тверские акты / Изд. Твер. Учен. Арх. комис. - Тверь, 1896. - Вып. 1.
- Голов. - Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф.Головацким. - М., 1878, ч. 1-2.
- Горпинчик - Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові.-К. : Вища шк., 1979. - 158 с.
- Гр. - Словарь украинської мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко. - К., 1907-1909. - Т.1-4.
- Грам. - Грамоты XIV ст. / Упоряд. М.М.Пещак. - К. : Наук. думка, 1974. - 256 с.
- ДАИ - Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археологическою комиссиею. - СПб., 1846-1872. - Т.1-12.
- Даль - Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - М., 1955. - Т.1-4.
- Де-ла-Флиз - Де-ла-Флиз. Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа с изображениями некоторых произведений из царства растительного и животного, с приложением статистики всякого селения, с видами, снятыми с натуры, изображением крестьянских костюмов и географической карты Киевского округа. Киев, 1854. Рукопис. - ЦНБ АН УРСР, шифр УШ. 187 (Лаз. 15).
- ДНРМ - Ділова і народно-розмовна мова XVII ст. : (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. К. : Наук. думка, 1976. - 416 с.
- ДРС - Древние российские стихотворения / Собр. Киршев Даниловым. - М. : Худож. лит., 1938. - 583 с.
- Д.-Х. - Донесение о первых успехах путешествия в России Зориана Доленги-Ходаковского. Из Москвы 13-го Липца 1822. - Рус. ист. сб., изд. Императ. о-вом истории и древностей рос., 1844, т. 7.
- ЕСУМ - Етимологичний словник української мови. - К.: Наук. думка, 1982. - Т.1. 630 с.
- Ж - Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. - Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1974. - 448 с.
- ЖВ - Распространенное проложное житие св. Владимира. - Чтения в ист. о-ве Нестора летописца, 1888, кн. 2, с. 30-33.
- ЖУР - Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1895-1913, Т.1 - 22.
- Займов - Займов И. Заселване на българските славяни, на балканския полуостров : Проиване на жителските имена в българската топонимия. - София: Изд-во БАН, 1967. - 352 с., 17 карт.
- ИАЯМ - Исторические акты Ярославского Спасского монастыря / Изд. И.А.Вахрамеевым. - М., 1896. - Т. 1.
- Изб. - Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. - Пг., 1880. - 184 с.
- Илчев - Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. - София : Изд-во БАН, 1969. - 627 с.
- ІМСУ Урс. - Історія міст і сіл Української РСР : Херсон. обл. - К.: УРЕ АН УРСР, 1972. - 687 с.

- ИПМН - Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Киев : Фриш, 1874. - Т. 1.
- ІСУЯ - Историчний словник українського язика / Під ред. Є.Тимченка.- К., 1930. - Т. I. - 528 с.
- Карта 1790 - Карта Очаковской степи с назначением всех подробностей 1790 года. - ЦДБІА СРСР, ф. ВУА, спр. 21506.
- Карта ЕН - Карта Екатеринославского наместничества. - Там же, спр. 20170.
- Карта ХГ - Топографическая карта Херсонской губернии. - Там же, спр. 270.
- КЗС - Кременецкий земський суд : Опис актових книг 16-17 ст. - К. : Наук. думка, 1959-1965. Вип. 1, кн. № I-II (1568-1598 pp.); Вип. 2, кн. № 12-22 (1601-1614 pp.); Вип. 3, кн. № 23-35 (1616-1625 pp.).
- Киев. син. - Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. - Киев, 1836. - 233, 150 с.
- КМДА - Київський міський державний архів.
- Кононов - Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. - В кн.: Тюркологический сборник. 1975. М.: Наука, 1978, с. 161-170.
- Кордт - Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Вип. 2. Карты всей России и Западных областей до конца XVII в. - Киев : Кульженко, 1910. - XLV карт.
- КС - Киевская старина. - Киев, 1882-1909.
- Куликовский - Куликовский Г. Словарь областного олонешкого наречия в его бытовом и этнографическом применении. - Спб., 1898. - 151 с.
- Купч. - Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень : (Геогр. назви на -чч). - К. : Наук. думка, 1981. - 252 с.
- ЛС - Літопис Самовидця. - К. : Наук. думка, 1971. - 207 с.
- ЛПС - Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале, XIII в. (между 1214 и 1219 годов) / Изд. К.М.Оболенским. - М. : Унив. тип., 1851. - II, 2, 3 с.
- Мавр. - Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. - Л. : Изд.-во Ленингр. ун-та, 1945. - 432 с.
- Макс. - Максимович Н.И. Гидрологический и гидрографический очерк Киевской губернии. - Киев, 1920. - 32 с., 2 карты.
- Машт. - Маштаков П.Л. Список рек Днепровского бассейна : (Указатель). - Спб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1913. - 292 с. 1 карта.
- МБ - Мікратапанімія Беларусі. - Мінск, 1974. - 328 с.
- МЕ - Матеріали експедиції Ін-ту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР.
- Морш. - Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / Сост. М.Морошкиным. - Спб., 1867. - 108, 213 с.
- Мурзаевы - Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. - М. : Географгиз, 1959. - 302 с.
- МХГ - Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 1. Одесский уезд. - Херсон, 1883.
- МХГ Хрс - Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. Херсонский уезд / Сост. стат. отд. Херсон. губерн. зем. управы. - Херсон : Холушина, 1980. - 329 с.
- Мыш. - Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, в каком состоянии ныне находятся. - М. : Унив. тип., 1847. - 42 с.
- Никонов - Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. - М. : Мысль, 1966. - 509 с.
- Нов. - Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. Т. 2. Имена географические. - Киев : Данилов, 1882. - 378 с.

- Номис - Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. - Спб., 1864. - УІ, 304, ХІІ с.
- НПК - Новгородские писцовые книги / Изд.Археогр. комис. - Спб., 1859-1910. - Т. 1-6.
- ОАНГ - Описание атласа Новороссийской губернии, составленного из двенадцати уездов и разделенного на две части (ЦДБІА СРСР, ф. ВУА, од. зб. 18336).
- ОГ - Одесская губерния : Адм. описание. Ч. I. Одесса : Изд. губисполк. 1924. 172 с. +1 карта.
- Падалка - Падалка Л. Была ли на о. Томаковке Запорожская Сечь. - КС, 1893, № 5, с. 243-262.
- Пам. - Памятники, изданные Временною комиссією для разбора древних актов. - Спб., 1845-1859. - Т. 1-4.
- Пам. ЮН. - Памятники южновеликорусского наречия : Отказные книги. - М. : Наука, 1977. - 359 с.
- ПВЛ - Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачева. - М; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - Ч. 1-2.
- ПВЛ 1 - Повесть временных летъ. - В кн.: Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М. : Изд-во вост. лит., 1962. - 540 стр., 541-580 с.
- ПКМГ - Писцовые книги Московского государства : Изд. императ. рус. геогр. об-ва / Под ред. Н.В.Калачева. - Спб., 1877. - Ч. 1.
- План 1894 - План г. Киева с предместьями. - Киев : Кульженко, 1894. - 1 арк.
- План 1900-1910 - План г. Киева, - Киев (1900-1910).
- План 1914 - План города Киева и предместий. Составлен в 1914 году по последним сведениям киевскими городскими землемерами. - Киев : Кульженко.
- Потебня - Потебня А.А. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собр. Я.Ф.Головацким : (рецензия). - Зап. Имп. Акад. наук, 1880, т. 37, с. 73-74.
- Похил. - Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. - Киев, 1887. - 305 с.
- ПСРЛ - Полное собрание русских летописей. - Спб., 1908-1929. - Т. 1-15.
- ПСРЛ, 1 - Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. - М.: Изд-во вост. лит., 1962. - 577 с.
- ПСРЛ, 2 - Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. - М. : Изд-во вост. лит., 1962. - 938 с.
- ПСРЛ, 4 - Полное собрание русских летописей. Т. 4. Новгородские и Псковские летописи. - Спб., 1848. - УІІ, 363, 1 табл.
- ПСРЛ, 7 - Полное собрание русских летописей. Т.7. Летопись по Воскресенскому списку. - Спб., 1856. - X, I, 347 с.
- ПСРЛ, 16 - Полное собрание русских летописей. Т. 16. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. - Спб., 1889. - 319, 69 с.
- ПСРЛ, 25 - Полное собрание русских летописей. Т. 25. Московский летописный свод конца XV в. - М. ; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. - 464 с., 2 табл.
- ПСРЛ, 32 - Полное собрание русских летописей. Т. 32. Хроники Летовская и Жмойтская, и Быковца. - М. : Наука, 1975. - 233 с.
- ПСУ - План сенокосным участкам, лежащим по правую и левую сторонам реки Днепра, выделенным из сенокосов и выгона, принадлежащих городу Киеву для отдачи в оброчное содержание. 1857. Рукопис. - ЦНБ АН УРСР, шифр 22272.
- Р - Розов В. Українські грамоти (XIV в. і перша половина XV в.). - К., 1928. - Т.1, 176, 75, IX с.
- Раль. - Радзивилдовская или Кенигсбергская летопись. Т.1. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. - [Спб.] : Голике, Вильборг, 1902. - 251 лист, 127 с.

- Рез.** - Результаты подворной переписи Елисаветградского уезда 1883-1884 гг. : Приложение к Материалам для оценки земель Херсонской губернии. - Херсон, 1886.
- РЕГУ** - Радянська енциклопедія історії України. - К., 1969-1972. - Т. 1-4.
- Речник** - Речник српскохрватског књижевног народног језика. - Београд - Ин-т за српскохрватски језик. 1959-1981. - Кн. 1-11.
- Рябов** - Рябов П.З. Рыболовство в Херсонской губернии и в пограничных с нею частях губерний Таврической и Бессарабской. - Херсон : Херсон. зем. управа, 1896. - Вып. 1.-252 с.
- С.** - Самолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки : (Список рек и озер). - М. : Наука, 1976. - 403 с.
- СТГД** - Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной комиссии иностранных дел. - М., 1813-1834. - Ч. 1-5.
- СТУ** - Словник гідронімів України. - К. : Наук. думка, 1979. - 779 с.
- Скальк.** - Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1850. - Ч. 1.-364 с.
- Собол.** - Соболевский А.И. Русско-скифские этюды. I-XII. - Изв. отд. ния рус. яз. и словестности Рос. акад. наук, 1923, т. 26, с.1-44.
- СПИ** - Ироическая пьсьнь о походе на половцов удильного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. - М., 1800. - 47 с.
- Список** - Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. - Херсон, 1895. - XXV, 528 с.
- Ср.** - Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка. - СПб., 1893-1903. - Т. 1-3.
- СРНГ** - Словарь русских народных говоров. - М.; Л. : Наука, 1966. - Вып. 2.-315 с.
- СРЯ** - Словарь русского языка XI-XVII вв. - М. : Наука, 1973-1983. - Вып. 1-10.
- ССУМ** - Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. - К. : Наук. думка, 1977-1978. - Т. 1-2.
- Стриж.** - Стрижак О.С. Полтавсько-слобожанські Груні. - В кн.: Територіальні діалекти і власні назви. К. : Наук. думка, 1965, с. 178-192.
- Стрижак** - Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини. - К. : Вид-во АН УРСР, 1963. - 112 с.
- Стрижак, НРЗХ** - Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. - К. : Наук. думка, 1976. - 127 с.
- СУМ** - Словник української мови. - К. : Наук. думка, 1970-1980. - Т. 1-11.
- Тих.** - Тихомиров М.Н. Древнерусские города. - М. : Госполитиздат, 1956. - 478 с., 6 схем.
- У** - Указатель к изданиям временной комиссии для разбора древних актов : Имена личные / Сост. И.В.Новицкий. - Киев, 1878. - Т. 1-978 с.
- УГ** - Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і коментарі В.М.Русанівського. - К. : Наук.думка, 1965. - 163 с.
- Ук.ПСРЛ** - Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей. Отд. 2. Указатель географический. - СПб., 1907. - 576. XIII с.
- УНП** - Українські народні пісні : Родинно-побутова лірика. Ч.1. - К.: Дніпро, 1964. - 587 с.
- Фаминцын** - Фаминцын А.С. Божества древних славян. - СПб., 1884. - 331 с.
- Фасмер** - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М.: Прогресс, 1964. - Т. 1-4.
- Фундуклей** - Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. - Киев, 1848. - VII, 124 с., 17 табл.
- Халанский** - Халанский М.Г. Народные говоры Курской губернии. - СПб., 1904. - 382 с.

- ХГ - Херсонская губерния : Списки насел. мест Российск. имп. по сведениям 1859 г. - Спб., 1868. - LXXX, 189 с., 1 карта.
- Х.Д. - Житъе и хоженіе Данила Русьскія земли игумена, 1106-1107 / Изд. И.Глазунова. - Спб., 1896.
- ЦДІАК - Центральный державный историчный архив УРСР у м.Киеві.
- Чуб. - Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования. - Спб., 1872-1878. - Т. I-7.
- Шарлемань - Шарлемань Н.В. К вопросу о топонимике р.Почайны и попытка реалистического толкования былинны "Добрыня и Эмел". 1965. Рукопис. - ЦНБ АН УРСР, ф. 49, № 34.
- Шарлемань Поч. - Шарлемань Н.В. Почайна прежде и теперь. 1967. Рукопис. - Там же, № 89-90.
- Шем. - Шематизм всечешского клира епископской дієцезі греко-католицкой Станіславівской на рік 1886. - Львів, 1886.
- Эв. - Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. - Спб.: Скороходов. 1890. - 384 + 2 неп. с 3 карт.
- Элиасов - Элиасов Л.Е. Словарь русских говоров Забайкалья. - М.: Наука, 1980. - 472 с.
- ЭССЯ - Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. - М., 1974-1982. - Вып. I-9.
- Яв. - Яворницький Д. Словник української мови. - Катеринослав : Слово, 1920. - 412 с.
- Ястребов - Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772-1774. - Зап. Одес. о-ва исторических древностей, т. 14, 1886, с. 157-165.
- Яшкін - Яшкін І.А. Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. - Мінск : Навука і тэхніка, 1971. - 255 с.
- AGZ - Akta grodzkie i ziemskie. - Lwów, 1868-1933. - Т. 1-25.
- Borek - Borek H. Zachodniopolskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-. - Wrocław, Państwowe Wydawnictwo naukowe. Oddział Wrocławski. 1968. - 428 s.
- Dickenmann - Dickenmann E. Studien zur Hydronymie der Savesystems. - Heidelberg: Carl-Winter-Universitätsverlag, 1966. - Bd 1-2.
- Duridanov - Duridanov I. Die Hydronimie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. - Köln; Wien: Böhlau-Verlag, 1975. - 417 S., 1 K.
- E. - Eichler E. Ergebnisse der Namengeographie im altsorbischen Sprachgebiet. - In: Materialien zum Slawischen onomastischen Atlas. Berlin, 1964.
- Grab. - Grabowski M. Ukraina dawna i teraźniejsza. - Kijów: Glücksberg, 1850. - Т. 1-4.
- Hosák, Šrámek - Hosák L., Šrámek R. Místní jména na Moravě a ve Slezsku. 1. A-L. - Praha: Academia, 1970. - 573 s., 1 m.
- HW - Hydronimia Wisły / Pod red. P. Zwolińskiego. - Wrocław etc.: PAN, 1965. - Cz. 1.-470 s.
- IM - Imenik mesta. - Beograd: Izd. Službenog lista FNRJ, 1956. - 499 s.
- K - Kondratiuk M. Nazwy miejscowe południowoschodniej Białostoczczyny. - Wrocław etc.: PAN, 1974. - 304 s.
- Lindert - Lindert B. Formanty służące do tworzenia nazw mieszkańców w językach słowiańskich. - Lublin, 1967.
- Mikl. - Miklosich F. Die Bildung der Slavischen Personennamen: Besonders Abgedruckt aus X Bande der Kaiserlichen Akademie des Wissenschaften. - Wien, 1860.
- MRPS - Matricularum Regni Polonia Summaria. - Varsoviae, 1907-1961. - P. 1-5.
- P 3 - Profous A. Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. - Praha: Nakl. ČSAV, 1951. - D 3. - 631 s.

- R. - Reczek S. Podręczny słownik dawnej polszczyzny. - Wrocław etc.: Zakł. nar. im Ossolińskich, 1968.
- SG - Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880-1895. - T. 1-14.
- Słownik - Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych. - Wrocław, 1961, t.2; 1975, t. 5.
- SSJ - Słownik slovenského jazyka. - Bratislava, 1959-1968. - Díl.1-6.
- Svob. - Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. - Praha: Nakl. ČAV, 1964. - 317 s.
- Š - Šmilauer V. Osídlení Čech ve světle místních jmen. - Praha: VED, 1969. - 391 c., карт.
- Vasmer - Vasmer M. Russisches geographischen Namenbuch. - Wiesbaden, 1964. - Bd I, Lief. 3.-672, XLVIII S.
- ŹD - Źródła dziejowe. - Warszawa, 1902. - T.18, cz. 1.

Передмова	3
Німчук В.В. Дніпро - Славути	4
Железняк І.М. Давньоруська лексика в гідронімії Києва	11
Бевзенко С.П. Із спостережень над старокіївською антропонімією	20

Гідроніміка

Горпиниц Н.Г. Типи гідронімів центральних областей Московської Русі XIV-XVI ст.	26
Зеленко Л.П. Хронологічна динаміка Причорноморської гідронімії	30
Карпенко Ю.О. Проблема давньоруських гідронімів у басейні Нижнього Дністра	34
Карпенко О.П. Літописне Білобережжя	40

Топоніміка

Бучко Д.Г. Давньоруські елементи в топонімії Покуття	52
Валєєв Г.К. Дворь Вакєєвъ (про одне "темне місце" у "Повісті временних літ")	55
Горпиниц В.О. Праслов'янські релікти у східнослов'янських мовах	59
Лемчук М.О. Українські ойконіми-композиції давньоруського відантропонімного походження	64
Касі́м Г.Ю. Композити в історії східнослов'янської топонімії	66
Корепа́нова А.П. Негативні топоніми України - архаїчний структурно-семантичний тип	69
Лобода В.В. Давньоруські традиції в топонімії Південної України	74
Марко Г.А. Давньоруські і староукраїнські топоніми, похідні від назв рослин	80
Масенко Л.Т. До питання про опозицію "верх, гора - низ, діл" у давньоруській топонімії	83
Поляруш Т.І. Лексична інтерференція в топонімії північно-східного Лівобережжя	88
Тригуб Л.Г. Багатослівні топоніми з приймениками у мові великоруської народності XIV-XVII ст.	93
Ожоган В.М. Відтопонімні прикметники в староукраїнській мові XVI-XVII ст.	96
Худаш М.Л. Давньоруська спадщина в українській ойконімії (до питання критеріїв розрізнення)	101

Антропоніміка

Керста Р.Й. Ономастика в картотечі "Словника української мови XVI - першої половини XVII ст."	105
Кравченко М.В. Звукові зміни в запозичених антропонімах у давньоруській мові	108
Лизанець П.М. Давньоруська ономастична спадщина в угорській мові	111
Подольська Н.В. Префіксація в давньоруських і сучасних східнослов'янських антропонімах і топонімах	113

Суперанська А.В. З історії російських календарних імен	117
Томіліна Г.Я. Побутова лексика як основа для утворення антропонімів	127
Цибульський М.Г. Склад і структура особових імен у граматах XIV ст.	129
Чучка П.П. Давньоруські особові імена і сучасні прізвища українців	133

Катойконіміка. Астроніміка

Лучик В.В. Давньоруські елементи в катойконімічній системі сучасної російської мови	140
Лучик А.А. Утворення назв жителів від топонімів на <u>-к-</u> і в білоруській мові	144
Фоміна Л.Ф. Давньоруський компонент у сучасній астронімії східних слов'ян	146
Умовні скорочення назв мов, наріч і діалектів	151
Умовні скорочення наменклатурних термінів та інших слів	152
Умовні скорочення джерел	153

Предисловие	3
Нимчук В.В. Днепр - Славути	4
Железняк М.М. Древнерусская лексика в гидронимии Киева	II
Бевзенко С.П. Из наблюдений над старокиевской антропонимией	20

Гидронимика

Горпинич Н.Г. Типы гидронимов центральных областей Московской Руси XIV-XVI вв.	26
Зеленко Л.П. Хронологическая динамика Причерноморской гидронимии	30
Карпенко Ю.А. Проблема древнерусских гидронимов в бассейне Нижнего Днестра	34
Карпенко О.П. Летописное Белобережье	40

Топонимика

Бучко Д.Г. Древнерусские элементы в топонимии Покутья	52
Валеев Г.К. Дворъ Вакъевъ (об одном "темном месте" в "Повести временных лет")	55
Горпинич В.А. Праславянские реликты в восточнославянских языках	59
Демчук М.А. Украинские ойконимы-компиты древнерусского отантропонимного происхождения	64
Касим Г.Ю. Композиты в истории восточнославянской топонимии	66
Корепанова А.П. Негативные топонимы Украины - архаичный структурно-семантический тип	69
Лобода В.В. Древнерусские традиции в топонимии Южной Украины	74
Марко Г.А. Древнерусские и староукраинские топонимы, образованные от названий растений	80
Масенко Л.Т. К вопросу об оппозиции "верх, гора - низ, долина" в древнерусской топонимии	83
Поляруш Т.И. Лексическая интерференция в топонимии северо-восточного Левобережья	88
Тригуб Л.Г. Многословные топонимы о предлогах в языке великорусской народности XIV-XVII вв.	93
Ожоган В.М. Оттопонимные прилагательные в староукраинском языке XVI - XVII в.	96
Худаш М.И. Древнерусское наследие в украинской ойконимии (к вопросу критериев различия)	101

Антропонимика

Керста Р.И. Ономастика в картотеке "Словаря украинского языка XVI - первой половины XVII в."	105
Кравченко М.В. Звуковые изменения в заимствованных антропонимах в древнерусском языке	108
Лизанец П.М. Древнерусское ономастическое наследие в венгерском языке	III

Подольская Н.В. Префиксация в древнерусских и современных восточнославянских антропонимах и топонимах	113
Суперанская А.В. Из истории русских календарных имен	117
Томилина Г.Я. Бытовая лексика как основа для образования антропонимов	127
Цыбульский Н.Г. Состав и структура личных имен в грамотах XIV в.	129
Чучка П.П. Древнерусские собственные имена и современные фамилии украинцев	133

Катойконимика. Астронимика

Лучик В.В. Древнерусские элементы в катойконимической системе современного русского языка	140
Лучик А.А. Образование названий жителей от топонимов на <u>-к-і</u> в белорусском языке	144
Фомина Л.Ф. Древнерусский компонент в современной астронимии восточных славян	146
Условные сокращения названий языков, наречий и диалектов	151
Условные сокращения номенклатурных терминов и других слов	152
Условные сокращения источников	153

Академия наук Украинской ССР

Институт языковедения им. А.А.Потебни

Министерство просвещения Украинской ССР

Кировоградский государственный педагогический
институт им. А.С.Пушкина

ДРЕВНЕРУССКОЕ ОНОМАСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Сборник научных трудов

(На украинском и русском языках)

Киев Наукова думка 1986

Затверджено до друку вченою радою
Института мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР

Редактори Л.К.Артем'єва, О.А.Дітель

Художній редактор Л.О.Комякова

Технічний редактор Т.М.Зубрицька

Коректор С.В.Лісіцина

ІБ № 7587

Підп. до друку 10.12.85. БФ 03175. Формат 60x84/16. Папір. офс. № 1.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 9,53. Ум.фарбо-відб. 9,88. Обл.-вид.арк.
10,93. Тираж 800 пр. Зам. 5-7. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

1 крб. 40 к.

НАУКОВА ДУМКА

